

Steunpunt Gelijkekansenbeleid
Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt
2008

ISBN 9789077271438

Wettelijk Depot: D/2009/3680/09

NUR 747

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk:

ECHTSCHIEDING BIJ PERSONEN VAN TURKSE EN MAROKKAANSE HERKOMST

Deel 2: Kwantitatieve en kwalitatieve studie

Dr. Suzana Koelet

Steunpunt Gelijkheidsbeleid (S-GKB)

Dr. Martine Corijn

Dr. Edith Lodewijckx

Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR)

Prof. Dr. Dimitri Mortelmans

Anneleen d'Hooge

Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO - UA)

Promotoren: Nan Torfs (UHasselt) & Chris Timmerman (CeMIS)

Met medewerking van: Prof. Dr. Philip Hermans

(Centrum Interculturalisme, Migratie en Minderheden - KULeuven)

Steunpunt Gelijkekansenbeleid - Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt

Voorwoord

Dit onderzoeksrapport is een realisatie van het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid en werd uitgevoerd in opdracht van Vlaams minister voor Mobiliteit, Sociale Economie en Gelijke Kansen, Kathleen van Brempt. Het vormt het laatste van twee deelrapporten, gepubliceerd in het kader van het onderzoek *'Echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst'*. Dit onderzoek heeft tot doel na te gaan (1) in welke mate echtscheiding voorkomt bij de populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst in Vlaanderen en (2) welke factoren eigen aan de specifieke context van deze populaties (migratiegeschiedenis, maatschappelijk-culturele en juridische achtergrond) een rol spelen bij de echtscheidingen.

In dit tweede rapport bespreken we de resultaten van het eigen kwalitatieve onderzoek bij 29 mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst die gescheiden zijn of aan een echtscheidingsprocedure begonnen zijn. De uitgebreide literatuurstudie uit het eerste deelrapport (Koelet, Hermans, Torfs, Vanvoorden 2009) alsook de expertbevragingen bij advocaten en hulpverleners, dienden daarbij als voorstudie. Kwalitatief onderzoek alleen kan echter geen antwoord bieden op de (eerste) onderzoeksvraag naar de prevalentie van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Uit de literatuurstudie bleek ook dat er in Vlaanderen nood is aan meer recente, gedetailleerde cijfers over echtscheiding naar herkomst. Martine Corijn en Edith Lodewijckx van de Studiedienst van de Vlaamse Regering werden aangezocht om in dit rapport hun recente echtscheidingsstatistieken voor personen van vreemde herkomst te specificeren voor onze onderzoekspopulatie.

We zouden van deze gelegenheid gebruik willen maken om iedereen te bedanken die heeft bijgedragen tot de goede afloop van dit rapport. We denken hierbij zowel aan de promotoren Prof. Dr. Nan Torfs en Prof. Dr. Chris Timmerman als aan de leden van de begeleidingscommissie, omwille van hun praktische raadgevingen en inhoudelijke inzichten tijdens de loop van het onderzoek. Dank gaat ook uit naar alle gastauteurs voor de vruchtbare en prettige samenwerking. Daarnaast willen we ook alle (bijna) gescheiden personen, advocaten en hulpverleners bedanken die we hebben mogen interviewen in het kader van dit onderzoek, alsook de instanties en privé-personen die ons met de (bijna)

gescheiden mannen en vrouwen in contact hebben gebracht. Bijzondere dank gaat uit naar Philip Hermans, professor antropologie aan de KULeuven, voor zijn waardevol inhoudelijk advies en zijn onmisbare bijdrage als rekruteerder en interviewer voor de interviews met de gescheiden mannen uit dit rapport.

Inhoudsopgave

INLEIDING.....	13
-----------------------	-----------

DEEL 1: KWANTITATIEF LUIK: ECHTSCHIEDING GETELD

1. ECHTSCHIEDING BIJ PERSONEN VAN TURKSE EN MAROKKAANSE HERKOMST. EEN ANALYSE OP BASIS VAN RIJKSREGISTERGEGEVENS VAN VOLWASSENEN EN KINDEREN IN HET VLAAMSE GEWEST.....	21
--	-----------

Dr. Martine Corijn & Dr. Edith Lodewijckx

1.1. Herkomst en migratietype.....	22
1.2. De ooit-gehuwden van 54 jaar en jonger.....	23
1.3. Echtscheiding	30
1.4. Na de echtscheiding	38
1.4.1 Hertrouwen	38
1.4.2 Leefvorm na een recente echtscheiding.....	42
1.5. Kinderen en echtscheiding.....	46
1.5.1 Ervaring met echtscheiding van ouders en leeftijd ten tijde van de echtscheiding.....	46
1.5.2 Leefvorm van de kinderen na een echtscheiding.....	49
1.5.3 Kinderen en scheiding	54
1.6. Samenvatting en aandachtspunten voor het beleid.....	55

BIBLIOGRAFIE	FOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.
---------------------------	--

DEEL 2: KWALITATIEF LUIK: ECHTSCHIEDING VERTELD

1. ONDERZOEKSOPZET	61
1.1. Waarom kwalitatief onderzoek?	62
1.2. Theoretisch raamwerk	64
1.3. Voorbereidende gesprekken met deskundigen	70
1.4. Dataverzameling.....	73
1.4.1 Steekproefmatrix	73
1.4.2 Respons.....	77
1.4.3 Non-respons.....	81
1.4.4 Onderzoeksinstrument en analyse.....	84
2. ANALYSE VAN DE LEVENSLOOP.....	86
2.1. Migratie en socialisatie	86
2.1.1 Gevestigden (20 respondenten)	86
2.1.2 Huwelijksmigranten (9 respondenten).....	92
2.1.3 Conclusie.....	95
2.2. Relatie en gezinsvorming.....	97
2.2.1 Gevestigde huwelijken (10 respondenten)	97
2.2.2 Migratiehuwelijken (19 respondenten)	100
2.2.3 Conclusie.....	105
3. VÓÓR DE ECHTSCHIEDING: CAUSALE CONDITIES	107
3.1. Echte problemen in een ‘gevestigd’ huwelijk.....	107
3.1.1 Immaturiteit	107
3.1.2 Onduidelijkheid over de rol van de man in het gezin.....	108
3.1.3 Onduidelijkheid over de rol van familie in het gezin	113
3.1.4 Communicatie tussen de partners	116

3.1.5	Verslaving.....	118
3.2.	Echtelijke problemen in een migratiehuwelijk.....	118
3.2.1	Geen voorafgaande selectie bij gezinsvorming.....	119
3.2.2	Verschillen in achtergrond en verwachtingen	122
3.2.2.1	Huwelijken met een vrouwelijke huwelijksmigrant.....	122
3.2.2.2	Huwelijken met een mannelijke huwelijksmigrant	125
3.2.3	Communicatie tussen de partners	127
3.2.4	Migratie en aanpassing	128
3.2.4.1	Mannelijke huwelijksmigranten en rolomkering.....	129
3.2.5	Leren omgaan met macht, vrijheid en rolomkering.....	131
3.2.5.1	Machtsmisbruik door de gevestigde partners en/of hun familie 132	
3.2.5.2	Misbruik door mannelijke huwelijksmigranten: leren omgaan met rolomkering.....	134
3.2.5.3	Misbruik door vrouwelijke huwelijksmigranten: leren omgaan met vrijheid.....	135
3.2.6	De extra factor verblijfsvergunning: wantrouwen of schijnhuwelijk?	136
3.3.	Conclusie	141
4.	IN DE AANLOOP NAAR DE ECHTSCHIEDING: INTERVENIËRENDE CONDITIES.....	144
4.1.	Interveniërende condities voor de partners in een 'gevestigd' huwelijk.....	144
4.1.1	Leefwereld	145
4.1.2	Steun directe omgeving: vrije keuze	147
4.1.3	Reactie schoonfamilie: 'erezaak'	147
4.1.4	Hulpverlening.....	150
4.1.5	Kinderen.....	152
4.1.6	Echtscheidingsprocedure.....	152

4.2.	Intervenierende condities voor de ‘gevestigde’ partners in een migratiehuwelijk	153
4.2.1	Leefwereld	153
4.2.2	Steun directe omgeving	155
4.2.3	Reactie schoonfamilie.....	157
4.2.4	Kleinerend/restrictief gedrag van de partner.....	157
4.2.5	Hulpverlening.....	158
4.2.6	Kinderen.....	159
4.2.7	Juridische afhankelijkheid van de partner.....	160
4.2.8	Echtscheidingsprocedure.....	160
4.3.	Intervenierende condities voor huwelijksmigranten	163
4.3.1	Leefwereld	163
4.3.2	Steun directe omgeving	165
4.3.3	Reactie schoonouders	169
4.3.4	Kleinerend/restrictief gedrag van de partner in een migratiecontext ...	169
4.3.5	Drie vormen van afhankelijkheid: sociaal, financieel en juridisch	171
4.3.5.1	Sociale afhankelijkheid	171
4.3.5.2	Financiële afhankelijkheid	173
4.3.5.3	Juridische afhankelijkheid	173
4.3.6	Hulpverlening.....	175
4.3.7	Kinderen.....	177
4.3.8	Echtscheidingsprocedure.....	178
4.4.	Conclusie	180
5.	NA DE ECHTSCHIEDING: GEVOLGEN.....	187
5.1.	Gevolgen voor de partners in een ‘gevestigd’ huwelijk.....	187
5.1.1	Sociale gevolgen.....	187
5.1.2	Financiële gevolgen	189
5.1.3	Gevolgen voor de kinderen	191
5.1.4	Gevolgen voor de mentale en fysieke gezondheid	192

5.1.5	Balans.....	195
5.2.	Gevolgen voor de ‘gevestigde’ partners in een migratiehuwelijk.....	196
5.2.1	Sociale gevolgen.....	196
5.2.2	Financiële gevolgen	199
5.2.3	Gevolgen voor de kinderen	201
5.2.4	Gevolgen voor de mentale en fysieke gezondheid	203
5.2.5	Balans.....	204
5.3.	Gevolgen voor de huwelijksmigranten.....	205
5.3.1	Sociale gevolgen.....	205
5.3.2	Financiële gevolgen	209
5.3.3	Gevolgen voor de kinderen	211
5.3.4	Gevolgen voor de mentale en fysieke gezondheid	213
5.3.5	Juridische gevolgen	215
5.3.6	Balans.....	216
5.4.	Conclusie	217
6.	DE ROL VAN FORMELE EN INFORMELE HULPVERLENING BIJ ECHTSCHIEDING ONDER MAROKKANEN & TURKEN IN VLAANDEREN.....	224

Prof. Dr. Dimitri Mortelmans & Anneleen d'Hooge

6.1.	In de aanloop naar de echtscheiding.....	227
6.1.1	Het informele netwerk als push of pull factor.....	227
6.1.1.1	De familie langs de zijlijn bij partners in een ‘gevestigd huwelijk’ 228	
6.1.1.2	Het familiale gewicht bij ‘gevestigde’ partners in een migratiehuwelijk	228
6.1.1.3	De ‘afwezige’ familie bij huwelijksmigranten.....	229
6.1.1.4	Arbeid als fundament van een informeel netwerk	230

6.1.1.5	Het sociale netwerk als brug	231
6.1.2	Crisisopvang door de formele hulpverlening	232
6.2.	Hulpverlening en steun na de echtscheiding	235
6.2.1	Het informele vangnet: terug naar huis.....	237
6.2.2	De uitbouw van een (nieuw) sociaal netwerk	239
6.2.3	Formele hulpverlening na de echtscheiding	240
6.2.3.1	Juridische actoren: advocaat en rechtbank.....	240
6.2.3.2	Welzijnsvoorzieningen: OCMW	243
6.2.3.3	Gezondheidszorg: huisarts	244
6.2.3.4	Wonen en opvang: Vluchthuis	245
6.2.3.5	Geestelijke gezondheidszorg: Psychologen	245
6.3.	Allochtone mannen in België: een dubbele achterstelling?	248
6.4.	Voorwaarden voor aangepaste hulpverlening	255
6.4.1	Bereikbaarheid	256
6.4.2	Beschikbaarheid	257
6.4.3	Begrijpbaarheid	257
6.4.4	Betaalbaarheid	258
6.4.5	Bruikbaarheid.....	259
6.5.	Besluit.....	261
 ALGEMEEN BESLUIT: KWALITATIEF LUIK.....		265
 BIBLIOGRAFIE		284

Inleiding

Sinds de jaren'60 neemt het aantal echtscheidingen in West-Europa in snel tempo toe. Voor België voorspelt men op basis van cijfers van 2002 dat maar liefst 54% van de huwelijken binnen 40 jaar ontbonden zullen worden (Council of Europe 2002). Daarmee neemt België een koploperspositie in binnen de rangschikking van Europese landen. Vlaanderen scoort traditioneel wat lager, maar ook hier heeft echtscheiding een stevige opmars gemaakt (Vanhove, Matthijs 2002). Deze toename wordt doorgaans toegeschreven aan structureel-economische en culturele verschuivingen, zoals de emancipatie van de vrouw, haar toegenomen arbeidsmarktparticipatie, haar financiële onafhankelijkheid ten opzichte van haar echtgenoot, een andere invulling van de vrije tijd, een algemene evolutie naar flexibiliteit, het toenemende belang van zelfstandigheid, individualisme, de tanende invloed van godsdienst... (Bulckens, Mortelmans, Casman, Simaÿs 2007).

Uit het eerste deelrapport van dit onderzoek naar *'Echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse origine'* (Koelet, Hermans, Torfs, Vanvoorden 2009) bleek dat personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen geconfronteerd worden met een heel eigen structureel-economische en culturele context. Ze blijven zich in grote mate identificeren in termen van hun etnische herkomst en religie, de islam. Ze kennen een sociaal-economische positie die doorgaans zwakker is dan die van autochtonen. De kloof tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt is in deze groep groter. Binnen de Marokkaanse en Turkse gemeenschap genieten mannen ook meer autoriteit en rechten dan vrouwen, al komt hun positie in de Belgische samenleving onder zware druk te staan. Personen van Turkse en Marokkaanse herkomst kennen traditioneel ook andere huwelijksgewoonten en familierelaties dan de Vlaamse. Belangrijke veranderingen doen zich voor op dit vlak, maar er blijft een druk bestaan om te huwen met iemand van dezelfde herkomst en liefst binnen de beperktere etnische groep. De voorkeur gaat zelfs uit naar een partner uit het land van herkomst. Turkije en Marokko zelf kennen bovendien andere tradities op het vlak van echtscheiding dan België. Dit alles brengt een unieke context met zich mee voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen, die volgende twee vragen oproept **(1) in welke mate komt echtscheiding voor bij populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst in Vlaanderen en (2) welke factoren eigen aan de specifieke context van deze populaties (migratiegeschiedenis,**

maatschappelijk-culturele en juridische achtergrond) spelen een rol bij deze echtscheidingen.

Het eerste deelrapport schetst de unieke sociale positie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België/Vlaanderen, geeft een idee van de mogelijke prevalentie van echtscheiding en beschrijft uitgebreid de verschillende contextspecifieke factoren die een rol kunnen spelen vóór, tijdens en na de echtscheiding van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Het bevestigt ook de nood aan nieuw, recent kwantitatief en kwalitatief Vlaams onderzoek rond dit thema. Temeer daar er zich in het schaarse Vlaamse onderzoek belangrijke verschuivingen aankondigen in de wijze waarop binnen de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen met echtscheiding wordt omgegaan.

Aan deze nood komt het tweede deelrapport tegemoet. Het vangt aan met een korte kwantitatieve analyse van echtscheiding door Martine Corijn en Edith Lodewijckx van de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Zij publiceerden begin dit jaar nieuwe analyses op de Rijksregisterdata van 2004 met betrekking tot echtscheiding bij personen van vreemde herkomst in Vlaanderen (Corijn, Lodewijckx 2009). Voor dit deelrapport zoomen zij in op personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Vervolgens gaat het rapport uitgebreid in op het nieuwe kwalitatieve onderzoek dat werd uitgevoerd door het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid in het voorjaar van 2008. In het kader van dit onderzoek interviewden we 29 mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst over hun ervaringen met echtscheiding. Het gaat om personen die gescheiden zijn of op zijn minst een echtscheidingsprocedure gestart zijn. Om de onderzoekspopulatie enigszins af te bakenen en rekening houdend met de recente verschuivingen die zich in het eerste deelrapport aankondigden, kozen we voor een focus op de tweede generatie¹. Het onderzoek besteedt aandacht aan zowel de aanleiding als de gevolgen van de echtscheiding. Ook de factoren die de stap naar echtscheiding vergemakkelijken of bemoeilijken werden in rekening gebracht. Deze kunnen onder meer helpen om de echtscheidingsstatistieken juister te interpreteren. Zo wijst een lage echtscheidingskans niet noodzakelijk op huwelijken die vrij zijn van ernstige huwelijksproblemen. Bijzondere aandacht gaat ook uit naar het gebruik van en de ervaringen met (in)formele hulpverlening tijdens de verschillende fases van het echtscheidingsproces.

¹ De respondenten behoorden ofwel zelf tot de tweede generatie of waren als huwelijksmigrant gehuwd geweest met iemand van de tweede generatie. Met tweede generatie bedoelen we dat ze geboren zijn in België of voor de leeftijd van 7 jaar naar België zijn geëmigreerd.

Opvallend bij het bestaande kwalitatieve onderzoek is dat men zich uitsluitend gecentreerd heeft op het perspectief van de vrouw². In ons eigen onderzoek wilden we ook het perspectief van de man voldoende aandacht geven. Daarom interviewden we zowel vrouwen als mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst die uit de echt gescheiden zijn of aan het scheiden zijn. Daarmee maakten we het onszelf niet gemakkelijk. Het bleek niet vanzelfsprekend om mannen van zowel Turkse als Marokkaanse herkomst te overtuigen hun verhaal over de echtscheiding te doen. Voor deze interviews met mannelijke respondenten werd beroep gedaan op een mannelijke interviewer. Hiervoor stelden we Philip Hermans aan, professor antropologie aan de KULeuven onder meer gespecialiseerd in Marokkaanse cultuur en etniciteit. Deze interviews leverden belangrijke inzichten op, onder meer over de ervaringen van deze mannen met de hulpverlening.

We interviewden zowel personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die in België zijn opgegroeid als huwelijksmigranten. Het literatuuronderzoek wees uit dat de context van het migratiehuwelijk het potentieel in zich draagt om echtelijke problemen nog te verscherpen. Onder meer door de migratie, de partnerkeuze en de soms grote verschillen tussen de partners die samenhangen met dit type van huwelijk ontstaan soms ook extra problemen. De gevolgen van echtscheiding zijn voor huwelijksmigranten ook vaak groter dan voor personen die hier zijn opgegroeid door hun sterkere sociale, financiële en juridische afhankelijkheid van hun ex-partner. We wilden daarom de ervaringen kennen van (bijna) gescheiden personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die (1) hier zijn opgegroeid en getrouwd zijn geweest met iemand van Turkse of Marokkaanse herkomst die ook hier is opgegroeid, (2) hier zijn opgegroeid en getrouwd zijn geweest met iemand die in het kader van dit huwelijk uit Turkije of Marokko naar België is gekomen en (3) in het land van herkomst zijn opgegroeid en naar België zijn gekomen in het kader van hun huwelijk met iemand van Turkse of Marokkaanse herkomst die hier is opgegroeid. De variatie in echtscheidingskansen tussen partners uit 'gevestigde' huwelijken en partners uit migratie-huwelijken lijkt het belang van dit onderscheid te onderstrepen.

Kennis over de beleving van echtscheiding door personen van Turkse en Marokkaanse herkomst is belangrijk voor de uitbouw van een gelijke kansenbeleid. Echtscheiding moet

² Voor een uitzondering hierop, zie het onderzoek van Mortelmans (2008) naar de copingstrategieën en beleving van socio-economische gevolgen bij gescheiden vaders.

beschouwd worden als een transitie- of kantelmoment in de levensloop, dat enerzijds ongelijke kansen reflecteert of genereert, maar anderzijds ook het potentieel bevat voor 're-equalizing' (S-GKB 2006). Veranderingen in de maatschappelijke positie van ex-partners ten gevolge van echtscheiding kunnen in de juiste omstandigheden de motor vormen voor verhoogde kansengelijkheid. Om die juiste omstandigheden te creëren, is het voor de overheid van belang inzicht te verwerven in de specifieke problemen waarmee personen van Turkse en Marokkaanse herkomst geconfronteerd worden na de echtscheiding, alsook in de strategieën die zij hanteren om na de echtscheiding hun leven terug op rails te krijgen. Maar niet alleen de gevolgen van echtscheiding, ook de aanloop naar en de afwikkeling van de echtscheiding zijn gevoelig voor kansenongelijkheid. Inzicht in het volledige verloop van de echtscheiding zal doelgerichte acties mogelijk maken om deze groep bij te staan en te helpen. Door ook mannen aan bod te laten komen, willen we er voor waken dat nieuwe beleidsmaatregelen geen nieuwe ongelijkheden creëren, maar dat er een inclusief beleid gevoerd wordt waarin man en vrouw zich thuis kan voelen.

We vatten dit tweede deelrapport aan met het korte, kwantitatieve luik van de Studiedienst van de Vlaamse regering, gevolgd door een extensief kwalitatief luik met de beschrijving van het eigen Steunpunt onderzoek. In dit tweede luik bespreken we allereerst de onderzoeksopzet (hoofdstuk 1). Vervolgens geven we een uitgebreide beschrijving van de migratie- en socialisatiegeschiedenis van onze respondenten en hun gezinsvorming (m.a.w. hun leven voor de echtelijke problemen – Hoofdstuk 2.). Daarna gaan we op zoek naar de contextspecifieke factoren die een rol hebben gespeeld in de verschillende fasen van de echtscheiding. Net als in het literatuuronderzoek (deelrapport 1) maken we daarbij een onderscheid tussen de causale condities (Hoofdstuk 3), de interveniërende condities (Hoofdstuk 4) en de gevolgen van echtscheiding (Hoofdstuk 5). Speciale aandacht zal ook uitgaan naar de ervaringen van de geïnterviewde mannen en vrouwen met de hulpverlening gedurende het hele echtscheidingsproces (Hoofdstuk 6). Het kwantitatieve en het kwalitatieve luik in dit onderzoeksrapport zijn in samenspraak doch afzonderlijk uitgewerkt. Beide luiken staan dus op zich en kunnen als afzonderlijke delen gelezen worden. Het kwantitatieve luik laat echter toe om de respondenten uit het kwalitatieve onderzoek beter te kaderen in de totale populatie van gescheiden personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Het kwalitatieve luik verdiept dan weer een aantal bevindingen uit het kwantitatieve luik. Elk van beide luiken wordt in het rapport

afgesloten met de belangrijkste conclusies en de beleidsaanbevelingen die eruit voortvloeien.

KWANTITATIEF LUIK: ECHTSCHIEDING GETELD

1. Echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens van volwassenen en kinderen in het Vlaamse Gewest

Martine Corijn & Edith Lodewijckx
Studiedienst van de Vlaamse Regering

De sociaal-demografische kennis die de voorbije decennia over de bevolking van Turkse en Marokkaanse herkomst in ons land werd verworven, gaat hoofdzakelijk over hun huwelijks- en vruchtbaarheidspatroon (Schoenmaeckers et al., 1999; Lesthaeghe, 1997, 2000; Lodewyckx & Marynissen, 2006; Yalçin et al., 2006). Over hun echtscheidingspatroon is veel minder gekend; enkel Lievens (2001) schreef hierover. In deze bijdrage willen we deze leemte opvullen³. We belichten echtscheiding niet enkel vanuit het perspectief van de huwelijkspartners, maar ook vanuit het perspectief van de kinderen die een echtscheiding van hun ouders meemaken. Bovendien gaan we na met wie ex-huwelijkenpartners en kinderen leven na een echtscheiding.

Onderzoek naar echtscheiding bij Turken en Marokkanen moet worden gekaderd in de context van een aantal wijzigingen in de relevante wetgeving. Zo is de wetgeving inzake de nationaliteitswijziging in ons land meermaals veranderd (in 1984, 1991, 1999). Het is gekend dat vooral personen van Turkse en Marokkaanse herkomst gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheid om de Belgische nationaliteit te verwerven (CGKR, 2008). Een gevolg hiervan is dat in de officiële bevolkingsstatistieken veel personen van Turkse en Marokkaanse herkomst nu zijn opgenomen in de groep met 'Belgische nationaliteit'. Daarnaast is in de voorbije decennia de echtscheidingswetgeving sterk gewijzigd (in

³ In het SVR-rapport "Echtscheiding en leefvorm na echtscheiding in het Vlaamse Gewest: verschillen naar herkomst. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens voor volwassenen en kinderen" (2009) staan meer gedetailleerde resultaten, ook over personen van Pagina 21 van 293Nederlandse, Franse en Italiaanse herkomst.

1994, 2000, 2007) (Senaeve, 2004, 2007). Uit de echt scheiden werd juridisch gezien gemakkelijker en kon sneller worden afgehandeld. Tot slot waren er wijzigingen inzake de verblijfwet (in 1980, 1994, 2007) (Geets, 2006). Tot 2007 was de duur van de periode waarin de buitenlandse huwelijkspartner geen onafhankelijk verblijfsstatuut had, vrij kort.

1.1. Herkomst en migratietype

Aan de hand van een bestand uit het Rijksregister van alle personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die op 1.1.2004 in het Vlaamse Gewest woonden, kan het echtscheidingspatroon⁴ van personen van *54 jaar en jonger* (geboren sinds 1949)⁵ worden geanalyseerd. Dit betekent dat er geen uitspraken worden gedaan over echtscheiding bij de allereerste – en nu oudste – Turkse en Marokkaanse migranten die in het Vlaamse Gewest zijn blijven wonen. Daarnaast biedt het bestand de mogelijkheid om de *0- tot 17-jarige kinderen* (geboren in 1986-2003) van Turkse en Marokkaanse herkomst te beschrijven die een echtscheiding van hun ouders hebben meegemaakt.

In deze studie is een *volwassene* van Turkse of Marokkaanse herkomst *een persoon die bij zijn (eerste) vestiging in België of bij zijn geboorte in België de Turkse of Marokkaanse nationaliteit* ⁶ *had*. Een *kind* heeft een Turkse of Marokkaanse herkomst *indien het de Turkse of Marokkaanse nationaliteit had bij de geboorte of indien het bij de geboorte de Belgische nationaliteit had, maar zijn moeder*⁷ *geboren was met een Turkse of Marokkaanse*

⁴ In het Rijksregister worden 5 types van ontbinding van een huwelijk geregistreerd. Naast de ontbinding door echtscheiding wordt ook de scheiding van tafel en bed geregistreerd, dit laatste komt zeer uitzonderlijk voor. Ook een annulatie maakt een einde aan een huwelijk. Dit komt zelden voor, maar als het voorkomt komt het zowel bij personen van Turkse als van Marokkaanse herkomst voor. Daarnaast wordt ook de verstoting geregistreerd. Dit komt uitsluitend voor bij personen van Marokkaanse herkomst. Tot slot wordt het huwelijk ook beëindigd bij het overlijden van de partner, maar deze vorm van ontbinding wordt in deze studie buiten beschouwing gelaten.

⁵ Bij de oudere leeftijdsgroep is de kans groter dat er al personen zijn overleden, waardoor een vertekening in de resultaten kan optreden.

⁶ Voor de meeste personen die naar België migreerden, is de nationaliteit bij de vestiging in België gelijk aan de nationaliteit bij de geboorte.

⁷ Deze meer uitgebreide afbakening vloeit voort uit het feit dat tegenwoordig veel kinderen van ouders van vreemde herkomst geboren worden met de Belgische nationaliteit. Sinds 1992 krijgen kinderen die in België zijn

nationaliteit. We vergelijken de resultaten van de kinderen en volwassenen van Turkse en Marokkaanse herkomst met deze van Belgische herkomst⁸.

Personen van Turkse en Marokkaanse herkomst kunnen worden ingedeeld naargelang de leeftijd waarop ze naar ons land zijn gemigreerd: na leeftijd 18 (*eerstegeneratiemigranten* genoemd), op leeftijd 7 à 18 (*tussengeneratiemigranten* genoemd) en vóór de leeftijd van 7 jaar. Deze laatste groep wordt vaak samen met de groep die in ons land is geboren tot de *tweedegeneratiemigranten* gerekend. *Huwelijksmigranten*⁹ zijn personen die ten tijde van hun eerste¹⁰ huwelijk vanuit Turkije/Marokko naar ons land zijn gekomen, ongeacht de leeftijd.

Van alle 0- tot 17-jarige kinderen van Turkse en Marokkaanse herkomst die op 1.1.2004 in ons land woonden, is meer dan 90% in ons land geboren.

1.2. De ooit-gehuwden van 54 jaar en jonger

Allereerst beschrijven we onze onderzoekspopulatie. Enkel personen die zijn gehuwd, kunnen hun eerste huwelijk ontbinden. Zes op 10 Belgische mannen en 7 op 10 Belgische vrouwen, geboren in 1949-1985, zijn ooit (reeds) gehuwd (geweest) (Tabel 1). Bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst zijn dit er verhoudingsgewijs meer. Huwelijksmigranten zijn uiteraard allemaal gehuwd (geweest). Tweedegeneratie vrouwen en mannen zijn het minst al gehuwd (geweest); zij behoren tot de recentere

geboren uit ouders van vreemde herkomst die zelf in België zijn geboren (de zogenaamde 'derde generatie') bij de geboorte de Belgische nationaliteit. Sinds die tijd kunnen ook kinderen met ouders die al minstens 10 jaar in ons land wonen de Belgische nationaliteit krijgen bij hun geboorte. Ook kinderen van wie de ouders (van vreemde herkomst) de Belgische nationaliteit hebben, krijgen bij hun geboorte de Belgische nationaliteit.

8 We wijzen de lezer er op dat dit niet gelijk is aan de groep met de Belgische nationaliteit.

9 Omwille van de tijd die nodig kan zijn voor administratieve formaliteiten die vereist zijn, is een huwelijksmigrant iemand die in de 2 jaar voorafgaand aan zijn huwelijk en/of volgend op zijn huwelijk naar ons land is gekomen.

10 De studie betreft eerste huwelijken. Het gaat om het eerste huwelijk van de ene partner, ongeacht of dit voor de andere partner het eerste of een volgend huwelijk is.

geboortecohorten en zijn op 1.1.2004 vaak nog te jong om gehuwd te zijn. Slechts één kwart van de tweedegeneratie Marokkaanse mannen is op 1.1.2004 gehuwd (geweest).

Tabel 1. Personen die ooit huwden, naar migratietype, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004

	Mannen			Vrouwen		
	BE	TU	MA	BE	TU	MA
Aantal personen, geboren in 1949- 1985 (18-54 jaar)	1.381.44	24.529	25.931	1.338.99	22.857	23.46
% ooit-gehuwd:	0			1		4
Totaal	61	78	65	69	85	78
Huwelijksmigranten	--	100	100	--	100	100
Eerstegeneratie	--	88	74	--	93	90
Tussengeneratie	--	82	69	--	85	83
Tweedegeneratie	--	49	25	--	64	53
<i>Aantal ooit-gehuwd:</i>						
Totaal	836.513	19.00	16.84	926.331	19.34	18.29
Huwelijksmigranten	--	1	4	--	0	9
Eerstegeneratie	--	8.216	8.212	--	8.525	6.936
Tussengeneratie	--	2.127	2.361	--	2.080	2.536
Tweedegeneratie	--	4.862	4.088	--	3.910	4.206
		3.896	2.183		4.825	4.621

BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Alvorens de echtscheidingscijfers te bespreken, wijzen we op enkele kenmerken van deze ooit-gehuwden. Hun leeftijd, migratietype en huwelijksstypen varieert immers nogal sterk naargelang hun herkomst en is doorheen de tijd gewijzigd. Dit zijn echter kenmerken die sterk de echtscheidingskansen bepalen. Daarom zullen we aan de hand van multivariate analyses controleren voor deze compositieverschillen.

Hoewel alle ooit-gehuwde personen uit onze analyses geboren zijn sinds 1949, zijn de personen van Turkse herkomst gemiddeld genomen jonger dan deze van Marokkaanse herkomst; de gemiddelde leeftijd van de Belgen ligt een stuk hoger (Tabel 2). De tweedegeneratiemigranten die al gehuwd zijn, zijn jonger dan de andere. Ooit-gehuwde tussengeneratie- en eerstegeneratiemigranten zijn gemiddeld genomen 10 jaar ouder.

De reeds gehuwde personen van Turkse herkomst zijn ook gemiddeld genomen op een jongere leeftijd gehuwd dan de Marokkaanse. De gemiddelde huwelijksleeftijd van de Belgische mannen is echter lager dan die van de Marokkaanse mannen. De reeds gehuwde mannen van de tweede- en de tussengeneratie waren iets jonger bij hun eerste huwelijk dan de eerstegeneratie- en de huwelijksmigranten. Enkel vrouwelijke huwelijksmigranten uit Marokko waren iets ouder dan de andere vrouwen bij hun huwelijk.

De Turken en Marokkanen van 54 jaar en jonger zijn recenter gehuwd dan de Belgen. Meer dan de helft van de Turken en Marokkanen is nog geen 13 jaar gehuwd (gehuwd sinds 1990); 2 op 3 Belgen is al langer dan 13 jaar gehuwd. Ooit-gehuwde tweedegeneratiemigranten zijn zo jong dat er geen gehuwd zijn vóór 1980; bij de ooit-gehuwde Belgen dateert 1 op 3 huwelijken uit die periode.

Tabel 2. Gemiddelde leeftijd, gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk en huwelijkscohort naar migratietype, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004

	Mannen			Vrouwen		
	BE	TU	MA	BE	TU	MA
<i>Gemiddelde leeftijd van de ooit-gehuwden:</i>						
Totaal	42,7	35,2	37,1	41,9	33,6	34,1
Huwelijksmigranten	--	35,3	36,9	--	34,0	34,8
Eerstegeneratie	--	41,1	42,0	--	41,7	42,2
Tussengeneratie	--	39,7	40,2	--	37,9	37,0
Tweedegeneratie	--	30,1	31,2	--	28,5	28,8
<i>Gemiddelde leeftijd bij 1^e huwelijk:</i>						
Totaal	24,8	22,4	25,9	22,8	20,1	21,0
Huwelijksmigranten	--	23,2	26,4	--	20,2	22,4
Eerstegeneratie	--	23,2	26,3	--	19,8	20,1
Tussengeneratie	--	21,2	25,0	--	19,7	20,1
Tweedegeneratie	--	21,7	25,2	--	20,2	20,4
<i>1^e huwelijk in: (huwelijkscohort; in %)</i>						
Totaal						
<1980	30	15	11	36	18	18
1980-89	35	24	21	33	24	21
1990-99	28	40	44	25	38	41
2000-03	7	20	23	6	19	20

Onderzoekspopulatie: ooit-gehuwden, geboren sinds 1949

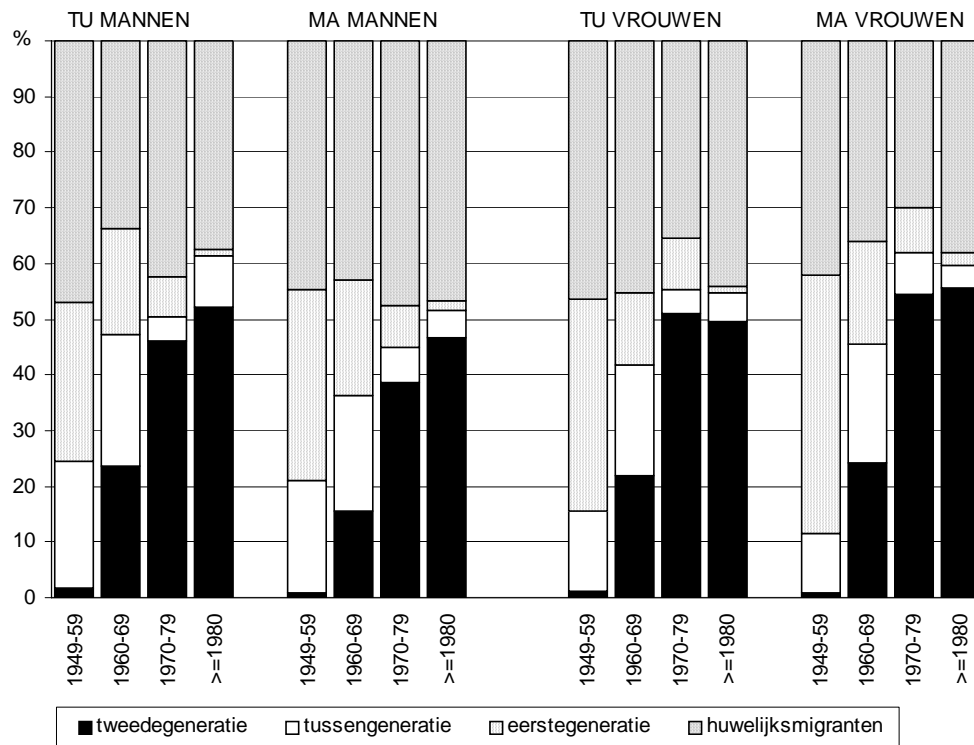
BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

De geschiedenis van de migratie vanuit Turkije en Marokko naar ons land is uiteraard weerspiegeld in de evolutie van de *migratietypes* waartoe deze ooit-gehuwden behoren (Figuur 1). Tot de arbeidsmigratiestop in 1974 kwamen volwassen mannen, vrouwen en hun kinderen vanuit Turkije en Marokko naar België. Nadien kon men nog slechts in het kader van een gezinsvorming of -hereniging ons land binnenkomen. Migranten die in ons land verbleven, kregen vanaf de jaren '60 hier ook hun kinderen. In Figuur 1 zien we het aandeel tweedegeneratiemigranten doorheen de tijd (over de geboortejaren) toenemen. Het aandeel huwelijksmigranten, zowel vanuit Turkije als vanuit Marokko, zowel mannelijke als vrouwelijke, bleef rond de 40% schommelen. Tussengeneratiemigranten

verdwenen bijna volledig. Van alle ooit-gehuwden van Turkse en Marokkaanse herkomst die sinds 1980 werden geboren is de ene helft een tweedegeneratiemigrant; bijna de andere helft is een huwelijksmigrant.

Figuur 1. Migratietype van ooit-gehuwde personen van Turkse en Marokkaanse herkomst naar geboortecohort en geslacht, Vlaams Gewest, 2004 (in %)

Onderzoekspopulatie: ooit-gehuwden, geboren sinds 1949

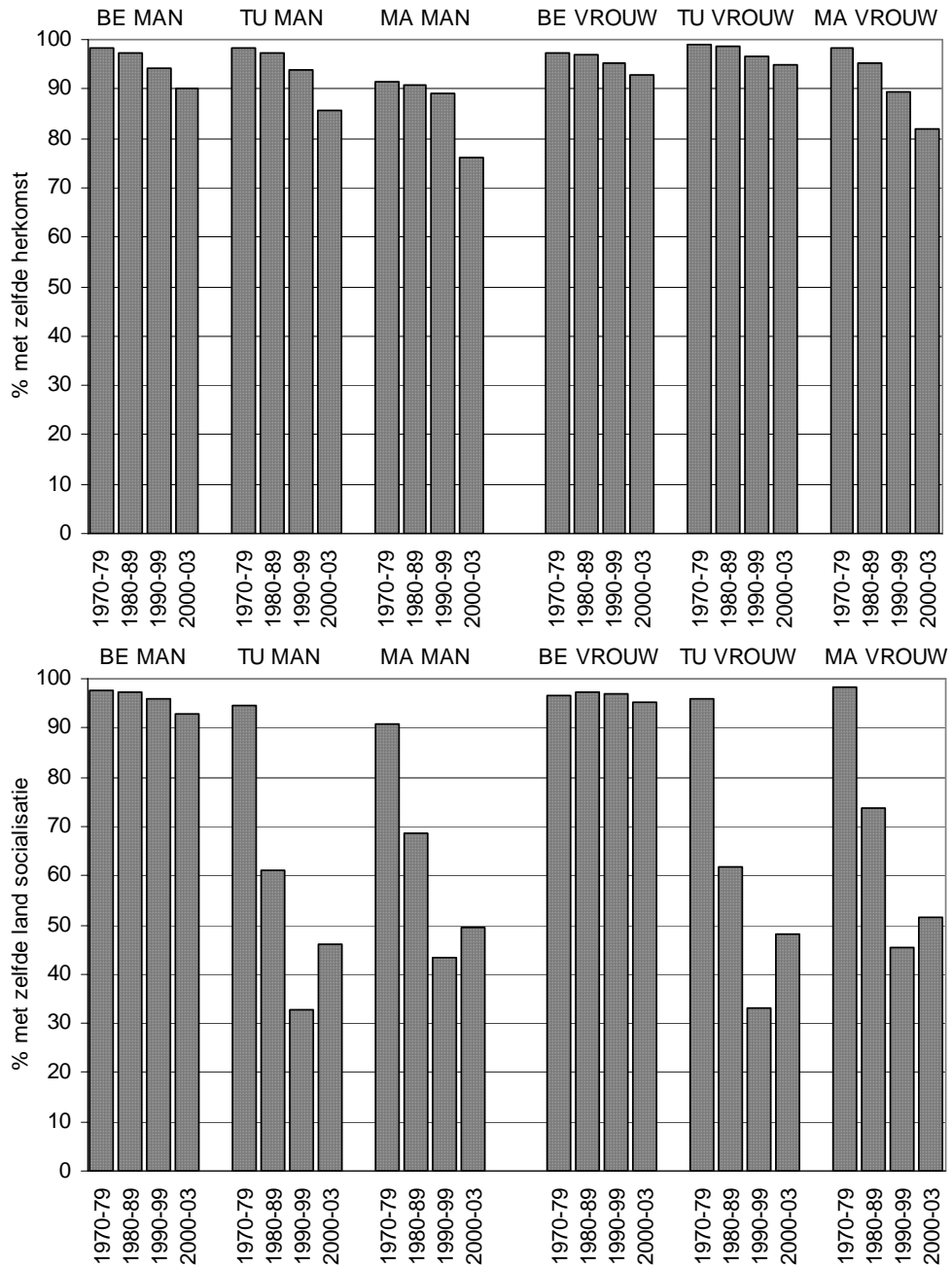
TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Belangrijk in een studie over echtscheiding is de *gelijkenis* van de *huwelijkspartners* in termen van hun *herkomst*, alsook in termen van het *land waarin ze zijn opgegroeid*¹¹. In meer dan 9 op 10 huwelijken van Turken en Marokkanen hebben beide partners dezelfde herkomst (Figuur 2, bovenaan): Turken huwen met Turken, Marokkanen huwen met Marokkanen. Enkel de Marokkaanse mannen bereiken dit aandeel niet; bij hen heeft 12% een gemengd huwelijk naar herkomst. Doorheen de tijd (over de jaren waarin men huwt) komt een gemengd huwelijk iets vaker voor. Dit is vooral zo bij Marokkaanse mannen; 1 op 4 Marokkaanse mannen die in 2000-03 huwde, deed dit niet met een Marokkaanse vrouw. Gemengde huwelijken komen het minst voor bij Turkse vrouwen; zij blijven vooral met een Turkse man huwen. Een totaal ander beeld komt naar voor als we kijken naar de *gelijkenis* van de *huwelijkspartners* in termen van het land waarin ze zijn opgegroeid (Figuur 2, onderaan). Voor Turken en Marokkanen geldt globaal genomen dat in ongeveer de ene helft van de huwelijken de partners in hetzelfde land zijn opgegroeid (allebei in Turkije, of in Marokko, of in België). In de andere helft van de huwelijken zijn de partners in een verschillend land opgegroeid (de ene in Turkije/Marokko, de andere in België). Dit laatste hangt uiteraard samen met het hoge aandeel huwelijken met een huwelijksmigrant (Figuur 1). Doorheen de tijd is deze samenstelling van de huwelijksparen enorm veranderd. Wie huwde in de jaren '70, was in Turkije/Marokko opgegroeid en huwde met een partner die er ook was opgegroeid. In de jaren '80 en '90 kwam het veel vaker voor dat de partner die in België was opgegroeid, huwde met een partner die in Turkije/Marokko was opgegroeid. Sinds 2000 stijgt het aandeel huwelijken met partners die in hetzelfde land zijn opgegroeid opnieuw, maar nu komt dit doordat beide partners in ons land zijn opgegroeid.

11 Het gegevensbestand laat toe dit enkel na te gaan voor de gehuwden die nog (steeds) samenwonen omdat gegevens van niet meer samenwonende partners niet aan elkaar kunnen worden gekoppeld. Deze resultaten geven een lichtjes vertekend beeld omdat huwelijkspartners die verschillen in termen van land van herkomst en van land van socialisatie vaker en sneller uit elkaar gaan.

Figuur 2. Huwelijkspartners met zelfde herkomst en met zelfde land van socialisatie, naar huwelijkscohort, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004 (in %)

Onderzoekspopulatie: ooit-gehuwden, geboren sinds 1949

BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

1.3. Echtscheiding

Bij de ooit-gehuwden van 54 jaar en jonger telden we op 1.1.2004 in het Vlaamse Gewest 3.779 personen van Turkse en 5.845 personen van Marokkaanse herkomst die hun eerste huwelijk (al) hadden ontbonden. Anders bekeken zijn er 3.785 huwelijksmigranten en 3.052 tweedegeneratiemigranten van Turkse en Marokkaanse herkomst die al zijn gescheiden. De vragen die we willen beantwoorden zijn: Scheiden Turken en Marokkanen meer of minder dan of evenveel als Belgen? En wordt er binnen de Turkse en Marokkaanse gehuwden meer of minder gescheiden door bepaalde types migranten?

Tabel 3. Personen die hun eerste huwelijk ontbonden en gemiddelde leeftijd bij echtscheiding, naar migratietype, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004

	Mannen			Vrouwen		
	BE	TU	MA	BE	TU	MA
Aantal gescheiden personen	176.499	2.230	3.059	203.374	1.549	2.786
<i>% gescheiden (t.o.v. ooit-gehuwden):</i>						
Totaal	21	12	18	22	8	15
Huwelijksmigranten	--	14	22	--	5	10
Eerstegeneratie	--	14	21	--	9	11
Tussengeneratie	--	9	12	--	10	19
Tweedegeneratie	--	9	12	--	10	21
<i>Gemiddelde leeftijd bij echtscheiding:</i>						
Totaal	34,8	30,0	31,9	33,2	27,8	27,3
Huwelijksmigranten	--	30,6	32,3	--	29,7	30,8
Eerstegeneratie	--	32,6	33,3	--	30,7	28,9
Tussengeneratie	--	30,2	30,8	--	29,3	26,7
Tweedegeneratie	--	26,7	28,3	--	25,2	25,4

Onderzoekspopulatie: ooit-gehuwden, geboren sinds 1949

BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

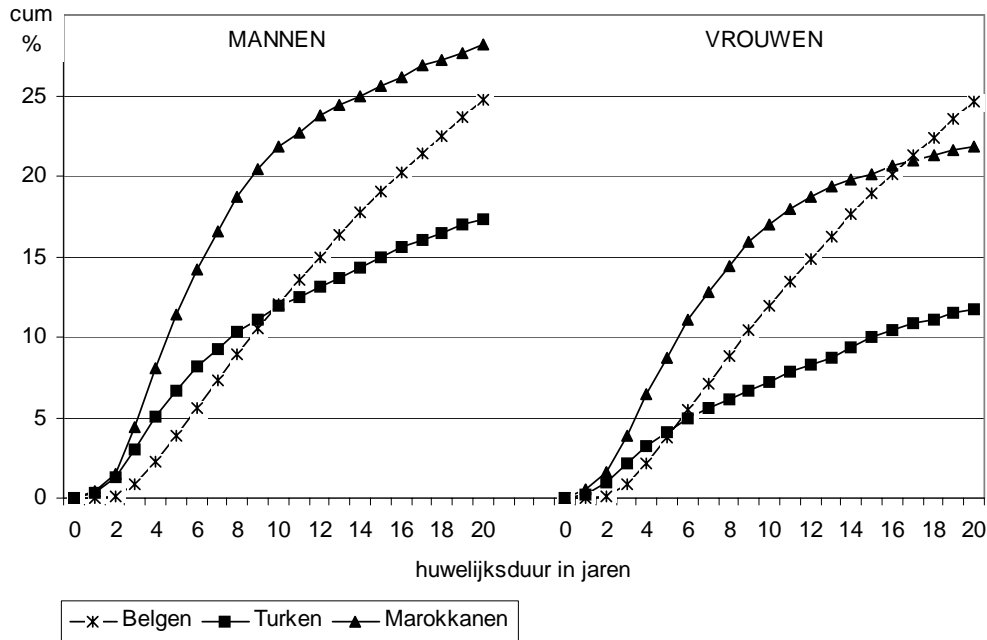
Eenvoudig berekend blijkt dat 1 op 5 huwelijken van de Belgen van deze leeftijd al is ontbonden. Het cijfer bij de Marokkaanse mannen benadert dit aandeel; bij de Marokkaanse vrouwen ligt het rond 1 op 6. Turken scheiden veel minder dan Marokkanen; bij mannen is 1 op 8 huwelijken al ontbonden; bij vrouwen 1 op 12 (Tabel 3). Het verschil tussen mannen en vrouwen¹², vooral bij Marokkanen, ontstaat o.m. doordat een aantal van hen niet gehuwd was met een partner met dezelfde herkomst, maar met een Belgische partner.

Onder Turken wordt er vooral gescheiden door mannelijke huwelijksmigranten en eerstegeneratiemigranten enerzijds en door vrouwelijke tussengeneratie- en tweedegeneratiemigranten anderzijds. Deze mannen en vrouwen zijn doorgaans elkaar huwelijkspartners. Ook bij Marokkanen stellen we dit patroon vast, zij het dat de percentages er veel hoger liggen.

Daar de onderscheiden herkomstgroepen sterk verschillen inzake hun leeftijd en hun huwelijksduur vormen deze ruwe percentages geen accurate basis voor vergelijkingen. Overlevingsanalyses maken een vergelijking naargelang de duur van het huwelijk mogelijk (Figuur 3). Er wordt vooral gescheiden door personen van Marokkaanse *herkomst*. Tien jaar na het huwelijk is 22% van de Marokkaanse mannen gescheiden; dit is aanzienlijk meer dan bij de Turkse en Belgische mannen (12%). Gedurende de eerste 10 huwelijksjaren scheiden Turkse mannen wel sneller dan Belgische mannen; 10 jaar na het huwelijk zwakt hun echtscheidingsgeneigdheid af. Na 20 jaar huwelijk liggen de cijfers van de Belgische en Marokkaanse mannen dicht bij elkaar. Tien jaar na het huwelijk is 17% van de Marokkaanse vrouwen gescheiden. Bij de Belgische vrouwen ligt dit aandeel lager (12%); bij de Turkse vrouwen ligt het nog lager (7%). Na 20 jaar huwelijk zijn meer Belgische dan Marokkaanse vrouwen gescheiden.

12 Het verschillende percentage bij mannen en vrouwen hangt o.m. samen met het feit dat de analyses op individueel niveau worden uitgevoerd en niet op het niveau van het huwelijkspaar. De huwelijkspartners van de individuen uit de analyse die vóór 1949 zijn geboren niet in de analyse zijn opgenomen. Ook het bestaan van gemengde huwelijken naar herkomst veroorzaakt deze verschillende percentages.

Figuur 3. Echtscheidingscijfer naar duur van het huwelijk, naar herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004 (cumulatief %)

Onderzoekpopulatie: ooit-gehuwden, geboren sinds 1949

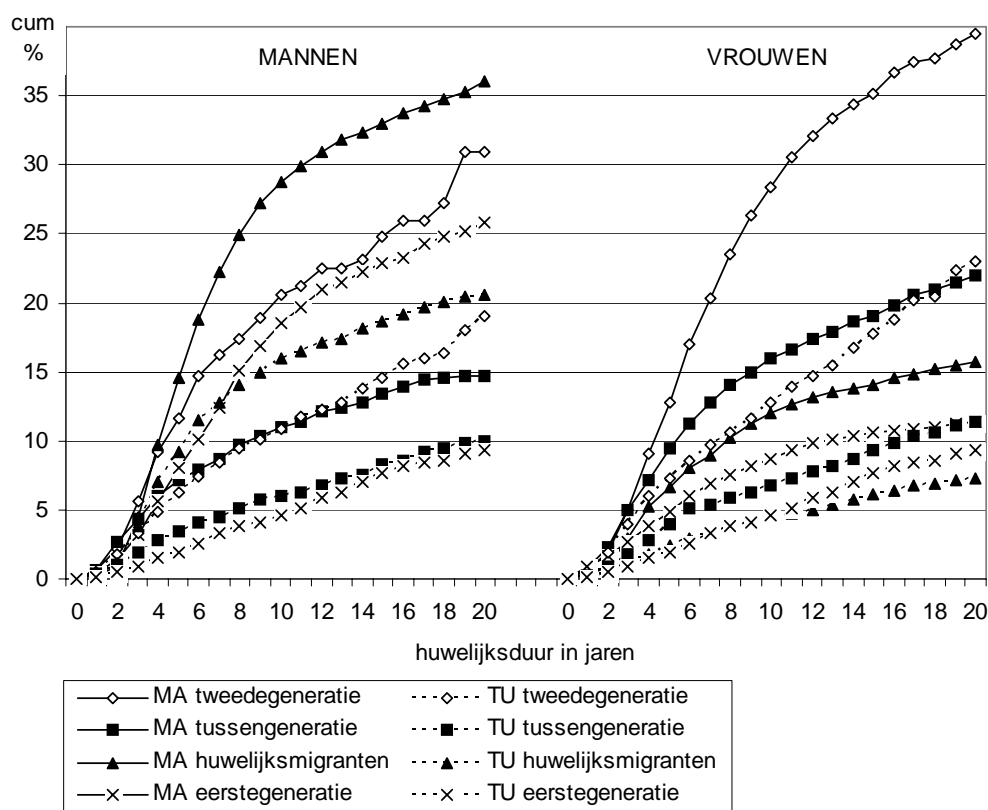
Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Het is geweten dat hoe jonger men is ten tijde van het huwelijk, hoe groter de kans op een echtscheiding is. Bovendien geldt dat hoe recenter men gehuwd is, hoe groter de kans op een echtscheiding is. Juist op die kenmerken verschillen de ooit-gehuwden van Belgische, Turkse en Marokkaanse herkomst onderling. Om de vergelijkingen tussen de groepen scherper te stellen controleren we via multivariate gebeurtenissenanalyses voor deze verschillen (zie Corijn & Lodewijckx, 2009). Het patroon voor de mannen blijft behouden: Marokkaanse mannen scheiden meer (oddsratio 1,25) dan Belgische mannen (oddsratio 1,00); Turkse mannen (oddsratio 0,68) scheiden minder dan Belgische mannen. Dat Marokkaanse mannen meer scheiden dan andere mannen kan wellicht deels worden verklaard door het feit dat zij vaker met een vrouw huwen die niet uit Marokko afkomstig is (Figuur 2, bovenaan). Het is gekend dat verschillen tussen huwelijkspartners inzake leeftijd, geloofsovertuiging en herkomst doorgaans tot hogere echtscheidingscijfers leiden (Janssen & de Graaf, 2000). De multivariate analyse geeft aan dat zowel Turkse vrouwen (oddsratio 0,41) als Marokkaanse vrouwen (oddsratio 0,87)

minder scheiden dan Belgische vrouwen (oddsratio 1,00).

Echtscheidingskansen verschillen ook naargelang het *type migrant* als we de duur van het huwelijk in rekening brengen (Figuur 4). De cijfers voor de Marokkaanse migrantentypes liggen weliswaar, zoals ook duidelijk is in Figuur 3, hoger dan die voor de Turkse. Onder mannen zijn het vooral de huwelijksmigranten die uit de echt scheiden. Tien jaar na het huwelijk is bijna 3 op 10 huwelijken van de Marokkaanse huwelijksmigranten en bijna 1 op 6 huwelijken van de Turkse huwelijksmigranten ontbonden.

Figuur 4. Echtscheidingscijfer naar duur van het huwelijk, naar migratietype, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004 (cumulatief %)

Onderzoekpopulatie: ooit-gehuwden, geboren sinds 1949

TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

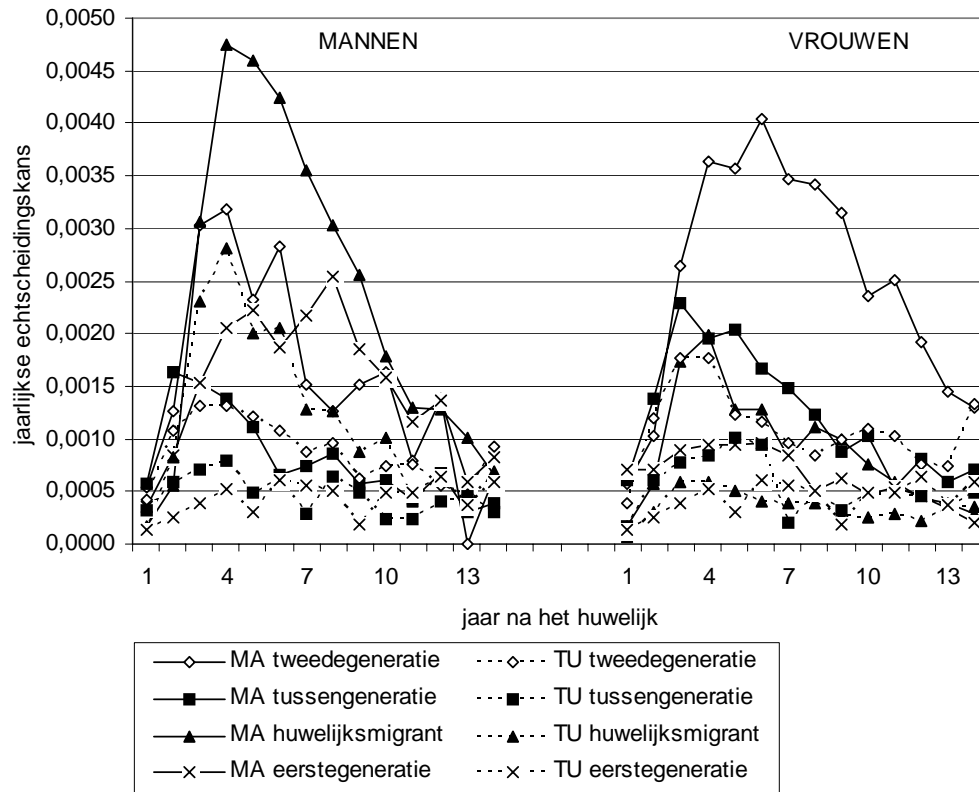
Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Onder vrouwen zijn het vooral de tweedegeneratievrouwen die uit de echt scheiden. Tien jaar na het huwelijk heeft 28% Marokkaanse en 13% Turkse tweedegeneratievrouwen het huwelijk ontbonden. Deze tweedegeneratievrouwen zijn doorgaans de huwelijkspartner van de mannelijke huwelijksmigranten. Vrouwelijke huwelijksmigranten daarentegen scheiden veel minder. Tien jaar na het huwelijk is 12% huwelijken van de Marokkaanse en 4% huwelijken van de Turkse vrouwelijke huwelijksmigranten ontbonden.

Daar de onderscheiden migratietypes verschillen inzake hun gemiddelde huwelijksleeftijd (Tabel 2) en hun huwelijksperiode controleren we via multivariate gebeurtenissenanalyses voor deze verschillen (zie Corijn & Lodewijckx, 2009). Het patroon blijft behouden: mannelijke huwelijksmigranten scheiden meer (oddsratio 1,50) dan tweedegeneratiemannen (oddsratio 1,00); vrouwelijke huwelijksmigranten en eerstegeneratiemigranten (oddsratio 0,36) scheiden veel minder dan tweedegeneratievrouwen (oddsratio 1,00).

Figuur 3 toont dat Marokkanen vooral scheiden in de eerste huwelijksjaren; de curve loopt sneller omhoog dan bij Turken en Belgen. Figuur 5 illustreert in welk jaar van het huwelijk de kans op een echtscheiding bij Turken en Marokkanen hoger of lager is en dit voor elk type migrant. Bij de Marokkaanse mannelijke huwelijksmigranten is er een verhoogde echtscheidingskans in het 4^e en 5^e jaar van hun huwelijk, bij de Turkse mannelijke huwelijksmigranten is dit in het 4^e jaar. Ook bij Marokkaanse mannen van de tweedegeneratie treedt zo een piek op. Bij de andere groepen is dit veel minder het geval. Bij de Marokkaanse vrouwen van de tweedegeneratie is de echtscheidingskans hoog van het 4^e tot het 8^e huwelijksjaar. Bij Turkse vrouwen van de tweedegeneratie is er een piek in het 3^e en 4^e jaar.

Figuur 5. Echtscheidingskans per huwelijksjaar naar migratietype, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004

Onderzoekspopulatie: ooit-gehuwden, geboren sinds 1949

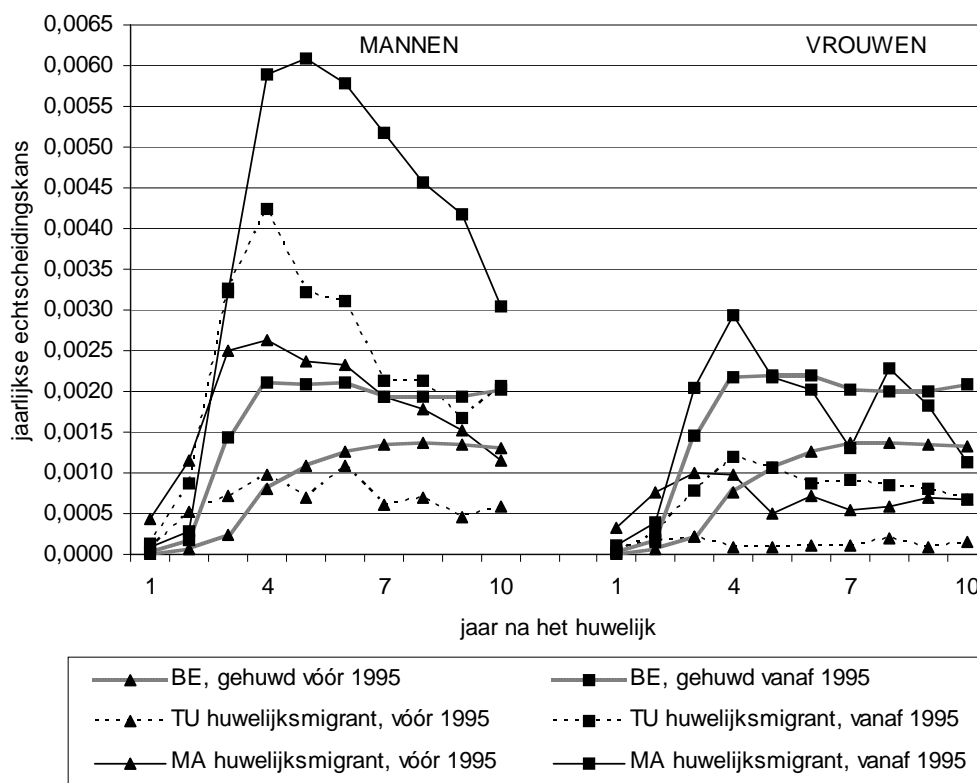
TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

In 1994 is zowel de echtscheidingswetgeving als de wetgeving inzake de verblijfswet gewijzigd. De duur van de procedure van de echtscheiding met onderlinge toestemming werd sterk ingekort en de periode voor het bekomen van een echtscheiding op grond van feitelijke scheiding werd ingekort van 10 jaar tot 5 jaar (in 2000 werd die verder ingekort tot 2 jaar). De duur waarin de buitenlandse huwelijkspartner een afhankelijk verblijfsstatuut had, werd ingekort tot 12 maanden (verlengbaar met 3 maanden). Sinds 1995 werd snel uit de echt scheiden dus mogelijk en had de buitenlandse partner snel een onafhankelijk verblijfsstatuut. Korte huwelijken en/of snelle echtscheidingen kunnen

wijzen op zware aanpassingsproblemen in de allereerste huwelijksjaren. Ze kunnen ook wijzen op huwelijken die niet gericht zijn op een duurzame relatie. Sinds 1995 is het echtscheidingsniveau voor alle groepen sterk gestegen. Vooral bij de huwelijken van mannelijke, maar ook van vrouwelijke, huwelijksmigranten en vooral van Marokkanen, maar ook van Turken, die sinds 1995 werden gesloten, stellen we een bijzonder hoge echtscheidingskans vast in het 4^e jaar na het huwelijk (Figuur 6).

Figuur 6. Echtscheidingskans per huwelijksjaar bij Turkse en Marokkaanse huwelijksmigranten en Belgen, naar huwelijkscohort en geslacht, Vlaams Gewest, 2004

Onderzoekspopulatie: ooit-gehuwden, geboren sinds 1949

BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

1.4. Na de echtscheiding

We vervolledigen het beeld van het echtscheidingspatroon van Turken en Marokkanen door tevens te analyseren wat er na de echtscheiding gebeurt. In het Vlaamse Gewest waren er op 1.1.2004 2.322 Turken en 3.550 Marokkanen die na een echtscheiding (al) zijn herhuwd. Het gaat om 2.309 huwelijksmigranten¹³ en 1.618 tweedegeneratiemigranten. Gaan gescheiden mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst al dan niet (snel) herhuwen? Met wie gaan ze al dan niet samenwonen kort na de echtscheiding?

1.4.1 Hertrouwen

Eenvoudig berekend blijkt dat bijna 4 op 10 gescheiden Belgen uit onze onderzoekspopulatie al is herhuwd. Het cijfer voor de gescheiden personen van Marokkaanse en Turkse herkomst ligt veel hoger. Voor gescheiden mannen bedraagt het 6,5 op 10; voor gescheiden vrouwen 5,5 op 10 (Tabel 4). Er wordt vooral herhuwd door gescheiden eerstegeneratiemigranten.

13 Huwelijksmigranten ten tijde van hun eerste huwelijk.

Tabel 4. Personen die herhuwden en gemiddelde leeftijd bij herhuwelijk naar migratietype, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004

	Mannen			Vrouwen		
	BE	TU	MA	BE	TU	MA
Aantal herhuwde personen	68.178	1.480	1.976	80.777	842	1.574
% herhuwd (t.o.v. gescheidenen):						
Totaal	39	66	65	40	54	56
Huwelijksmigranten	--	66	64	--	46	52
Eerstegeneratie	--	79	73	--	70	68
Tussengeneratie	--	67	69	--	54	67
Tweedegeneratie	--	56	49	--	55	52
<i>Gemiddelde leeftijd bij herhuwelijk:</i>						
Totaal	36,0	30,8	33,3	33,8	27,9	28,3
Huwelijksmigranten	--	31,2	33,8	--	28,6	31,6
Eerstegeneratie	--	33,9	34,7	--	33,6	30,8
Tussengeneratie	--	29,8	32,2	--	28,2	27,4
Tweedegeneratie	--	27,2	29,4	--	25,1	26,3

Onderzoekspopulatie: personen met ontbonden 1° huwelijk, geboren sinds 1949

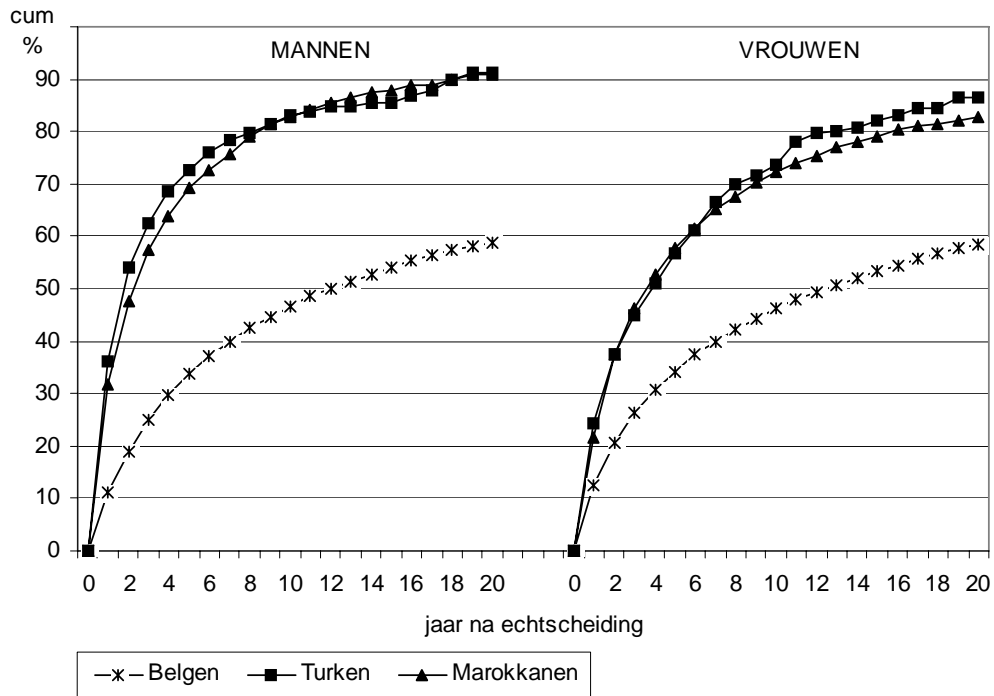
BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Daar de onderscheiden groepen zo sterk verschillen inzake hun leeftijd en de duur sinds ze gescheiden zijn, vormen deze ruwe percentages herhuwden geen accurate basis voor vergelijkingen. Overlevingsanalyses maken een vergelijking naargelang de duur sinds de officiële echtscheiding¹⁴ mogelijk (Figuur 7). Na een echtscheiding in het eerste huwelijk wordt er vooral snel herhuwd door mannen van Turkse en Marokkaanse *herkomst*. Vijf jaar na de echtscheiding is ongeveer 70% herhuwd. Maar ook Turkse en Marokkaanse vrouwen hertrouwen snel: 5 jaar na de echtscheiding is bijna 60% herhuwd. Gescheiden Belgische mannen en vrouwen zijn veel meer terughoudend om snel te herhuwen; 5 jaar na de echtscheiding is slechts 1 op 3 Belgen herhuwd. Zij wonen na een echtscheiding veel vaker ongehuwd dan gehuwd samen met een nieuwe partner (zie Corijn & Lodewijckx, 2009).

14 De duur sinds het feitelijk uit elkaar gaan is niet gekend; dit kan vele maanden of zelfs jaren voorafgaand aan de officiële echtscheiding zijn.

Figuur 7. Herhuwelijkscijfer naar tijd verstreken sinds de echtscheiding, naar herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004 (cumulatief %)

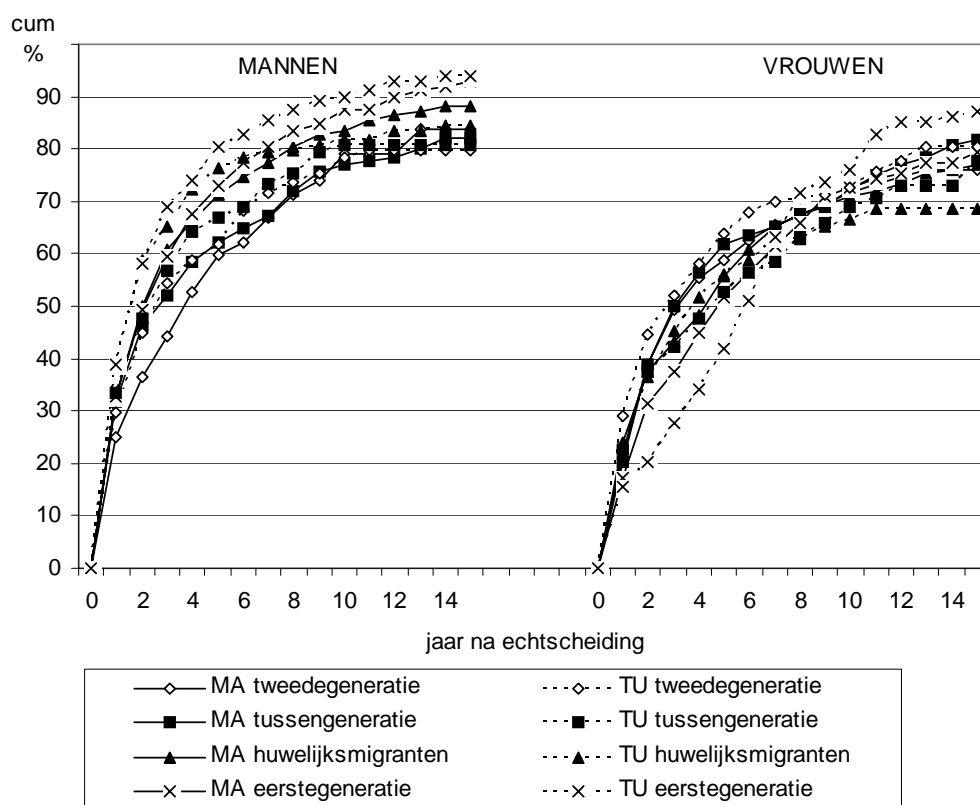
Onderzoekspopulatie: personen met ontbonden 1^e huwelijk, geboren sinds 1949

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Het is gekend dat hoe jonger men is ten tijde van de echtscheiding, hoe sneller men herhuwt. Bovendien geldt: hoe langer de echtscheiding geleden is, hoe groter de kans dat men hertrouwd is. Juist op die kenmerken verschillen de gescheidenen van Belgische, Turkse en Marokkaanse herkomst onderling. Om de vergelijkingen tussen de groepen scherper te stellen, controleren we via multivariate gebeurtenissenanalyses voor deze verschillen (zie Corijn & Lodewijckx, 2009). Marokkaanse mannen herhuwen vaker (oddsratio 4,15) dan Turkse mannen (oddsratio 3,48) en beide groepen herhuwen veel vaker dan Belgische mannen (oddsratio 1,00). De herhuwelijkskansen voor Turkse en Marokkaanse vrouwen liggen dicht bij elkaar (oddsratio respectievelijk 2,74 en 2,43), maar duidelijk hoger dan voor Belgische vrouwen (oddsratio 1,00).

De hertrouwkansen verschillen ook naargelang het *type migrant* (Figuur 8). Vijf jaar na de echtscheiding zijn vooral mannelijke huwelijksmigranten en eerstegeneratiemigranten opnieuw gehuwd (meer dan 70%). Marokkaanse gescheiden tweedegeneratiemannen doen dit het minst (60%). Vijf jaar na de echtscheiding zijn vooral Turkse tweedegeneratievrouwen en Marokkaanse tussengeneratievrouwen hertrouwd (meer dan 60%). Gescheiden Turkse eerstegeneratievrouwen zijn het minst geneigd om snel na de echtscheiding te hertrouwen, maar hertrouwen uiteindelijk het vaakst.

Figuur 8. Herhuwelijkscijfer naar tijd verstreken sinds de echtscheiding, naar migratietype, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004 (cumulatief %)

Onderzoekpopulatie: personen met ontbonden 1^e huwelijk, geboren sinds 1949

TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Resultaten van multivariate gebeurtenissenanalyses waarbij wordt gecontroleerd voor de duur sinds de echtscheiding, de leeftijd bij de echtscheiding en de periode van de echtscheiding geven aan dat de kans om te herhuwen groter is bij mannelijke huwelijksmigranten (oddsratio 1,41) en eerstegeneratiemigranten (oddsratio 1,51) dan bij tweedegeneratiemannen (oddsratio 1,00). Bij vrouwen is de kans om te herhuwen enkel iets groter bij huwelijksmigranten (oddsratio 1,16) dan bij tweedegeneratievrouwen (oddsratio 1,00).

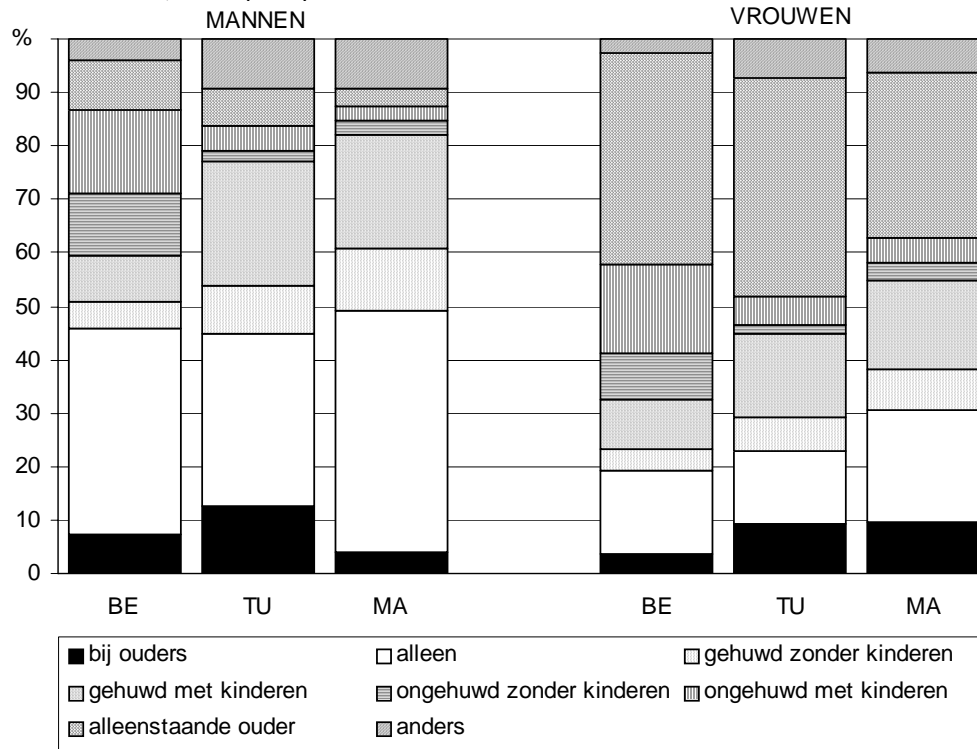
1.4.2 Leefvorm na een recente echtscheiding

Met wie leven personen die recent zijn gescheiden, al dan niet samen? We focussen ons op de groep die in de periode 1998-2003 is gescheiden en beschrijven hoe ze op 1.1.2004 woonden (Figuur 9)¹⁵.

Voor mannen is *alleenwonen* de meest voorkomende leefvorm kort na een echtscheiding. Meer dan Turkse en Belgische mannen wonen mannen van Marokkaanse *herkomst* dan alleen. Voor vrouwen is het *eenoudergezin* de meest voorkomende leefvorm na een echtscheiding. Gescheiden Marokkaanse vrouwen wonen minder vaak dan gescheiden Turkse vrouwen als alleenstaande moeder; zij wonen vaker alleen of herhuwd maar zonder kinderen. Dit kan een aanwijzing zijn dat er bij deze Marokkaanse ontbonden huwelijken geen kinderen waren betrokken (zie ook Corijn & Lodewijckx, 2009). *Ongehuwd samenwonen* met een nieuwe partner komt weinig voor bij de recent gescheiden Turken en Marokkanen. Een aantal Turkse mannen en vrouwen, maar ook Marokkaanse vrouwen, woont na de echtscheiding *bij de ouders* in. Het is echter mogelijk dat ze ook al tijdens hun huwelijk bij de ouders inwoonden.

15 Over de leefvorm die voorafging aan de wettelijke echtscheiding en/of de eventuele tussentijdse leefvormen tussen de wettelijke echtscheiding en 1.1.2004 hebben we geen informatie. Details over veranderingen naarmate het langer geleden is dan men uit de echt is gescheiden kan men nalezen in Corijn en Lodewijckx (2009).

Figuur 9. Leefvorm in 2004 na echtscheiding sinds 1998 naar herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004 (in %)

Onderzoekspopulatie: personen met ontbonden 1^e huwelijk in 1998-2003, geboren sinds 1949

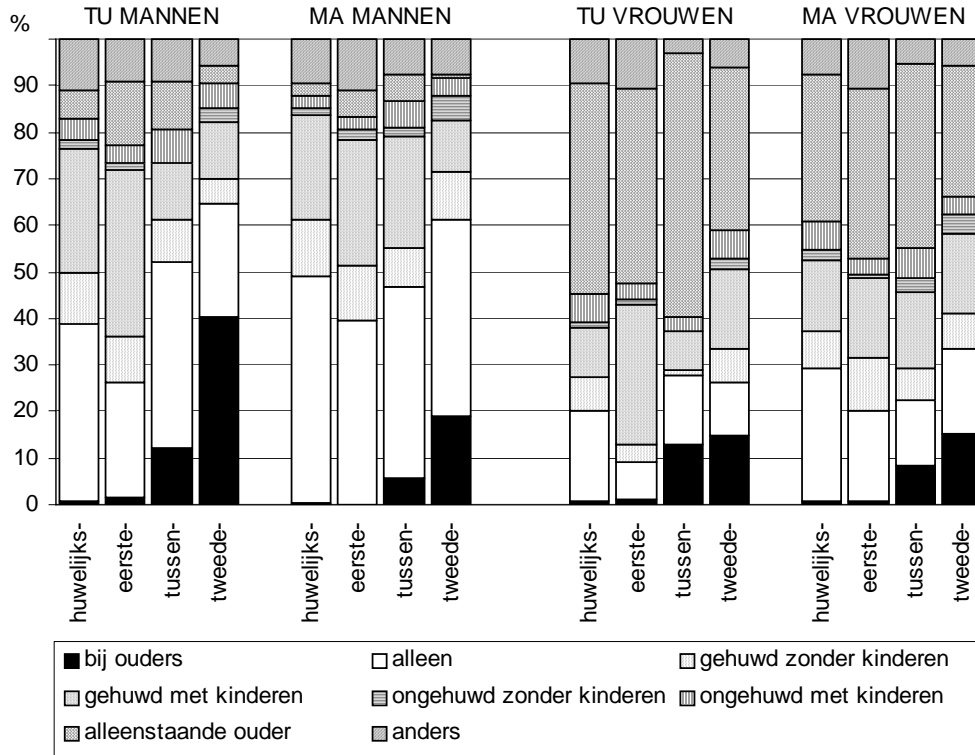
BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Multivariate analyses, waarbij rekening wordt gehouden met de leeftijd ten tijde van de echtscheiding en de duur verlopen sinds de echtscheiding, bevestigen dat gescheiden Marokkaanse mannen, maar ook vrouwen vaker alleenwonen (oddsratio respectievelijk 1,49 en 1,74) in vergelijking met de Belgische gescheiden mannen en vrouwen (oddsratio telkens 1,00). Ze bevestigen tevens dat Turkse vrouwen, maar ook mannen, vaker als alleenstaande ouder wonen (oddsratio respectievelijk 1,90 en 1,49) in vergelijking met Belgische gescheiden vrouwen en mannen (oddsratio telkens 1,00). Marokkaanse mannen wonen minder vaak als alleenstaande vader (oddsratio 0,52); Marokkaanse vrouwen benaderen het niveau van de Belgische vrouwen. Gescheiden Marokkaanse mannen en gescheiden Turkse vrouwen wonen kort na de echtscheiding meer dan de andere groepen vaker opnieuw met een partner samen (oddsratio respectievelijk 1,37 en 2,06). Snel opnieuw in een gezin wonen, met partner én kinderen, gebeurt het vaakst bij Turkse mannen (oddsratio 1,22).

Maar ook het *migratietype* beïnvloedt de leefvorm na een echtscheiding (Figuur 10). Na een echtscheiding wordt vooral *alleengewoond* door zowel mannelijke als vrouwelijke huwelijksmigranten. Bij ouders blijven of gaan wonen is voor hen uitgesloten, net als voor de eerstegeneratiemigranten. *Alleenstaand moederschap* komt vooral voor bij Turkse vrouwen van de tussengeneratie (56%) en Marokkaanse vrouwen van de eerstegeneratie en van de tussengeneratie (bijna 40%); zij het minder vaak. Alleenstaand moederschap komt het minst voor bij vrouwen van de tweedegeneratie. Deze laatste wonen iets vaker bij de ouders in en dat kan uiteraard met hun kind(eren) zijn. Opnieuw *samenwonen met een partner* (ongehuwd, gehuwd, met of zonder kinderen) kort na een echtscheiding is vooral eigen aan eerstegeneratiemannen. De tweedegeneratiemigranten onderscheiden zich ietwat doordat ze iets vaker dan de andere migranten ongehuwd samenwonen met een partner (maar het aandeel overschrijdt de 10% niet). Opnieuw in een gezin wonen, met partner én kinderen, wordt vooral gedaan door Turkse eerstegeneratiemigranten. Na de echtscheiding zijn het vooral de Turkse tweedegeneratiemannen die *bij hun ouders inwonen*. De Turkse gescheidenen van de tussengeneratie doen dit veel minder.

Figuur 10. Leefvorm in 2004 na echtscheiding sinds 1998 naar migratietype, herkomst en geslacht, Vlaams Gewest, 2004 (in %)

Onderzoekspopulatie: personen met ontbonden 1° huwelijk in 1998-2003, geboren sinds 1949

TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Multivariate analyses, waarbij rekening wordt gehouden met de leeftijd ten tijde van de echtscheiding en de duur verlopen sinds de echtscheiding, bevestigen dat in vergelijking met tweedegeneratiemigranten vooral huwelijksmigranten alleen wonen kort na de echtscheiding (oddsratio 1,64 voor mannen en 1,74 voor vrouwen). De huwelijksmigranten wonen minder als alleenstaande moeder (oddsratio 0,74) in vergelijking met tweedegeneratievrouwen. Snel opnieuw in een gezin wonen met partner én kinderen gebeurt vaker door eerstegeneratiemigranten (oddsratio 1,48 voor mannen en 1,50 voor vrouwen) dan door deze van de tweedegeneratie.

1.5. Kinderen en echtscheiding

Tot slot bekijken we echtscheiding vanuit het standpunt van de kinderen (0- tot 17-jarigen in 2004). In de analyses van de volwassenen gaat het om alle echtscheidingen, ook die waar geen kinderen bij betrokken zijn of waarvan de kinderen op 1.1.2004 al volwassen zijn. Bijgevolg gelden de bevindingen voor de volwassenen niet zondermeer voor de kinderen.

1.5.1 Ervaring met echtscheiding van ouders en leeftijd ten tijde van de echtscheiding

Op 1.1.2004 woonden er in het Vlaamse Gewest 112.238 Belgische, 1.766 Turkse en 1.614 Marokkaanse kinderen met uit de echt gescheiden ouders. Dit betekent dat ruim 1 op 10 Belgische kinderen (11%) ouders heeft die uit de echt scheidden. Dit aandeel ligt veel lager bij Turkse (5%) en Marokkaanse kinderen (4%). Dit houdt verband met de lagere echtscheidingscijfers van Marokkaanse vrouwen en van Turken. Marokkanen scheiden vaker dan Turken, maar Marokkaanse kinderen hebben verhoudingsgewijs minder ervaring met echtscheiding dan Turkse kinderen. Dit wijst erop dat bij Marokkaanse huwelijken die worden ontbonden, er vaker geen of minder kinderen betrokken zijn.

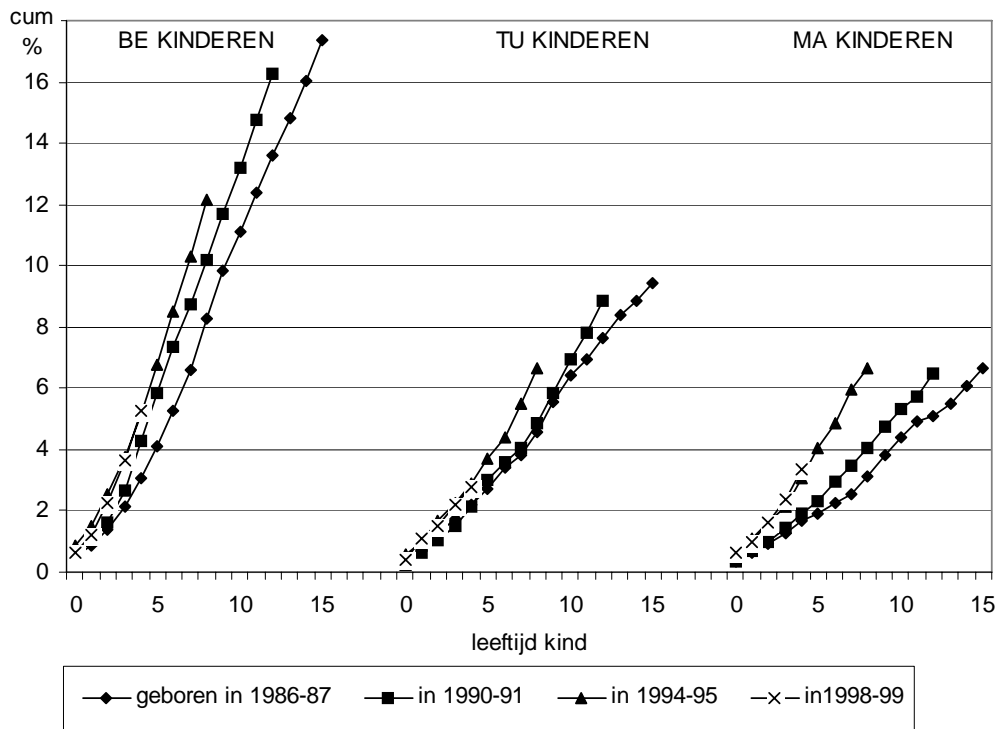
Ongeveer 2% van de Belgische 0- tot 4-jarigen en 1% van de Turkse en Marokkaanse leeftijdsgenoten hebben uit de echt gescheiden ouders. De verschillen naar herkomst zijn het meest uitgesproken bij de 15- tot 17-jarigen: 7% Marokkaanse en 10% Turkse tegenover 18% Belgische kinderen maakten een echtscheiding van de ouders mee. Voor de 10- tot 14-jarigen zijn de cijfers respectievelijk 6%, 9% en 16%. Bij de 5- tot 9-jarigen gaat het om 5% Turkse en Marokkaanse kinderen versus 10% Belgische.

Belgische kinderen worden op een steeds jongere leeftijd geconfronteerd met een echtscheiding (Figuur 11). Zo had op hun 12de verjaardag 15% kinderen geboren in 1990-91 een echtscheiding van de ouders meegemaakt tegenover 12% kinderen uit het

geboortecohort 1986-87¹⁶. Dezelfde trend wordt aangetroffen bij de Marokkaanse en de Turkse kinderen. De verandering is groter binnen de Marokkaanse dan binnen de Turkse herkomstgroep zodat voor de meest recente geboortecohorten de verschillen tussen de Turkse en Marokkaanse kinderen verdwenen zijn (cf. de hierboven vermelde percentages voor de 0- tot 9-jarigen). Dat de kinderen uit de recentere geboortecohorten op steeds jongere leeftijd een echtscheiding van hun ouders meemaken, houdt verband met het feit dat recentere huwelijkscohorten vaker en sneller het huwelijk ontbinden dan de oudere huwelijkscohorten.

Figuur 11. Kinderen met uit de echt gescheiden ouders naar leeftijd van het kind bij de echtscheiding, naar herkomst en geboortecohort, Vlaams Gewest, 2004 (cumulatief %)

¹⁶ Over de periode voorafgaand aan de officiële registratie van de echtscheiding tijdens de welke de ouders al apart leefden, is niets geweten. Bijgevolg zijn de kinderen bij het feitelijk uit elkaar gaan van hun ouders jonger dan in de figuur wordt voorgesteld.

Onderzoekspopulatie: geboren in 1986-2003

BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Voor sommige kinderen deed de echtscheiding van hun ouders zich jaren geleden voor, voor andere is het een recent gebeuren. Voor 45% Belgische kinderen met echtscheidingservaring vond die gebeurtenis hooguit 3 jaar geleden plaats. Dit aandeel is vooral voor Marokkaanse (53%) maar ook voor Turkse kinderen (49%) hoger. Dit is een aanwijzing dat bij Marokkanen en Turken echtscheiding (met kinderen!) een recenter fenomeen is dan bij Belgen.

Voor Marokkaanse, maar ook Turkse kinderen die recent een echtscheiding meemaakten, waren vaker dan de Belgische kinderen zeer jong ten tijde van de echtscheiding. Eén op 3 Marokkaanse kinderen waarvan de ouders uit de echt scheidden in 2000-03, was op dat moment geen 5 jaar oud. Voor Turkse kinderen die in dezelfde periode een echtscheiding meemaakten, gaat het om 28% tegenover 21% Belgische kinderen. Dit kan erop wijzen dat huwelijken (met kinderen!) bij Turken en Marokkanen vaker na een kortere huwelijksduur worden ontbonden dan in de andere herkomstgroepen. Een meer uitgebreide analyse bevestigt dit (zie Corijn & Lodewijckx, 2009). Deze vaststelling sluit aan bij de bevindingen voor de volwassenen. Voor Turken en Marokkanen stellen we echtscheidingspieken vast in het 4^e huwelijksjaar, Belgen scheiden later. In de analyses van de volwassenen is het niet geweten of er kinderen bij het ontbonden huwelijk betrokken zijn. Dit is dus wel degelijk het geval bij een deel van de kortdurende huwelijken die uitmonden in een echtscheiding.

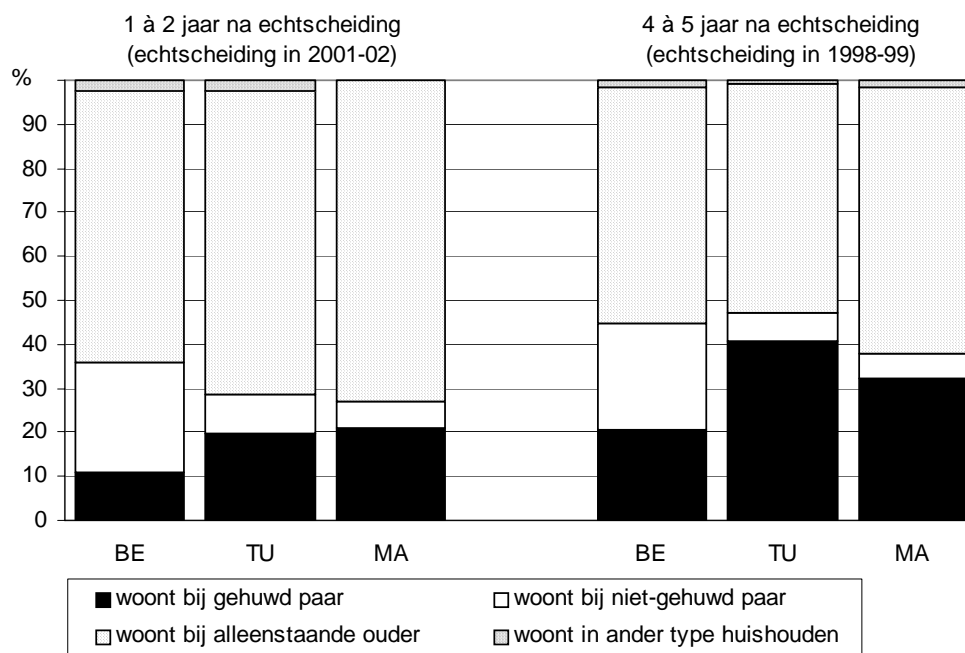
1.5.2 Leefvorm van de kinderen na een echtscheiding

Eén à 2 jaar na de echtscheiding (echtscheiding in 2001-02) woont ruim 1 op 3 Belgische kinderen samen met een gehuwd of een niet-gehuwd samenwonend paar (Figuur 12, links). Zij wonen dus samen met één van hun ouders en met een stiefouder¹⁷. Kinderen van Turkse en Marokkaanse herkomst wonen minder met een stiefouder samen; zij wonen het vaakst bij een alleenstaande ouder. *Vier à 5 jaar* na de echtscheiding (echtscheiding in 1998-99) woont nog ongeveer de helft van de Belgische en de Turkse kinderen bij een alleenstaande ouder (Figuur 12, rechts). Dit geldt voor 6 op 10 Marokkaanse kinderen.

¹⁷ Co-ouderschap is niet te achterhalen in de Rijksregistergegevens. Het gaat om de officiële woonplaats van de kinderen.

Figuur 12 brengt nog een ander verschil naar herkomst aan het licht, een verschil dat te maken heeft met de hogere herhuwelijkskans van Turken en Marokkanen. Eén à 2 jaar na de echtscheiding woont de Belgische uit de echt gescheiden ouder met haar/zijn kinderen vaker niet-gehuwd dan gehuwd met de nieuwe partner samen. Dit geldt niet voor de Turken en de Marokkanen. De verhouding gehuwd / niet-gehuwd samenwonen van de ouder met de nieuwe partner stijgt naarmate de echtscheiding langer geleden is. Turkse en Marokkaanse kinderen wonen na een echtscheiding vaker opnieuw bij een gehuwd paar dan Belgische kinderen.

Figuur 12. Leefvorm in 2004 van kinderen waarvan de ouders uit de echt scheidden in 2001-02 en in 1998-99, naar herkomst, Vlaams Gewest (in %)

Onderzoekspopulatie: geboren in 1986-2003

BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

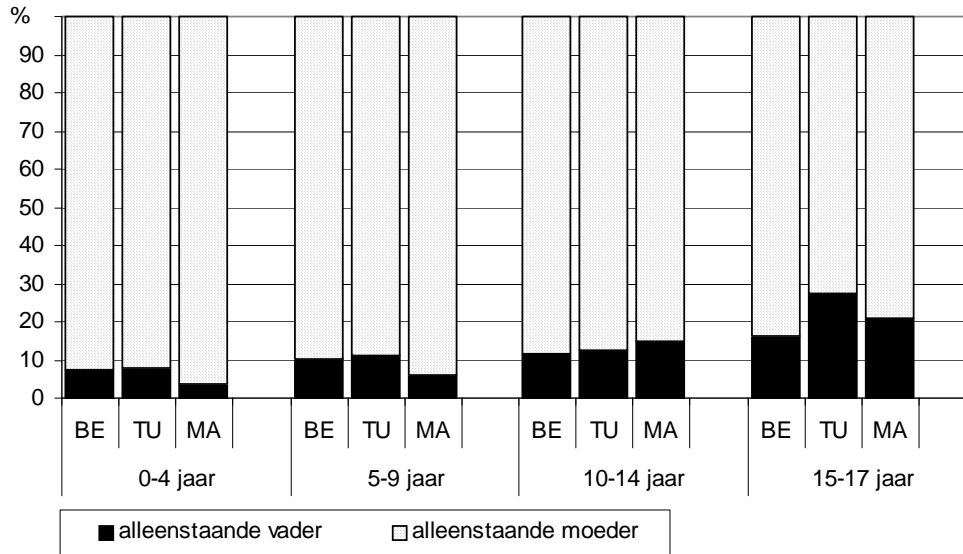
Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Het is gekend dat de leeftijd van het kind ten tijde van de echtscheiding en het geslacht van de ouder waarmee het kind samenwoont na de echtscheiding, bepalend zijn voor de leefvorm van het kind na het uit elkaar gaan van de ouders. Hoe ouder de kinderen zijn ten tijde van de echtscheiding (doorgaans zijn de ouders dan ook ouder), hoe kleiner de kans is om enkele jaren later in een nieuw-samengesteld gezin te wonen. Kinderen die na de echtscheiding bij de vader blijven wonen (dit is een kleine minderheid), wonen na enkele jaren vaker met een stiefouder samen dan kinderen die bij hun moeder blijven wonen. Het is eveneens gedocumenteerd dat naarmate er meer jaren na de echtscheiding verstreken zijn, er verhoudingsgewijs meer kinderen met een ouder én een stiefouder samenleven (Lodewijckx, 2005). Multivariate analyses tonen aan dat de differentiaties naar herkomst inzake de leefvorm na een echtscheiding – zoals weergegeven in Figuur 12 – blijven bestaan na controle voor deze variabelen (zie Corijn & Lodewijckx, 2009).

Er woonden op 1.1.2004 64.105 Belgische, 977 Turkse en 986 Marokkaanse kinderen *bij een alleenstaande ouder*. Zowel Belgische als Turkse en Marokkaanse kinderen die na een echtscheiding bij een alleenstaande ouder wonen, leven meestal samen met hun moeder (Figuur 13)¹⁸. Oudere kinderen wonen vaker dan jongere kinderen bij een alleenstaande vader. Oudere Turkse en Marokkaanse kinderen wonen vaker dan Belgische kinderen bij een alleenstaande vader: 27% Turkse en 21% Marokkaanse 15- tot 17-jarigen die bij een alleenstaande ouder wonen, leeft bij de vader. Voor hun Belgische leeftijdsgenoten is dit 16%.

¹⁸ In de figuur gaat het om alle echtscheidingen, ongeacht de tijd die sindsdien verlopen is.

Figuur 13. Kinderen die na een echtscheiding bij een alleenstaande ouder wonen naar geslacht van de ouder, naar herkomst en leeftijd, Vlaams Gewest, 2004 (in %)

Onderzoekspopulatie: geboren in 1986-2003

BE=Belgische TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

Marokkaanse en Turkse kinderen wonen, na een echtscheiding, vaker langere tijd bij een alleenstaande ouder (Figuur 12). Bovendien kan die ouder opgegroeid zijn in het land van herkomst waar de cultuur sterk afwijkt van de Belgische. Tevens kan de alleenstaande ouder vrij recent naar België zijn gemigreerd. Bijna 4 op 10 Turkse en Marokkaanse kinderen die bij een alleenstaande ouder wonen, hebben een ouder die is opgegroeid in het land van herkomst (Tabel 5). Voor 8% Turkse en voor 6% Marokkaanse kinderen die bij een alleenstaande ouder wonen, is bovendien die ouder hooguit 5 jaar geleden naar België gemigreerd.

Er zijn grote verschillen tussen het socialisatiepatroon van alleenstaande moeders en vaders van Turkse en Marokkaanse herkomst. Eén op vier Turkse en 1 op 5 Marokkaanse kinderen die bij een uit de echt gescheiden alleenstaande vader wonen, heeft een vader die in het land van herkomst opgroeide en hooguit 5 jaar geleden naar België migreerde (het gaat om slechts 35 Turkse en 17 Marokkaanse kinderen!). Dit zijn wellicht mannelijke

huwelijksmigranten die na de echtscheiding met hun kinderen samenleven. Turkse en Marokkaanse kinderen die bij een uit de echt gescheiden alleenstaande moeder wonen, hebben vaker een moeder die in België is geboren of er deels opgroeide.

Tabel 5. Kinderen die na een echtscheiding bij een alleenstaande ouder wonen, naar geslacht van de ouder, migratiegeschiedenis van de ouder en herkomst, Vlaams Gewest, 2004 (in %)

	Kind woont bij alleenstaande:					
	ouder		moeder		vader	
	TU	MA	TU	MA	TU	MA
Aantal kinderen (=100%)	977	986	834	872	143	114
<i>alleenstaande ouder is:</i>						
Tweedegeneratiemigrant	38	43	42	48	13	3
Tussengeneratiemigrant	23	19	24	20	15	7
Gemigreerd als volwassene en langer dan 5 jaar in België	31	33	28	28	47	70
Gemigreerd als volwassene en 0-5 jaar in België	8	6	5	4	24	19

Onderzoekspopulatie: geboren in 1986-2003

TU=Turkse MA=Marokkaanse herkomst

Bron: SVR-bewerking van een Rijksregisterbestand

1.5.3 Kinderen en scheiding

Echtscheiding is maar één van de manieren waarop ouders uit elkaar kunnen gaan. Kinderen kunnen ook gescheiden ouders hebben omdat hun ouders feitelijk gescheiden leven zonder het huwelijk te ontbinden of omdat hun ouders een niet-gehuwd samenwonen hebben verbroken. Het Rijksregisterbestand bevat geen informatie over de reden waarom gehuwden niet (langer) onder hetzelfde dak wonen (= feitelijk gescheiden). Er is ook geen informatie over de datum van de feitelijke scheiding of het uit elkaar gaan van niet-gehuwd samenwonenden. Hierboven gingen alle analyses zowel van volwassenen als van kinderen over officiële echtscheidingen. We ronden de analyses van de kinderen af door even stil te staan bij scheidingen van ouders die (nog) geen officiële echtscheidingen zijn.

De verschillen tussen Turkse en Marokkaanse kinderen enerzijds en Belgische kinderen anderzijds verkleinen wanneer scheiding niet beperkt wordt tot echtscheiding. Ruim 1 op 10 Turkse (14%) en Marokkaanse (13%) kinderen tegenover bijna 2 op 10 Belgische kinderen (19%) hebben ouders die uit elkaar zijn gegaan. Zoals eerder vermeld, het aandeel kinderen met uit de echt gescheiden ouders ligt veel lager bij Turkse (5%) en Marokkaanse (4%) kinderen dan bij Belgische (11%). Turkse (7%) en Marokkaanse (6%) kinderen hebben vaker feitelijk gescheiden ouders dan de Belgische kinderen (3%). Men

kan vermoeden dat bij deze ouders de stap naar de officiële echtscheiding trager en/of moeizamer verloopt. Zij hebben wel minder vaak niet-gehuwde ouders die hun relatie ontbonden: 2% Turkse en Marokkaanse kinderen tegenover 5% Belgische. Niet-gehuwd samenwonen komt bij volwassenen van Turkse en Marokkaanse herkomst minder vaak voor dan bij Belgen (zie Corijn & Lodewijckx, 2009).

1.6. Samenvatting en aandachtspunten voor het beleid

1. Er wordt vaker gescheiden door personen van Marokkaanse dan door personen van Turkse herkomst. Marokkaanse mannen gaan vooral in de eerste jaren van hun huwelijk vaker scheiden dan Belgische mannen.
2. De huwelijken die de meeste kans hebben om te worden ontbonden zijn die van Marokkaanse mannelijke huwelijksmigranten en die van Marokkaanse tweedegeneratievrouwen. Ook bij de Turken zijn dit de minst duurzame huwelijken. De huwelijken die de meeste kans hebben om duurzaam te zijn, zijn die van mannen van de tussengeneratie en van de tweedegeneratie en die van vrouwelijke huwelijksmigranten. Dergelijke Turkse huwelijken zijn bovendien nog duurzamer dan de Marokkaanse.
3. De echtscheidingswetgeving maakt sinds 1995 korte huwelijken en/of snelle echtscheidingen mogelijk. Vooral Marokkaanse mannelijke huwelijksmigranten scheidden vaker in hun 4^e huwelijksjaar. De verblijfswetgeving gaf hen sinds 1994 (tot 2007) na die korte tijd al een onafhankelijk verblijfsstatuut.
4. Het beleid moet de komende jaren nagaan of de nieuwe verblijfswet van 1.06.2007, die de controleperiode op gezinshereniging verlengt tot 3 jaar, dit aandeel echtscheidingen na een korte huwelijksduur zal doen dalen. Daarnaast moet het beleid een oplossing zoeken voor het feit dat buitenlanders de strenge controle op schijnhuwelijken kunnen omzeilen via een samenlevingscontract (DS, 22.01.2008).
5. Huwelijksmigranten, zowel mannelijke als vrouwelijke, vormen op zich een kwetsbare groep die op vele vlakken afhankelijk is van de huwelijkspartner. Ze zijn financieel erg afhankelijk van de gevestigde partner die aanvankelijk meestal de enige kostwinner in het gezin is. Ze zijn bovendien ook sociaal erg afhankelijk van hun partner en de schoonfamilie. Taalproblemen belemmeren niet enkel de tewerkstelling maar ook de opbouw van een sociaal netwerk. Toch vormen een financiële onafhankelijkheid en een goed sociaal netwerk belangrijke voorwaarden om de stap naar de hulpverlening en/of

naar een echtscheiding te zetten. De financiële en sociale afhankelijkheid wordt versterkt in de periode waarin de huwelijksmigrant zijn/haar verblijfsrecht ontleent aan de echtgenoot/genote door het afhankelijke verblijfsstatuut. De vastgestelde lagere echtscheidingscijfers bij vrouwelijke huwelijksmigranten uit Turkije en Marokko kunnen enerzijds wijzen op een hoge huwelijkstevredenheid van deze vrouwen; ze kunnen anderzijds ook wijzen op verborgen huwelijksproblemen die omwille van de meervoudige afhankelijkheden niet kunnen worden beëindigd via een echtscheiding.

6. Na een echtscheiding wordt er vooral snel herhuwd door Marokkaanse mannen en vooral door mannelijke huwelijksmigranten en eerstegeneratiemigranten.

7. Meer nog dan de Belgen wonen de Marokkaanse mannen en vrouwen alleen na een echtscheiding. Het zijn vooral huwelijksmigranten die na de echtscheiding (blijven) alleenwonen. Zij hebben hier wellicht (na een kort huwelijk) een beperkt sociaal netwerk. Meer nog dan bij Belgische vrouwen komt alleenstaand moederschap voor bij Turkse vrouwen.

8. Opnieuw met een partner samenwonen is een mogelijke strategie om de negatieve economische gevolgen van een echtscheiding in te perken (Mortelmans & Dewilde, 2008). Het beleid moet waakzaam zijn voor de socio-economische en sociale gevolgen van echtscheiding bij subgroepen die na een echtscheiding alleen (blijven) wonen en/of enkel met kinderen (blijven) wonen en geen uitgebreid sociaal netwerk rondom zich hebben dat hen kan ondersteunen en/of dat hen de weg kan wijzen naar hulpverlening, indien nodig. Gescheiden (vrouwelijke) huwelijksmigranten vormen in deze zin wellicht een kwetsbare groep.

9. Analyses opgezet vanuit het perspectief van het kind, wijzen onmiskenbaar op veranderingen in de leefvorm van de kinderen. Steeds meer kinderen maken een echtscheiding van hun ouders mee. Zij worden er op steeds jongere leeftijd mee geconfronteerd. Die trends zijn waarneembaar in alle herkomstgroepen, maar de intensiteit en het tempo van de verandering verschilt. Marokkaanse, maar ook Turkse kinderen worden minder dan Belgische kinderen geconfronteerd met een echtscheiding van de ouders. Oudere Marokkaanse kinderen hebben (tot nu toe) minder te maken gehad met een echtscheiding dan hun Turkse leeftijdgenoten. Het verschil tussen deze twee herkomstgroepen is verdwenen bij de jongere kinderen.

10. Echtscheiding is maar één van de wijzen waarop een gezin kan ontbonden worden. Het aandeel kinderen met ouders die uit elkaar zijn, ligt gevoelig hoger dan het aandeel kinderen met uit de echt gescheiden ouders. Dit betekent dat het aandeel volwassenen

met een verbroken samenwoonrelatie hoger is dan de hier gepresenteerde gegevens die gebaseerd zijn op echtscheidingen.

11. Kinderen zijn vaak zeer jong ten tijde van de echtscheiding. Vooral Marokkaanse kinderen wonen na een echtscheiding langer bij een alleenstaande ouder. Marokkaanse en Turkse kinderen leven vaak samen met een alleenstaande ouder die als volwassene uit Marokko/Turkije is gemigreerd en bovendien soms slechts sinds een (vrij) korte periode in België verblijft. Vermoedelijk zijn die ouders niet volledig vertrouwd met de Belgische samenleving en komen sommige kinderen in een bijzonder moeilijke gezinssituatie terecht. Een beleid dat bekommerd is om het welzijn van de kinderen, dient speciale aandacht te besteden aan dergelijke situaties.

12. Het feit dat gescheiden Turken en Marokkanen (snel) herhuwen kan enerzijds de nadelige socio-economische en sociale gevolgen van een echtscheiding beperken maar kan anderzijds voor de kinderen en de huwelijkspartners extra stress met zich meebrengen door de snelle opeenvolging van nieuwe gezinssituaties. Er bestaan tal van aanwijzingen in de sociologische, psychologische en medische vakliteratuur dat dergelijke veranderingen een negatieve (maar ook positieve) invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen (Van Peer, 2007).

13. Aangezien kan worden aangenomen dat men huwelijken/relaties zal blijven ontbinden, is het belangrijk voor de overheid dat er op regelmatige tijdstippen accurate informatie over de leefvorm van kinderen en volwassenen wordt verzameld. Rijksregistergegevens laten dit slechts gedeeltelijk of bij benadering toe. Herhaaldelijk zijn we gestoten op beperkingen in de gegevens. Zeker een deel van deze beperkingen kunnen door beleidsverantwoordelijken worden aangepakt (zie Corijn & Lodewijckx, 2009).

KWALITATIEF LUIK: ECHTSCHIEDING VERTELD

1. Onderzoeksopzet

Het kwantitatieve luik gaf een antwoord op de onderzoeksvraag naar de prevalentie van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen. In dit tweede deel bieden we een antwoord op de tweede onderzoeksvraag: **Welke factoren eigen aan de specifieke context van deze populaties spelen een rol bij echtscheidingen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen?**

De literatuurstudie (Koelet, Hermans e.a. 2009) onderscheidde een heel aantal contextspecifieke factoren die een mogelijke rol zouden kunnen spelen in deze echtscheidingen. We spreken over ‘mogelijke’ rol omdat deze factoren niet noodzakelijk in elke echtscheidings situatie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst van belang zijn, maar ook omdat in België nog maar weinig onderzoek gedaan werd naar echtscheiding binnen deze minderheidscontext. De factoren uit de literatuurstudie werden doorgaans indirect afgeleid uit onderzoek rond andere thema’s of bij andere/specifieke onderzoekspopulaties. Bovendien waren er indicaties dat sommige van deze factoren in de toekomst een kleinere rol zouden gaan spelen in het echtscheidingsproces. De literatuurstudie had dus vooral een explorerende opzet en reikte slechts enkele thema’s aan die aan de hand van verder onderzoek nog op hun relevantie moesten getoetst worden en uitgediept. Het kwalitatieve onderzoek dat in dit tweede deel van het onderzoeksrapport wordt beschreven, komt hieraan tegemoet. Aan de hand van een kwalitatieve survey peilden we naar de ervaringen van 13 mannen en 16 vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst vóór, tijdens en na hun echtscheiding. We beperkten ons daarbij tot mannen en vrouwen die zelf in België geboren of opgegroeid zijn of getrouwd geweest zijn met een partner die hier is geboren of opgegroeid.

In dit hoofdstuk motiveren we de keuze voor de kwalitatieve onderzoeksmethode in dit onderzoek (1.1). We lichten het theoretische raamwerk toe dat gebruikt werd om richting te geven aan de interviews (1.2). We overlopen de deskundigen die geraadpleegd werden ter voorbereiding van de interviews (1.3). Tot slot gaan we dieper in op de concrete uitvoering van het onderzoek, namelijk de steekproef, de respons en non-respons, het onderzoeks-instrument en de analyse (1.4).

1.1. Waarom kwalitatief onderzoek?

Kwalitatief onderzoek is verkennend van aard en gaat over het begrijpen en uitdiepen van een probleemstelling (Mortelmans 2007). Het laat toe dat belangrijke begrippen en theoretische inzichten tijdens het onderzoek een aanvullende of nieuwe invulling krijgen. Dit is belangrijk voor de fase waarin het onderzoek naar echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst zich momenteel bevindt (zie hoger).

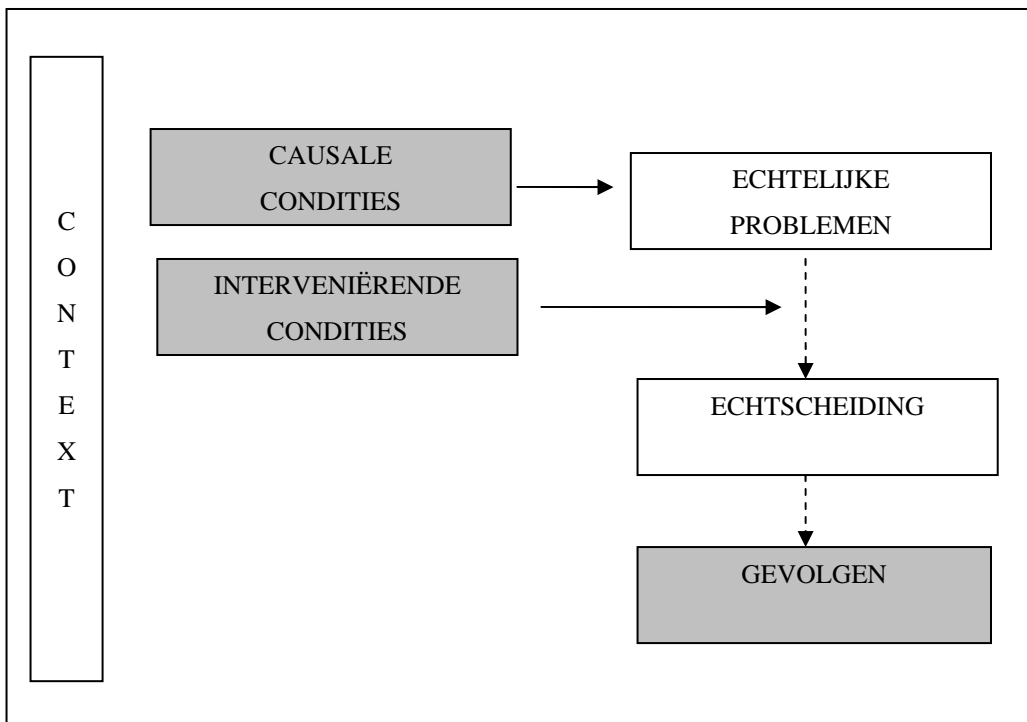
Kwalitatief onderzoek is bovendien de meest aangewezen methode om echtscheidingen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst te bestuderen binnen hun specifieke context. We maken daarbij gebruik van biografische diepte-interviews, die nadruk leggen op de persoonlijke geschiedenis van de geïnterviewde. Dit laat ons toe om een reconstructie te maken van de belevingswereld van de geïnterviewde mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst die gescheiden zijn of aan een echtscheidingsprocedure begonnen zijn (Mortelmans 2007).

De keuze voor diepte-interviews is ook van belang omwille van de gevoeligheid van het onderzoeksthema (Mortelmans, Ghysels, Coertjens e.a. 2007: 33). Echtscheiding is een erg persoonlijk thema, dat emotioneel soms moeilijk ligt. Uit de literatuurstudie (Koelet, Hermans e.a. 2009) bleek bovendien dat echtscheiding voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst ook traditioneel nauw verbonden is met gevoelens van eer, schande en sociaal stigma (STO 2001, Van der Heyden 2006, Yalçın, Lodewyckx, Marynissen, Caudenberg 2006, Welslau, Deven 2003). Gescheiden vrouwen en in mindere mate ook gescheiden mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst werden, zeker in het verleden, geconfronteerd met sociale afkeuring en afwijzende reacties vanuit hun gemeenschap (Welslau, Deven 2003). In de literatuur vinden we indicaties dat er zich op dit vlak een mentaliteitswijziging voordoet (Ingelbrecht, Persijn, Saey 2002, Welslau, Deven 2003), toch zou dit niet voor alle categorieën gescheiden mannen en vrouwen in dezelfde mate het geval zijn (Van der Heyden 2006, Yalçın, Lodewyckx e.a.2006). Een persoonlijk gesprek tussen interviewer en respondent, waarbij de respondent een zekere vrijheid krijgt om zijn verhaal te doen over de echtscheiding in een vertrouwelijke omgeving, kan in belangrijke mate de drempel verlagen om deel te nemen aan dit onderzoek. Dat er belangrijke drempels blijven bestaan, zal blijken wanneer we in paragraaf 1.3 dieper ingaan op de steekproef in het onderzoek.

1.2. Theoretisch raamwerk

Ondanks de keuze voor biografische interviews waarbij de respondenten vrijuit over het verloop van hun echtscheiding kunnen praten, is een zekere structurering nodig om de vergelijkbaarheid tussen de interviews mogelijk te maken. Om die reden werd tijdens de interviews gebruik gemaakt van een topiclijst die richting moest geven aan de gesprekken. De topiclijst werd opgebouwd rond enkele sleutelbegrippen die relevant gebleken zijn in het literatuuronderzoek. We lichten ze in deze paragraaf kort toe en situeren ze in ons theoretisch raamwerk. Voor meer detail en uitgebreide referenties verwijzen we naar het eerste onderzoeksrapport van dit project (Koelet, Hermans e.a. 2009).

In de literatuurstudie werden de contextspecifieke factoren die een rol spelen in het echtscheidingsproces van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst ingedeeld aan de hand van drie categorieën: causale condities, interveniërende condities en gevolgen (zie schema).

Met **causale condities** doelden we op de specifieke kenmerken van huwelijksrelaties aangegaan door personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die aanleiding zouden kunnen geven tot echtelijke problemen. De term verwijst zowel naar het feit dat ze de mogelijke oorzaak in zich dragen voor de echtscheiding, als dat ze deel uit maken van de context van de huwelijksrelatie van deze personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Het is immers onvoldoende gebleken om de oorzaken voor echtscheiding die aangehaald worden binnen de Belgische context als dusdanig over te nemen voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst, zonder ze te beschouwen in hun specifieke context.

De causale condities hebben betrekking op de periode voor echtscheiding, meer bepaald de aanloop naar de echtscheiding. In dit onderzoek werden de mannen en vrouwen voor hun concreet geval gevraagd hoe hun huwelijk is misgelopen, hoe de echtelijke problemen zijn ontstaan, wat de aanleiding was voor de echtscheiding... . In de literatuur krijgen de moeilijke genderverhoudingen in gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst de meeste aandacht als mogelijke causale conditie voor echtscheiding. We begrijpen gender hierbij als *“een relationeel concept en een centraal organiserend principe van sociale relaties en structuren, die in verschillende contexten het leven van vrouwen en mannen beïnvloeden, naast of liever verbonden of in interactie met andere vormen van sociale differentiatie zoals ‘race’, klasse, etniciteit, religie, leeftijd enz. (...)”* (Coene 2005: 2). Door het snel tanende gezag van de Turkse en Marokkaanse man in de Belgische samenleving, worden gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst in snel tempo gedwongen op zoek te gaan naar een nieuw genderevenwicht. Mannen kunnen zich daarbij dubbel achtergesteld voelen als etnische minderheid in een Westerse cultuur en als traditionele man in een gezin geconfronteerd met nieuwe gezinsrollen. Zij hebben het gevoel dat de Westerse samenleving partij kiest voor de in hun visie onderdrukte vrouw. In migratiehuwelijken worden deze moeilijke genderverhoudingen nog op de spits gedreven. Verwachtingen lopen er nog meer uit elkaar door de verschillen in achtergrond tussen beide huwelijkspartners. Andere problemen ontstaan doordat migratiehuwelijken voor een deel gearrangeerd zijn en of met bijbedoelingen worden afgesloten.

Een tweede categorie factoren die geïdentificeerd werden in het literatuuronderzoek heeft betrekking op de interveniërende condities. Met **intervenierende condities** doelden we op de specifieke omstandigheden, condities die het effectief tot echtscheiding overgaan vergemakkelijken of bemoeilijken, eens de causale condities voorhanden zijn. Echtelijke problemen vormen immers geen voldoende voorwaarde om tot echtscheiding over te

gaan. Echtscheiding moet door de persoon in kwestie ook beschouwd worden als een valabele handelingsstrategie in deze situatie. Om een volledig beeld te krijgen van de echtscheiding, is het belangrijk ook rekening te houden met deze factoren die interveniëren in de keuze voor echtscheiding als strategie om met de echtelijke problemen om te gaan.

De interveniërende condities hebben betrekking op de periode tijdens de echtscheiding of beter gezegd op de echtscheidingsbeslissing zelf. Zo werden de mannen en vrouwen in het onderzoek onder meer gevraagd of er argumenten waren om niet te scheiden, of het moeilijk was om de echtscheiding juridisch geregeld te krijgen, of ze andere gescheiden koppels kenden voor hun echtscheiding en van wie ze steun kregen tijdens echtelijke problemen en de echtscheiding. Volgens onderzoek kan de stap naar echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst bemoeilijkt worden door de sterke collectivisering van huwelijk en echtscheiding in deze culturen. Deze spelen zich niet louter af tussen twee huwelijkspartners, maar de hele familie is betrokken partij. De familie zal doorgaans een belangrijke remediërende rol opnemen bij echtelijke conflicten in een poging het huwelijk en de familie-eer te redden. Er is daarbij geen traditie om beroep te doen op externe hulpverlening. Belangrijke veranderingen doen zich voor wat deze collectivisering betreft. Naarmate echtscheiding meer en meer verspreid wordt, lijkt het ook meer en meer aanvaard te worden. Daarenboven is de juridische complexiteit van echtscheidingen bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst sterk afgenomen, wat eveneens drempelverlagend kan werken. Veel aandacht gaat voorts in onderzoek uit naar de sociale en financiële afhankelijkheid van vrouwelijke partners van Turkse en Marokkaanse herkomst, vooral in migratiehuwelijken. In dit type van huwelijk kan de beslissing om te scheiden eveneens afgeremd worden door een derde vorm van afhankelijkheid. De partner die naar België gekomen is in het kader van het huwelijk is immers ook wettelijk afhankelijk van zijn/haar partner. Om schijnhuwelijken tegen te gaan is hun verblijfsrecht tenminste voor de eerste jaren na hun huwelijk gebonden aan hun echtelijke status. Toch is echtscheiding, althans voor personen van Marokkaanse herkomst, niet ongewoon. In Marokko was het voor de man heel lang erg gemakkelijk om éézijdig van zijn vrouw te scheiden zonder al te veel consequenties, met hoge echtscheidingscijfers tot gevolg.

De laatste categorie factoren betreft de **gevolgen** van de echtscheiding. Deze term spreekt voor zich. De gevolgen verwijzen naar de veranderingen die men vaststelt in de periode na de echtscheiding en die toe te wijzen zijn aan de echtscheiding. Daarbij werd

in de literatuurstudie onderscheid gemaakt tussen de sociale, financiële en juridische gevolgen van de echtscheiding en de gevolgen voor de kinderen. In het onderzoek vroegen we onder meer wat de grootste veranderingen waren na de echtscheiding. We wilden graag ook weten wat het relatieve belang was van deze verschillende gevolgen van de echtscheiding voor de respondenten. De gevolgen kunnen overigens zowel negatief als positief zijn. Zo betekent de echtscheiding voor sommigen een kantelmoment, een moment van grotere autonomie en nieuwe kansen, dat gepaard gaat met een gevoel van opluchting en bevrijding. We wilden ook weten wat de algemene balans was van de echtscheiding voor onze respondenten. Gescheiden mannen en vrouwen hanteren tot slot verschillende strategieën om met de gevolgen van echtscheiding om te gaan. Ook hier werd aandacht aan besteed tijdens de diepte-interviews.

Hoe men uiteindelijk met de echtscheiding of met echtelijke problemen omgaat, hangt grotendeels af van de steun die men daarbij krijgt vanuit enerzijds de formele hulpverlening (advocaten, sociale werkers, psychologen...) en anderzijds de informele omgeving (familie, vrienden, burens ...). In het literatuuronderzoek haalden we de studie van Van Robaeys en Perrin (2006) rond armoede aan, waarin geconcludeerd werd dat de cohesie en solidariteit binnen de migrantengemeenschap erg sterk is, maar dat men hier vaak van uitgesloten wordt als men niet aan de sociale verwachtingen voldoet. Het literatuur-onderzoek ging tevens in op de drempels die personen van Turkse en Marokkaanse herkomst kunnen ervaren om de stap te zetten naar de formele hulpverlening. In onze kwalitatieve bevraging gaat bijzondere aandacht uit naar de specifieke knelpunten en behoeften die personen van Turkse en Marokkaanse herkomst ervaren met betrekking tot het formele en informele **hulpverleningsaanbod**. Er werd gevraagd naar de ervaring hiermee vóór, tijdens en na de echtscheiding. Dit is van belang voor het uitwerken van beleidsmaatregelen die de weerbaarheid van deze groep kunnen verhogen in de verschillende stappen van het echtscheidingsproces.

Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de context waarin de echtscheidingen van deze mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst zich hebben afgespeeld werd ook ingegaan op de **jeugd** van de respondenten, hun opvoeding, hun **relatie en gezinsvorming**, hun **sociaal-economische uitgangspositie** voor de echtscheiding en de **kenmerken van hun echtscheiding** zelf. Bij de respondenten die in het kader van hun huwelijk naar België **gemigreerd** zijn, werd ook ingegaan op hun vertrek uit het land van herkomst en hun situatie bij aankomst. Deze thema's werden in de interviews ingepast dankzij de methode van het biografische interview.

Tot slot nog deze bedenking. Men kan zich de vraag stellen of het ook mogelijk is de causale condities voor de echtscheiding aan de hand van biografische interviews te achterhalen. In het kwalitatieve onderzoek werd telkens maar één van beide ex-partners geïnterviewd. Dit wil zeggen dat we telkens maar één kant van het echtscheidingsverhaal te horen kregen. Het interviewen van beide ex-partners zou de bereidwilligheid om mee te werken aan dit onderzoek onder grote druk gezet hebben. Hadden we dit wel gedaan, dan zou gebleken zijn hoezeer het vertoog van ex-partners over de echtelijke problemen die geleid hebben tot de uiteindelijke echtscheiding van elkaar kan afwijken. Ieder persoonlijk vertoog is immers een reconstructie van de werkelijkheid (Riessman 1993). De geïnterviewde bepaalt daarbij zelf wat hij of zij wil benadrukken of nalaten te vertellen, of hij of zij de rol van protagonist of slachtoffer zal innemen... en in plaats van de essentie te onthullen van wie hij is (als die al bestaat), geeft hij aan hoe hij zou willen gepercipieerd worden (Riessman 2002). Omdat onderzoekers geen directe toegang hebben tot wat iemand anders heeft meegemaakt, zijn ze genoodzaakt te werken met dergelijke ambigue representaties. Het besef dat deze ambiguïteit bestaat, is des te belangrijker in interviews met betrekking tot levenservaringen waarbij er een grote kloof bestaat tussen ideaal en werkelijkheid, zoals echtscheiding. Een op de klippen gelopen huwelijk is niet het ideaal dat men voor ogen heeft bij het sluiten van een huwelijk. Dit is nog meer zo in gemeenschappen waar traditioneel veel waarde gehecht wordt aan het huwelijk. De geïnterviewden zullen proberen deze 'afwijking' van het vooropgestelde levenspad te verantwoorden. Zij zullen in hun relaas over de echtscheiding proberen zin te geven aan wat er gebeurd is. Wat effectief gebeurd is, zal moeilijk te achterhalen zijn. Het is echter de vraag of dit ook noodzakelijk is. Wat door de ex-partners als werkelijkheid beschouwd wordt, is immers ook werkelijk in zijn gevolgen. Het is met andere woorden vooral belangrijk dat de onderzoeker de werkelijkheid tracht te zien zoals de actoren deze zien. De rol van de onderzoeker is dan om deze betekenisvolle werkelijkheid in begrippen te objectiveren door op geaggregeerd niveau een aantal gemeenschappelijke thema's te onderscheiden die de context uitmaken van de echtelijke problemen in deze gezinnen. Door zowel mannen als vrouwen te interviewen kan de onderzoeker daarbij ook beter zicht krijgen op de genderdynamieken die in deze contexten spelen, zelfs al zijn de respondenten geen ex-partners van elkaar.

1.3. Voorbereidende gesprekken met deskundigen

Vanaf het begin van het onderzoek was duidelijk dat we te maken hadden met een erg heterogene onderzoekspopulatie. De groep (bijna) gescheiden personen van Turkse en Marokkaanse herkomst omvat personen van verschillende herkomst, verschillende sekse, verschillende generatie, uit verschillende huwelijksstypes etc. Het literatuuronderzoek gaf aan dat dit een niet te verwaarlozen invloed zou hebben op de manier waarop ze echtelijke problemen en echtscheiding ervaren. Om een beter zicht te krijgen op de specifieke context waarbinnen deze verschillende groepen met echtscheiding geconfronteerd worden, interviewden we een aantal deskundigen die beroepshalve regelmatig in contact komen met gescheiden personen van Turkse of Marokkaanse herkomst. We waren daarbij vooral op zoek naar inzichten die het individuele niveau overstijgen.

We rekruteerden deskundigen uit twee domeinen, de advocatuur en de hulpverlening. Twee advocaten en vier hulpverleners gaven hun visie op de contextspecifieke factoren die een rol spelen bij echtscheiding in verschillende groepen binnen de onderzoekspopulatie. Zij stipten de mogelijke valkuilen en aandachtspunten aan waar we op moesten letten tijdens de interviews met de respondenten. Zij gaven ook (in)direct raad met betrekking tot de steekproef en de benadering van de respondenten in ons onderzoek. Tot slot formuleerden enkelen van hen reeds enige beleidsaanbevelingen.

De verworven inzichten uit de gesprekken worden in dit rapport niet apart gerapporteerd. Wat we uit de gesprekken geleerd hebben, hebben we mee opgenomen bij de bevraging van de individuele respondenten. Daarnaast hebben we deze inzichten verwerkt doorheen het hele onderzoeksrapport. We geven hier wel nog een korte profielschets mee van de 6 geïnterviewde deskundigen:

- Dhr. Ergün Top is, naast zijn politiek engagement, sinds 12 jaar advocaat aan de balie en heeft zijn eigen praktijk in Antwerpen. In zijn praktijk komt hij regelmatig in contact met zowel autochtonen als personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die willen scheiden, al wordt hij vaker door Turkse als door Marokkaanse koppels gecontacteerd. Zelf is Dhr. Top van Turkse herkomst.

- Mevr. Zohra Othman is sinds 1995 advocate aan de balie en is verbonden aan de Antwerpse vestiging van Progress Lawyers Network, een maatschappelijk geëngageerd netwerk van advocatenkantoren (www.progresslaw.net). Het merendeel van haar cliënteel is van Marokkaanse herkomst. Tijdens haar consultaties komt zij wekelijks in contact met personen van Marokkaanse herkomst met huwelijksproblemen, al dan niet in het kader van een echtscheidingszaak. Zelf is zij ook van Marokkaanse herkomst.
- Mevr. Sultan Bali is al meer dan 20 jaar actief in het samenlevingswerkveld van op verschillende functies en is betrokken geweest bij zowel eerste en tweede lijnshulp, als bij beleidswerk en vorming. Ze heeft meegewerkt aan vernieuwende projecten binnen het welzijnswerk, zoals een project met vrouwen rond communicatie binnen relaties en Medetfoon, een telefonische hulpdienst voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Vanuit haar functie als vormings-medewerkster wordt zij binnen de Turkse gemeenschap regelmatig gevraagd vorming te geven over relatiepatronen en andere aspecten die zich binnen het gezin situeren. Zij is ook voorzitter van het Steunpunt Allochtone Meisjes en Vrouwen en heeft als psychotherapeute een eigen praktijk in Antwerpen. Via haar praktijk en de vormingen komt zij geregeld in contact met personen van Turkse herkomst in verschillende fases van hun echtscheiding. Personen van Marokkaanse herkomst ontmoet ze vooral via haar functies of personen van de tweede generatie soms ook in haar praktijk. Zelf is zij van Turkse herkomst.
- Dhr. Derek Giroulle is algemeen directeur bij Vrouwenstem Plus (<http://vrouwenstemplus.googlepages.com/vrouwenstempluscontact>). Deze vzw wil vrouwen op juiste manier met hun problemen laten omgaan door empowerment, door hen naar de juiste hulpverlener te verwijzen. In de voorgaande jaren hebben zij zo een drie à vierhonderdtal individuele dossiers begeleid. De vzw werkt ook mee aan twee projecten rond opvoedingsondersteuning, waarmee zij een 60 à 70-tal moeders bereiken afkomstig uit Latijns Amerika, Sub Sahara Afrika, Noord Afrika, Azië, Oost-Europa en Zuid-Europa. De vereniging ziet daarbij bijna werkelijk moeders van Turkse en Marokkaanse herkomst, die overigens de grootste groep uitmaken. Daarnaast komen personen van Turkse en Marokkaanse herkomst ook regelmatig naar een vergadering of zij kloppen even aan voor advies. Zo bereikt de vzw naar eigen zeggen gemakkelijk 500-600 gezinnen. Wanneer zij in contact komen met gescheiden personen van Turkse en Marokkaanse herkomst is dat evenwel meestal in gevallen waarin het op één of

andere manier slecht is uitgedraaid. Dhr. Giroulle heeft zelf een echtgenote van Marokkaanse herkomst.

- Mevr. Emine Parlak heeft tot kort voor het interview gewerkt als maatschappelijk assistente binnen de ambulante werking van het CAW Limburg, afdeling Genk en Heusden-Zolder. Zij werkte binnen de afdeling Relatie en Welzijn die hulp biedt aan gezinnen onder de vorm van opvoedingsondersteuning, relatiebegeleiding, informatieverstrekking etc (www.cawsonar.be/relwel.htm). Omdat zij zelf van Turkse herkomst is, kwamen vrouwen die doorverwezen werden door de huisarts, de maatschappelijke winkel (Hasselt) of andere cliënten van het CAW, doorgaans bij haar terecht, vooral als zij de Nederlandse taal niet machtig waren. Zij kwam zo regelmatig in contact met voornamelijk vrouwen die gescheiden waren, doorgaans in het kader van echtscheidingsverwerking of ruimer in het kader van hulp bij financiële, psychische, emotionele en sociale gevolgen van echtscheiding.
- Mevr. Rahine Ari kreeg een drietal jaar geleden een opleiding als vertrouwenspersoon in het kader van "Ik (t)rouw !!!", een project van de Academie Onderwijs en Jeugdcentrum in Antwerpen met steun van de Koning Boudewijn Stichting (http://www.kbs-frb.be/uploadedfiles/KBSFRB/Files/Verslag_projectfiches%20N.pdf). Het idee achter dit project was vertrouwenspersonen op te leiden die zich konden inleven in de leefwereld van vrouwen slachtoffers in een echtscheiding of met relatieproblemen en rekening konden houden met hun culturele achtergrond, in tegenstelling tot traditionele hulpverleners. Deze vertrouwenspersonen zijn Turkse vrouwen met een grote contactvaardigheid en bekendheid binnen de gemeenschap. Mevr. Ari is zelf voorzitter van een meisjeswerking, die als latente doelstelling heeft meisjes te stimuleren om verder te gaan studeren. Turkse meisjes in het verenigingsleven betrekken is niet altijd vanzelfsprekend, maar door het vertrouwen van de ouders te winnen zijn ze daar toch in geslaagd. Via de meisjes worden af en toe problemen binnen de gezinnen gesignaleerd, wat aanleiding geeft tot een gesprek met de ouders. De vereniging probeert tevens eens per maand bij de ouders langs te gaan om na te gaan of ze ergens mee kunnen geholpen worden. Zo heeft de vereniging een vertrouwenspositie in de gemeenschap opgebouwd. Sinds een 5-tal jaar heeft Mevr. Ari, samen met haar moeder, een belangrijke naambekendheid vergaard binnen de gemeenschap. De hulp die zij bieden is erg welkom, vooral voor personen van de eerste generatie waarvoor de drempel naar de klassieke hulpverlening nog groot is.

1.4. Dataverzameling

1.4.1 Steekproefmatrix

Voor dit kwalitatieve onderzoek naar echtscheiding gingen we op zoek naar personen van Turkse of Marokkaanse herkomst in Vlaanderen die uit de echt gescheiden waren of op zijn minst op het ogenblik van het interview aan een echtscheidingsprocedure begonnen waren. De moeilijkheden die we ondervonden bij het zoeken naar respondenten (zie 1.4.2) noopten ons tot een ruime definitie van echtscheiding, zonder voorwaarden met betrekking tot de afhandeling of de duur ervan.

We kozen voor een *doelgerichte steekproef* die gebruik maakt van drie selectiecriteria: herkomst, geslacht en huwelijksstypen. Dat we respondenten selecteerden op basis van herkomst, spreekt voor zich gegeven de onderzoekspopulatie in dit project. We hanteerden daarbij geen expliciete definitie van Turkse/Marokkaanse herkomst, al voldeden alle respondenten uiteindelijk wel aan de definitie die doorgaans in Europees onderzoek wordt gebruikt: minstens één ouder van elke respondent is geboren in Turkije of Marokko (CGKR 2008: 126).

De overige twee selectiecriteria, geslacht en huwelijksstypen, behoeven misschien een korte motivatie. Mortelmans (2008) stelt vast dat in sociologisch onderzoek naar de gevolgen van echtscheiding de aandacht in belangrijke mate uitgaat naar de vrouw, omdat zij volgens kwantitatieve analyses de meeste moeilijkheden ervaart na echtscheiding. Zijn onderzoek toont aan dat kwalitatief onderzoek ook belangrijke inzichten kan bieden in de moeilijkheden die mannen ervaren bij de verwerking van hun echtscheiding. Zo zouden vrouwen doorgaans armer zijn dan mannen na een echtscheiding, maar ook gelukkiger. Ook bij de onderzoekspopulatie van Turkse en Marokkaanse herkomst is het perspectief van de man onderbelicht wat betreft dit onderzoeksdomein. Dat het belangrijk is ook aandacht te besteden aan de problemen waarmee zij geconfronteerd worden bij echtelijke conflicten en echtscheiding, blijkt temeer uit het gevoel dat bij sommige van deze mannen leeft dat de Belgische samenleving steeds partij kiest voor de allochtone vrouw (zie hoger). In dit onderzoek laten wij zowel mannen als vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst aan het woord die gescheiden zijn of aan een

echtscheidingsprocedure begonnen zijn. Zoals boven vermeld, laat dit ons ook toe om beter zicht krijgen op de genderdynamieken die in de aanleiding naar de echtscheidingen een rol spelen.

Op basis van het literatuuronderzoek (Koelet, Hermans e.a. 2009) verwachten we voorts een belangrijke variatie tussen *gevestigde huwelijken* en *migratiehuwelijken* wat betreft de factoren die een rol spelen bij echtscheiding. Met *gevestigd huwelijk* bedoelen we een huwelijk tussen partners van Turkse of Marokkaanse herkomst die allebei in België zijn opgegroeid en dus allebei tot de tweede generatie¹⁹ behoren. In een *migratiehuwelijk* is slechts één van beide partners in België opgegroeid (tweede generatie). Deze is gehuwd met een partner uit het land van herkomst die in de context van het huwelijk naar België is gemigreerd (eerste generatie²⁰). Het literatuuronderzoek wees uit dat de context van het migratiehuwelijk het potentieel in zich draagt om echtelijke problemen nog te verscherpen. Onder meer door de migratie, de partnerkeuze en de soms grote verschillen tussen de partners die samenhangen met dit type van huwelijk ontstaan soms ook extra problemen. De variatie in echtscheidingskansen tussen partners uit beide type van huwelijken, vastgesteld eerder in dit rapport (zie kwantitatief luik), onderstreept het belang van dit onderscheid nog. Bij de steekproeftrekking gebruiken we daarom huwelijkstype als één van de selectiecriteria. Daarbij maken we een bijkomend onderscheid tussen het standpunt van de gevestigde in een migratiehuwelijk en dat van de huwelijksmigrant. Volgens de literatuurstudie zijn de gevolgen van en drempels voor echtscheiding voor de huwelijksmigrant vaak groter dan voor de andere partner.

De combinatie van deze 3 selectiecriteria, zorgt uiteindelijk voor een steekproefmatrix met 12 cellen (zie onder). Omwille van het beleidsvoorbereidende karakter van dit onderzoek - en ondanks het explorerende karakter ervan - kozen we dus voor de steekproefmethode van de maximale variatie. We kunnen ons hierbij verwachten aan erg heterogene cases. Elk van de verschillende cellen in bovenstaand kader zou immers op zich het onderwerp kunnen uitmaken van een onderzoek. In het relatief korte bestek van dit project is het niet mogelijk om met deze steekproefmatrix voldoende interviews te verrichten om te komen tot volledige theoretische saturatie. Meer onderzoek zal nodig

¹⁹ Net als Lievens (1997) begrijpen we onder tweede generatie die personen die in ons land geboren zijn uit ouders van de eerste generatie of die voor de leeftijd van 7 jaar naar ons land gemigreerd zijn.

²⁰ Net als Lievens (1997) begrijpen we onder eerste generatie die personen die op volwassen leeftijd (ouder dan 18 jaar) naar België zijn gekomen.

zijn om de resultaten uit dit onderzoek te verfijnen. In het kader van dit project wilden we 2 respondenten uit elke cel van de steekproefmatrix interviewen, wat neerkomt op een totaal van 24 interviews. Wanneer zich in de loop van het onderzoek uitgelezen kansen voordeden om nog extra mensen te interviewen, werden deze niet geweigerd.

		Gevestigd huwelijk	Migratiehuwelijk	
		Gevestigde* (GG)	Gevestigde* (GH)	Huwelijksmigrant** (HG)
Man	Marokkaans			
	Turks			
Vrouw	Marokkaans			
	Turks			

* opgegroeid in België/** naar aanleiding van het huwelijk naar België gemigreerd

Deze ambitieuze onderzoeksofstelling binnen de relatief korte looptijd van dit project, noopte ons ertoe twee groepen niet op te nemen in de steekproefmatrix. Zo werden er geen personen van Turkse en Marokkaanse herkomst geïnterviewd uit gemengde huwelijken, d.i. personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die gescheiden zijn of aan het scheiden zijn van een partner van autochtone herkomst. In de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in Vlaanderen komen slechts weinig gemengde huwelijken voor (Lodewyckx, Marynissen 2006; Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006). De problemen waarmee zij te maken krijgen tijdens hun echtscheidingsproces zijn ook erg specifiek.

Bovendien interviewden we geen (bijna) gescheiden personen uit huwelijken tussen twee personen van de eerste generatie, die net als hun ex-partner in Turkije of Marokko opgegroeid zijn, (al dan niet na migratie) gehuwd en na migratie gescheiden. Het gaat overwegend om de generatie van de ouders van onze respondenten, d.i. de generatie die op (jong)volwassen leeftijd naar België migreerde in het kader van hun werk of studie of die van hun partner. Het zou interessant zijn om de vergelijking tussen deze 'oudere' generatie en de recentere generaties te kunnen maken, omdat zich volgens de literatuurstudie de laatste jaren een belangrijke mentaliteitswijziging heeft voorgedaan ten opzichte van echtscheiding in Turkse en Marokkaanse gemeenschap in ons land en er recent ook belangrijke wijzigingen zijn doorgevoerd in het Marokkaanse (2004) en Turkse

(2002) familierecht en het Belgische echtscheidingsrecht (2007) (Koelet, Hermans e.a.2008). Dit zou de steekproefmatrix echter al te zeer verzwaren. We kozen bijgevolg voor een focus op die huwelijksstypes die ook van toepassing zullen zijn op de toekomstige generaties van Turkse en Marokkaanse herkomst in ons land.

1.4.2 Respons

Om de respondenten die aan het door ons gezochte profiel voldeden te vinden, deden we beroep op het bestaande netwerk van bevoorrechte getuigen van het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid. We spraken ook een ruim spectrum van organisaties die regelmatig contact hebben met de door ons beoogde doelgroep. Een rondvraag in ons persoonlijke netwerk leverde eveneens nuttige contacten op. Aan de gevonden respondenten zelf werd steeds gevraagd of ze nog andere gescheiden personen van Turkse of Marokkaanse herkomst kenden die hun verhaal rond de echtscheiding aan ons zouden willen vertellen in het kader van het onderzoek (sneeuwbalmethode). De overgrote meerderheid van de tussenpersonen was zelf van Turkse of Marokkaanse herkomst.

Door het zoeken via verschillende kanalen konden we rekenen op hulp uit erg diverse sectoren. We vonden 6 respondenten via het opbouwwerk, 5 respondenten via de socio-culturele sector, 4 respondenten via de hulpverleningssector, 4 respondenten via het volwassenenonderwijs, 3 respondenten via collega's uit de academische sector, 3 respondent via de beleidssector, 1 respondent via een religieuze vereniging, 1 respondent via het eigen persoonlijke netwerk van de onderzoekers en 2 respondenten via de sneeuwbalmethode. Dit komt neer op een totaal van 29 respondenten: twee uit elke cel van de steekproefmatrix, aangevuld met 5 extra respondenten (zie matrix). Zoals gezegd, werden tijdens het onderzoek soms kansen gegrepen om bijkomende interviews te doen. Bij twee Turkse vrouwen kwamen we pas tijdens het interview te weten dat zij behoorden tot een andere categorie, waarvoor reeds respondenten bevraagd werden. We waren verkeerd over hen ingelicht door onze tussenpersoon, maar lieten de interviews alsnog doorgaan. Voorts was er een dubbel interview omdat de respondent waarmee we hadden afgesproken een vriend meenam die ook zijn verhaal over de echtscheiding kwijt wou. De twee overige bijkomende interviews hadden een inhoudelijke motivatie. Eén Marokkaanse vrouw werd extra geïnterviewd omdat zij ons werd doorverwezen door een vluchthuis. Het leek ons van bijkomende waarde om ook iemand te interviewen die in deze problematische situatie terecht was gekomen. Een andere Marokkaanse vrouw werd extra geïnterviewd omdat zij niet gescheiden was maar een annulatie van haar huwelijk had bekomen. Deze bijzondere situatie wilden we eveneens aanhalen in het onderzoek.

		Gevestigd huwelijk	Migratiehuwelijk	
		Gevestigde* (GG)	Gevestigde* (GH)	Huwelijksmigrant** (HG)
Man	Marokkaans	2	2	3
	Turks	2	2	2
Vrouw	Marokkaans	2	4	2
	Turks	4	2	2

* opgegroeid in België/** naar aanleiding van het huwelijk naar België gemigreerd

Naast de annulatie, waren 21 respondenten wettelijk gescheiden op het ogenblik van het interview (al waren twee daar niet helemaal zeker van) en was van 7 respondenten de echtscheidingsprocedure lopende. Wie de procedure al achter de rug had, was doorgaans nog niet lang gescheiden. Slechts 4 respondenten waren langer dan 5 jaar wettelijk uitéén, waarvan 2 langer dan 10 jaar. We geven hier een korte beschrijving van de respondenten aan de hand van een aantal achtergrondkenmerken.

Er werden iets meer vrouwen dan mannen geïnterviewd in het kader van dit onderzoek (16 versus 13). 15 respondenten zijn van Marokkaanse herkomst en 14 van Turkse herkomst. We interviewden personen uit verschillende regio's in Vlaanderen. Het merendeel van de respondenten van Marokkaanse herkomst is afkomstig uit de as Brussel-Antwerpen, een enkeling uit Genk. Van de respondenten van Turkse herkomst woont het merendeel in Gent of de streek van Beringen, Houthalen en Genk in Limburg, een enkeling in Antwerpen. Dit komt overeen met de algemene spreiding van deze bevolkingsgroepen in Vlaanderen (Tiggelovend 2005: 19).

De leeftijd van de respondenten is relatief jong en varieert tussen 23 en 51 jaar. Ze waren bijgevolg ook relatief jong op het ogenblik van hun echtscheiding. Maar liefst 13 respondenten waren twintigers, nog eens 14 waren dertigers en slechts 2 waren veertigers ten tijde van hun echtscheiding. De algemene mediaanleeftijd bij echtscheiding in België bedraagt zowel voor mannen als voor vrouwen nochtans meer dan 40 jaar (ADSEI – cijfers voor 2006). Hun jonge leeftijd is het gevolg van de steekproeftrekking waarbij we ons beperkt hebben tot mannen en vrouwen die tot de tweede generatie behoren of van wie

de ex-partner tot de tweede generatie behoort. Uit het kwantitatieve luik blijkt dat de leeftijd van de ooit-gehuwde tweede-generatiemigranten van Turkse en Marokkaans herkomst in Vlaanderen nog relatief jong is en ongeveer 29 jaar bedraagt bij de vrouwen en 30 jaar bij de mannen (in 2004 - zie tabel 1).

Iets minder dan de helft van de respondenten scheidde in de eerste 5 jaar van het huwelijk. De langste huwelijksduur in het onderzoek bedroeg 24 jaar. Heel wat respondenten waren dan ook nog kinderloos op het ogenblik van de echtscheiding (11 van de 29). Dit was vaker het geval bij respondenten van Marokkaanse herkomst dan bij personen van Turkse herkomst. In de literatuurstudie (deelrapport 1) zagen we dat personen van Marokkaanse herkomst gemakkelijker afstappen van de culturele norm om snel na het huwelijk kinderen te krijgen (cf. Schoenmaeckers, Lodewijckx en Gadeyne 1999). Ook een Turkse respondent vertelt in het onderzoek dat hij samen met zijn partner pas aan kinderen wilde beginnen eens zij een zekere stabiliteit verworven hadden door vast werk, een huis en geen schulden. Toen het zover was, waren de eerste barsten in het huwelijk een feit. Geen enkel migratiehuwelijk met vrouwelijke huwelijksmigrant uit het onderzoek bleef kinderloos²¹. In totaal waren 37 kinderen betrokken bij de echtscheidingen van onze respondenten: 15 waren jonger dan 6 toen hun ouders scheidde, 11 waren tussen 6 en 11 jaar oud (lagere school), 9 waren tussen 12 en 17 jaar oud (middelbare school) en 2 waren ouder dan 18 jaar. Gemiddeld waren er 2 kinderen per respondent. Acht respondenten hadden 1 kind, maar er waren ook respondenten met 4 of 5 kinderen bij.

De meeste respondenten hadden op het ogenblik van de echtscheiding een relatief laag opleidingsniveau. 6 respondenten behaalden naar eigen zeggen geen diploma of enkel dat van de lagere school. 7 respondenten behaalden het diploma lager secundair onderwijs. 13 respondenten behaalden het diploma hoger secundair onderwijs. De respondenten met een diploma uit het secundair volgden veelal een technische of beroepsrichting. Slechts 2 respondenten ronden ook hun hogere studies af. Het onderwijsniveau van de respondenten die in België naar school gegaan zijn, is vergelijkbaar met de vaststellingen die we in de literatuurstudie (deelrapport 1) deden voor de tweede generatie (cf. Duquet, Glorieux, Laurijssen, Van Dorselaer 2006). Opvallend is wel dat heel wat van deze respondenten hun diploma op latere leeftijd nog aangevuld hebben met bijkomende

²¹ Eén vrouw had evenwel een kindje uit een vorig huwelijk.

opleidingsmogelijkheden, zoals opleidingen van de VDAB, opleidingen op het werk, leercontracten, stages, (avond)cursussen, specialisatiejaren, lerarenopleidingen, certificaten etc. Het onderwijsniveau van de geïnterviewde huwelijksmigranten die in Turkije of Marokko naar school zijn gegaan, is veelal lager dan dat van de *gevestigde* respondenten, op twee hogeropgeleide huwelijksmigranten na. Sommigen onder hen konden hun studies niet afmaken door hun migratie naar België.

Maar liefst 10 van de 13 mannelijke respondenten hadden betaald werk op het ogenblik van de echtscheiding. Hun arbeidsmarktparticipatie en jobkenmerken varieerden, net als bij het opleidingspeil, naargelang de categorie waartoe ze behoren. Zo hadden de mannen die hier in België zijn opgegroeid, doorgaans een betere arbeidsmarktpositie verworven tijdens hun huwelijk dan de mannelijke huwelijksmigranten. Van de geïnterviewde vrouwen had slechts de helft betaald werk op het ogenblik van de echtscheiding. Alle geïnterviewde gevestigde vrouwen, die ook gehuwd waren met een partner die in België was opgegroeid, hadden een job en geen van de geïnterviewde vrouwelijke huwelijksmigranten had betaald werk. De gevestigde vrouwen uit een migratiehuwelijk bevonden zich wat betreft hun socio-economische positie tussen deze twee groepen in. Sectoren als horeca, schoonmaak, industrie of logistiek zijn sterk vertegenwoordigd bij de jobs van onze respondenten, maar opvallend is ook het aantal bedienden in de non-profitsector (o.a. diversiteitssector) met soms veel verantwoordelijkheid. Twee huwelijksmigranten moesten het tijdens hun arbeidsloopbaan stellen met jobs ver onder hun capaciteiten.

De respondenten die deel uitmaakten van een gevestigd huwelijk, behoorden doorgaans tot een tweeverdienersgezin, uitgezonderd twee mannelijke respondenten, waarvan één kost-winner en één invalide man. In deze dubbelinkomensgezinnen kon men rekenen op een netto gezinsinkomen tussen 2000 en 3000 euro. Van de respondenten die deel uitmaakten van een migratiehuwelijk waarbij de vrouw uit het land van herkomst kwam, behoorde slechts één tot een tweeverdienersgezin. De meeste van deze respondenten behoorden tot een gezin met mannelijke kostwinner, namelijk 5, en twee tot een gezin zonder inkomen uit arbeid. Het netto-gezinsinkomen kent in deze groep wat meer variatie. De meesten konden rekenen op een gezinsinkomen tussen 1000 en 2000 euro. Twee verdienden meer en één minder (al was zijn echtscheiding alweer lang geleden). Van de respondenten die deel uitmaakten van een migratiehuwelijk waarbij de man uit het land van herkomst kwam, behoorden ten slotte 4 tot een tweeverdienersgezin, 1 tot een

gezin met een mannelijke kostwinner, 3 tot een gezin zonder inkomen uit loon en 3 tot een gezin met een vrouwelijke kostwinner. Bij de tweeverdienersgezinnen kon men beroep doen op zo'n 2000 tot 2500 euro. Slechts één ander gezin met een vrouwelijke kostwinner haalt ook dat niveau. De overige gezinnen moeten rondkomen met minder, tot minimum 200 euro.

1.4.3 Non-respons

Opvallend is dat heel wat van de door ons gecontacteerde tussenpersonen respondenten aanbrachten uit hun eigen persoonlijke omgeving, eerder dan personen waar zij beroeps-halve mee in contact kwamen. Een zekere vertrouwensrelatie (b)leek van nut om mensen te overtuigen deel te nemen aan het onderzoek. Bij heel wat tussenpersonen leefde op zijn minst de perceptie dat anderen moeilijk te overhalen zouden zijn om over hun echtscheiding te praten. Met een echtscheiding loopt men niet te koop en familiale zaken worden in de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in de regel binnenskamers besproken. Daar heeft een buitenstaander niets mee te maken. We kregen vaak te horen dat het onderwerp te gevoelig was en het niet gepast was om mensen erover aan te spreken. Een (oudere) Marokkaanse tussenpersoon vertelde het volgende voorval om aan te tonen hoe privé echtscheiding is in zijn cultuur:

"Ik heb met iemand gesproken die advocaat was die gescheiden was. Ik heb gezegd: waarom ben je alweer gescheiden? En ik stelde dit dus aan deze persoon die ik erg goed kende. En hij zegt: WAT?!? Wat ga je me nog vragen? Je gaat me niet vragen wat er in mijn portemonnee zit. Maar ik kan je zeggen wat er in mijn portemonnee zit! Maar daarover praten...!? Nooit, nooit, nooit. Een beetje respect!"

(vertaald uit het Frans)

Daarenboven wil men roddel te allen tijde vermijden. Uit de literatuurstudie (deelrapport 1, cf. Welslau, Deven 2003: 101) en de interviews met deskundigen bleek al dat roddels blijven bestaan, ondanks de vastgestelde mentaliteitswijziging tegenover echtscheiding (het komt vaker voor en vormt minder een stigma). Dit blijkt ook uit het volgende citaat van één van onze respondenten:

"Bijvoorbeeld, wanneer er iemand is die gaat langskomen...er zijn best wel wat mensen langsgesproken, Maar dat... zoals ik u daarvoor al gezegd heb, ik, dat gaat

over mezelf en de anderen, dat interesseert mij niet, anders was ik hier ook niet. Ze gaan zeggen "maar wat is zij... oh, ze zit neer..." Enfin, de sociale controle zo. Ze gaan praten. "

(R13: Marokkaanse vrouw, GH, vertaald uit het Frans)

De tussenpersonen wezen voorts ook op de schaamte om over de echtscheiding te praten, het verbloemen van de waarheid, de schaamte voor de redenen voor de echtscheiding... . We moeten dus in het achterhoofd houden dat de respondenten die we uiteindelijk wel bereid vonden deel te nemen aan ons onderzoek, mogelijks een erg specifieke groep vormen.

Vooraf *mannelijke* respondenten bleken moeilijk te overtuigen om deel te nemen aan het onderzoek. Dhr. Girouille, één van de deskundigen in dit onderzoek (zie 1.3), waarschuwde ons reeds vóór het veldwerk: *"Vergeet talking with the men. Dat is een no go area."*, zeker de mannelijke huwelijksmigranten. Hij raadde aan op zijn minst een mannelijke interviewer te gebruiken om de gescheiden (of scheidende) mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst te benaderen en te interviewen. Prof. Philip Hermans (KULeuven) werd aangeworven om de interviews met de mannelijke respondenten op zich te nemen. Om de taalbarrière op te heffen stelden we ook tolken ter beschikking en om de deelname nog te stimuleren schonken we de respondenten een incentive van 20 euro onder de vorm van een geschenkenbon bij de Collruyt. We bleven echter botsen op heel wat reserve. Onze tussenpersonen kenden vaak heel wat gescheiden mannen van Turkse of Marokkaanse herkomst, maar doorgaans niemand die ook bereid was om over zijn echtscheiding te praten. Mannelijke respondenten die hun medewerking toezegden, kwamen niet opdagen of beslisten uiteindelijk toch niet mee te doen. Sommige tussenpersonen anticipeerden hier (al dan niet terecht) zelf op. Zo vertelde een imam dat hij ons voor dit thema niet aan respondenten kon helpen. Het is te privé en het zou zijn vertrouwenspositie te zeer in gevaar brengen. Mannen zouden hierover erg moeilijk spreken uit schaamte, mislukking, eergevoel en de imam wou hen hier zeker niet op aanspreken. Andere tussenpersonen gingen vol enthousiasme op zoek, maar kwamen met lege handen terug. Zo ook de Turkse vrachtwagenchauffeur die aanvankelijk dacht gemakkelijk mannelijke collega's te vinden die wilden getuigen over hun echtscheiding, want *"alle Turkse mannen zijn gescheiden!"* en de autochtone leerkracht in een concentratieschool in Borgerhout die herhaaldelijk te horen kreeg: *"Maar Mevrouw, daar spreken wij niet over!"* Ook *"jonge moderne"* mannen bleken tot de verbazing van een

Turkse tussenpersoon niet bereid om te praten Toch verliep de zoektocht naar Turkse gescheiden(/scheidende) mannen vlotter dan de zoektocht naar Marokkaanse gescheiden (/scheidende) mannen. Volgens een tussenpersonen leek het alsof Marokkaanse mannen na hun scheiding een nieuw leven begonnen en gewoon alles wat ervoor was wilden uitwissen en er niet meer wilden over spreken. Dat dit niet noodzakelijk met stigma of oneer te maken had, blijkt uit onderstaande conversatie met een Marokkaanse respondente tijdens het onderzoek:

R: Maar ik weet ni of dat 'em wilt getuigen. Ik zal... allez, of dat 'em wilt meewerken aan het interview, eerlijk gezegd. Ik zal het hem is vragen.

I: En meer gewoon omdat 't hem ni interesseert of... Want ik hoor ook veel mensen zeggen van "goh, da's toch ook hun eer en schaamte en..."...

R: Hun eer, nee... Ik denk dat dat vooral vroeger was, zo van..."

(R12: Marokkaanse vrouw, GH)

Sommige *vrouwelijke* respondenten die niet wilden geïnterviewd worden, gaven aan dat het onderwerp nog te pijnlijk was of dat ze bang waren van de reactie van hun ex-partner of diens familie. Anderen leken opgelucht dat ze hun verhaal aan iemand kwijt konden en overwonnen soms belangrijke drempels om toch met ons te komen praten. Zoals de volgende Marokkaanse vrouw die sociaal een erg teruggetrokken leven leidt:

"R: "Maar ik kan het niet, ik ben bang. Die angst die ik eerder had met mijn man, die blijft bij me. Die kan men nu niet wegnemen. Bijvoorbeeld. Er komt een vriendin. Ik zie haar. 'Ah', zegt ze 'morgen nodig ik je uit. We drinken een koffie, praten wat.' Ik zeg 'ok, goed, ik moet erover nadenken'. Maar uiteindelijk, kan ik niet gaan. Het is zo. Er is niet iemand die me zegt 'je gaat er niet naartoe'. Maar het is in mijn hoofd 'ik kan er niet naartoe gaan'. Als ik ga, weet ik niet wat er mij zal overkomen. Het is zo. Nu heb ik die gewoonte aangenomen. Net als een kind. Je zegt het vandaag 'dit eet je niet. Je komt er niet aan. Het is slecht.' Wel, dan gaat hij opgroeien en daar nooit aankomen. Wel, zo is het. Zo wordt het. Het werkt in het hoofd. Het blijft voor het leven, he. Dat..."

I: Dan is het nog uitzonderlijker dat u vandaag tot hier bent willen komen, want het is niet vanzelfsprekend he ?

R: Ja, dat wel ja. Ik heb getwijfeld, ik heb getwijfeld. Maar ik heb gezegd: 'Wat hij doet, doet hij nu. Wat hij doet, doet hij. Maar't is om me een klein beetje te

bevrijden, dat we praten. Dat lucht op. Het doet goed om wat te praten. Dat lucht op. Dat lucht op ja. "

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

We hebben ons tijdens de veldwerkperiode geregeld de vraag gesteld of vrouwen van Marokkaanse of Turkse herkomst vaker geneigd waren te getuigen over hun echtscheiding dan hun partners omdat zij vaker het slachtoffer waren in deze. Het is moeilijk hier een antwoord op te geven. Het is inderdaad mogelijk dat mannen niet willen getuigen over de echtscheiding omdat ze er geen al te mooie rol in hebben gespeeld. Er zijn echter ook andere redenen voor hun weigering te bedenken: het is misschien voor mannen van Turkse of Marokkaanse herkomst moeilijk om over dergelijke persoonlijke zaken te spreken, ze ervaren het misschien meer als gezichtsverlies wanneer hun vrouw bij hen is weggegaan of ze denken dat de onderzoeker de kant van de vrouw in het verhaal zal kiezen en hun getuigenis zal misbruiken. Op de studiedag *'Vrouwen in Strijd'* georganiseerd door Gelijke Kansen Vlaanderen (16/12/2007) ontmoetten we in een workshop rond relatievorming in Turkse en Marokkaanse gezinnen een gescheiden mannelijke huwelijksmigrant die kort getuigde over hoe zijn schoonfamilie zijn zwakke positie als nieuwkomer misbruikte tijdens het huwelijk. Toen we hem na afloop benaderden om mee te werken aan het onderzoek, stemde hij toe, maar even later kwam hij hier op terug. Een reden wou hij niet geven. Hij dacht ook niet dat de gescheiden mannen die hij kende zouden willen meewerken aan het onderzoek. Vaag gaf hij ons te kennen dat zij bang zouden zijn dat details uit hun getuigenis tegen hen zou gebruikt worden. Het is alleszins zo dat er bij de geïnterviewde personen in ons onderzoek zowel mannen als vrouwen waren die zich het slachtoffer voelden van de echtscheiding. Prof. Mortelmans, die onderzoek deed naar de gevolgen van echtscheiding bij autochtone mannen, ondervond bij deze groep geen noemenswaardige weerstand om over de echtscheiding te praten (persoonlijke communicatie).

1.4.4 Onderzoeksinstrument en analyse

Zoals vermeld in paragraaf 1.1, werden de data voor dit onderzoek verzameld via biografische interviews. We kozen daarbij voor een halfopen aanpak met topiclijst, uitgewerkt aan de hand van een reeks vragen die richting moesten geven aan het

gesprek. Hiervoor baseerden we ons op het literatuuronderzoek uit het eerste deelrapport in dit project (1.2). We zorgden ook voor parallellen met twee bestaande vragenlijsten uit recent kwalitatief onderzoek, nauw gerelateerd aan ons onderzoeksthema: het onderzoek naar de beleving van de sociaal-economische gevolgen van echtscheiding en coping-strategieën van de onderzoeksgroep CeLLO (Universiteit Antwerpen) (Mortelmans, Ghysels, Coertjens e.a. 2007) en het onderzoek naar armoede bij vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst van de onderzoeksgroep Oases (Universiteit Antwerpen) (Krols 2008). Zo verzamelden we een hele reeks vragen die niet systematisch doorlopen werden tijdens de interviews. Ze waren eerder een hulp om het gesprek te sturen. We gaven de respondenten de vrijheid om hun verhaal te doen, om dieper in te gaan op gebeurtenissen of gevoelens die zij belangrijk vonden, anekdotes te vertellen, argumenten te geven. In de interviews werd ook ruimte voorzien voor nieuwe vragen die voortvloeiden uit de tussentijdse interpretatieve analyses van de data, naast vragen ter verduidelijking en verdere detaillering. Zo kreeg het onderzoek gaandeweg vorm via een afwisseling van analyse, interviews en reflectie.

Voor de analyse werd gebruik gemaakt van het kwalitatieve coderingsprogramma A1tlasti. De interviews werden in dit programma gecodeerd aan de hand van sleutelbegrippen uit de literatuurstudie. Door de gegevens voortdurend te ordenen en te vergelijken, groeiden er ook nieuwe gefundeerde inzichten die in direct verband konden gebracht worden met de empirie. De resultaten van deze analyses worden weergegeven in de volgende hoofdstukken van dit rapport. We starten met een korte analyse van de levensloop van onze respondenten, dat tevens een beeld schetst van de uitgangspositie van onze respondenten bij de echtscheiding (Hoofdstuk 2). Daarna gaan we op zoek naar de contextspecifieke factoren die een rol hebben gespeeld in de verschillende fasen van de echtscheiding. Net als in het literatuuronderzoek maken we daarbij een onderscheid tussen causale condities (Hoofdstuk 3), interveniërende condities (Hoofdstuk 4) en gevolgen van echtscheiding (Hoofdstuk 5). In het zesde hoofdstuk maken we een analyse van de hulpverlening waarmee de respondenten in contact zijn gekomen tijdens deze verschillende fasen van het echtscheidingsproces.

2. Analyse van de levensloop

In dit tweede hoofdstuk maken we een korte analyse van de levensloop van de geïnterviewde vrouwen en mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst uit ons onderzoek, nog vóór zij te maken kregen met echtelijke problemen of echtscheiding. We bestuderen hun migratie- en socialisatiegeschiedenis (2.1) en hun gezinsvorming (2.2). Dit schept een beeld van de context waarbinnen de echtelijke problemen tot stand zijn gekomen en draagt reeds de kiemen in zich van de causale condities, interveniërende condities en gevolgen van de echtscheiding waar we in het vervolg van dit rapport op zullen ingaan. Daarom staan we er relatief lang bij stil. In het licht van de belangrijke non-respons die we eerder in dit rapport vermeldden (1.4.3), kan het ook helpen om een beter zicht te krijgen op de kenmerken van de groep die we uiteindelijk in ons onderzoek gehoord hebben.

2.1. Migratie en socialisatie

Wat de migratie- en socialisatiegeschiedenis van onze respondenten betreft, is het nuttig een onderscheid te maken tussen de respondenten die in België zijn opgegroeid (gevestigden) en de respondenten die in Turkije of Marokko zijn opgegroeid en in het kader van hun huwelijk naar België gemigreerd zijn (huwelijksmigranten).

2.1.1 Gevestigden (20 respondenten)

De geïnterviewde mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst die volgens de steekproefmatrix behoren tot wat we de *gevestigden* hebben genoemd, voldoen aan Lievens (1997) definitie van de tweede generatie, d.w.z. ze zijn in België geboren of voor de leeftijd van 7 jaar naar België geëmigreerd. Zij hebben heel hun leven in België gewoond en zijn onder meer via de media en het onderwijs regelmatig in contact gekomen met de normen en waarden van hun geboorteland (Van Huis, Steenhof 2004: 136, Luyckx 2000: 18). Slechts één mannelijke respondent is pas op 12 jarige leeftijd naar hier gekomen en behoort tot de tussengeneratie (Lievens 1997). Hij is ook de enige

gevestigde respondent die niet de Belgische (of dubbele) nationaliteit heeft, maar enkel de Turkse. Een andere mannelijke respondent woonde tussen 9 jaar en 19 jaar in Turkije. Zijn ex-vrouw leerde hij kennen nadat hij enkele jaren terug in België woonde.

De ouders van de *gevestigde* respondenten zijn in Turkije of Marokko geboren. Doorgaans zijn zij in de jaren'60 naar België gemigreerd toen volop arbeidskrachten werden gezocht voor zwaar en gevaarlijk werk onder meer in de mijnen. Zij kwamen naar hier om als gastarbeider te werken of vervoegden enkele maanden of jaren later hun partner of ouders in het kader van gezinshereniging. Sommige van hen behoorden tot de eerste generatie²², andere tot de tussengeneratie²³, een enkele tot de tweede generatie. Het is niet altijd duidelijk vanuit welke regio in Marokko of Turkije zij emigreerden. Indien een regio werd vernoemd dan was dit voor de respondenten van Turkse herkomst de dorpen rond het stadje Emirdag (West-Turkije) of het gebeid aan de Zwarte Zee (Noord-Turkije) en voor de respondenten van Marokkaanse herkomst de stad Agadir (Westkust) of de dorpen rond de steden Al Hoceima en Nador in het Rif-gebergte (Noord-Marokko).

De meeste respondenten van Marokkaanse herkomst leggen in het vertoog over hun jeugd de nadruk op de relatieve vrijheid die zij gekend hebben. Hun ouderlijke gezin benaderde doorgaans het model van het *open gezin* (Dijkstra, de Jager, Koops & Philippens 2007: 117): een onderhandelingshuishouden met een gelijkwaardige positie van ouders en kinderen, met een opvoeding die ik-gericht is en de nadruk legt op zelfstandigheid en met meer ruimte voor de individuele emancipatie van de vrouw. Dit is nochtans niet vanzelfsprekend voor de jongens en meisjes van Marokkaanse herkomst van hun generatie en in hun omgeving.

“Ik heb hier ook altijd mijn ding gehad thuis hè. Ik mocht altijd spreken, ik mocht altijd van alles... Alles was bespreekbaar. En ook heel begripvol. Mijn ouders waren heel begripvol hè, die maakten geen miserie van de kleinste kruimels, zoals de meeste Marokkanen. Ik heb veel vriendinnen gehad. Ik zat ook op 't Atheneum, tussen verschillende Marokkaanse meisjes. En als ik mijn eigen met hen vergeleek, dacht ik wel van “amai, ik heb wel meer vrijheid dan jullie” (lacht). Mijn ouders zijn

²² Net als Lievens (1997) begrijpen we onder eerste generatie die personen die op volwassen leeftijd (ouder dan 18 jaar) naar België zijn gekomen.

²³ Net als Lievens (1997) begrijpen we onder tussengeneratie die personen die tussen de leeftijd van 7 en 17 jaar naar ons land gekomen zijn.

ook heel los. Ik heb veel dingen gedaan waarvan ik dacht van "oh nee, ik krijg onder mijn voeten", terwijl dat dat ni het geval was"

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

Het staat ook in schril contrast met het verhaal van één respondente van Marokkaanse herkomst die slechte herinneringen heeft aan haar jeugd, waarin ze als meisje niets mocht. Zij bestempelt haar gezin als een gezin dat nog leefde volgens de 'oude' mentaliteit.

"Ik heb geen goede herinneringen over allé m'n ouders, m'n vader. Allez, ik heb geen goede herinneringen, dat was alleen thuis, school, thuis, school. Dat was alles. En dan ben ik... allez, 't was nog de oude mentaliteit hè. De meisjes mochten niks doen, ze mochten ni studeren en ze mochten geen rijbewijs maken."

(R9, Marokkaanse vrouw, GH)

In het relaas van de *gevestigde* respondenten van Turkse herkomst over hun jeugd en de relatie met hun ouders, ligt de nadruk op iets heel anders. Zij benadrukken de nauwe relaties met Turkije, de uitgebreide familie en de Turkse gemeenschap in België tijdens hun jeugd. In het literatuuronderzoek lazen we al dat er bij de tweede generatie migranten van Turkse herkomst een sterkere band blijft bestaan met het land van herkomst dan bij de tweede generatie migranten van Marokkaanse herkomst (Lesthaeghe 2000: 25, zie ook Van Craen, Van Cluysen, Ackaert 2007). Dit zou onder meer te maken hebben met de sterke oriëntatie van de eerste generatie Turken naar Turkije en alles wat Turks is, alsook het fenomeen van getransplanteerde of transnationale gemeenschappen en de ruim verspreide kettingmigratie binnen de Turkse gemeenschap. Sommige respondenten vertellen hoe moeilijk het was voor hun ouders om afstand te nemen van Turkije en hoe ze zoveel mogelijk tijd probeerden door te brengen met familie in Turkije, los van de jaarlijkse vakanties die in de meeste gezinnen wel traditie waren. Hun ouders keerden uiteindelijk terug naar Turkije of schipperden tussen beide landen in. Maar ook andere respondenten herinneren zich de nauwe, soms financiële, band met familie in het land van herkomst. Daarnaast was er ook veel contact met Turkse familie in België. Soms leefde men tijdens zijn jeugd in ruimer familieverband. Oudere familieleden die mee gemigreerd waren uit Turkije of later werden opgevangen in het gezin, gaven Turkse tradities en waarden door of zorgden op zijn minst voor een conservatieve reflex bij de ouders in deze gezinnen:

“Euh, mijn ouderlijke huis, ik was opgegroeid in een traditioneel gezin. Traditioneel in de zin van, mijn grootouders waren nog altijd bij ons. Mijn vader was eigenlijk nog een, allé, zijn zoon, dus ook wel onderdanig aan zijn vader. Dus hij kreeg wel zakgeld van zijn vader, en wij kregen dan ook zakgeld van onze grootouders. Euh, qua beslissingen was het mijn grootvader die eigenlijk vrij modern, allez ja, modern was. Dus als ik toestemming vroeg, dan was 't aan mijn opa dat ik 't vroeg liefst van al omdat die dan zei van “ja, oké, ga maar”. Als ik 't aan mijn vader vroeg, was 't altijd een “nee”. En er was ook geen reden waarom dat het een “nee” was. Dus mijn vader was streng ten opzichte van zijn eigen vader. En dan mijn broer was nog strenger dan de vader en de grootvader.”

(R21: Turkse vrouw, GG)

Een jonge respondente van Turkse herkomst vertelt ook over de grote aanwezigheid van familie in haar ruimere sociale omgeving, de stad waarin zij woont. Door die grote aanwezigheid vertrouwden haar ouders erop dat zij haar op erg jonge leeftijd alleen konden laten wanneer zij zelf voor enkele maanden naar Turkije vertrokken. Dit toont aan dat hun sterke verbondenheid met Turkije en sterke inbedding in het familieleven niet noodzakelijk in contrast staat met de vrijheden waar vooral door de Marokkaanse respondenten naar verwezen werd. Het ene sluit het andere niet uit.

“R: Gelijk mijn ouders waren 6 maanden in Turkije en 6 maanden hier. Ik was thuis alleen. Toen werkte ik ook en ik stond toen al op mijn eigen benen.

I: En hoe oud waart gij dan als gij alleen...?

R: 16 jaar. Ik ging naar school en daarachter ging ik ging gaan werken en zo.

I: Ja. En was er dan niemand voor de rest van volwassenen thuis of...?

R: Nee, die waren allemaal getrouwd en iedereen had zijn eigen plan eigenlijk En ik was volledig alleen op mijn eigen. En we hebben dat allemaal geleerd van mijn ouders eigenlijk. Mijn broers en zo, vroeger waren die ook zo opgegroeid. Die moesten alles zelf doen. Dus mijn moeder deed bijna niets. We moesten leren zelfstandig zijn. (...)Ja, ik heb wel een heel grote familie hier in X en iedereen kent mij. Dus... ne keer dat ik een stap buitenzet, ja, je was gisteren of vandaag daar en ze weten het al.”

(R24: Turkse vrouw, GG)

Niet alleen de band met familie is sterk. Het sociale leven van het ouderlijke gezin van de Turkse respondenten was soms ook sterk ingebed in de Turkse gemeenschap uit de buurt. Het gemeenschappelijke lot van een generatie Turken die naar België, een 'vreemde' omgeving, emigreerde om in de mijnen te gaan werken, zorgde ook voor een sterke verbondenheid tussen Turkse families die geen bloedverwanten waren. Sommige respondenten leefden zelfs in een overwegend Turkse omgeving en hadden amper contact met autochtone Belgen. Zij volgden vaak ook les op een concentratieschool.

In de literatuurstudie (deelrapport 1) gingen we ook in op de rol die religie speelt in het leven van Turkse en Marokkaanse mannen en vrouwen van de tweede generatie. De respondenten van de tweede generatie die wij geïnterviewd hebben, beschouwen zichzelf stuk voor stuk als gelovig, ook al zijn er maar weinig respondenten ook praktiserend. Uit de literatuurstudie bleek dat een toenemend aantal migranten van de tweede generatie kiest voor een eerder gesecculariseerde levenswijze die vooral gekenmerkt wordt door een afname van de geloofspraktijk en de normerende invloed van religie in het dagelijkse leven en niet door een afname van hun zelfidentificatie als moslim (cf. De Ley 2007). Het geloof van onze respondenten is doorgaans erg geïndividualiseerd en geprivatiseerd (zie ook Phalet, Van Praag 2004). Zij gaan op zoek naar een eigen interpretatie van de Islam, die universele waarden benadrukt als bescherming, het positieve in de situatie zien, rust, vergeving etc.

"Ik ben enorm gelovig. Ik ben enorm gelovig. En dat heeft mij veel geholpen. Dus elke avond voordat ik ga slapen, doe ik altijd mijn... lees ik mijn gebed. En al wat dat ik wou, is alles uitgekomen. Dus alles is uitgekomen. Nee. Misschien zijn er mensen die mij uitlachen, sommigen, omdat ik heel westers ben. En als ik zeg "dat doe ik, dat doe ik", dan bekijken ze me zo van "huh, gij". Ze bekijken u zo van... Dat moet ge... allé, in de Turkse gemeenschap hè, zo van "gij, gelovig, pft". En bij ons is er zo een spreekwoord "wie dat geloof en geld heeft, niemand weet dat". Dus ge kunt nooit weten... Ik zou ni weten dat bijvoorbeeld gij, of dat ge genoeg geld hebt, pft, dat weet ik ni. En hoe gelovig dat ge zijt, dat weet ik ook ni. Dus ja, niemand weet van iemand hoe gelovig en... Maar ik ben enorm gelovig."

(R17: Turkse man, GH)

Uit sommige getuigenissen blijkt dat dit niet altijd het geval is. Bij sommigen mannen en vrouwen van hun generatie wordt het geloof ook op erg extreme manier beleefd. Eén

respondent keerde zich uiteindelijk af van het islamitische geloof omwille van zijn ervaring met deze manier van geloofsbeleving.

2.1.2 Huwelijksmigranten (9 respondenten)

De geïnterviewde mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst die volgens de steekproefmatrix behoren tot de *huwelijksmigranten*, voldoen aan Lievens (1997) definitie van de eerste generatie, d.w.z. ze zijn op volwassen leeftijd, ouder dan 18 jaar, naar België gekomen. Hun migratie vond plaats in het kader van het huwelijk. Zij groeiden op in kleine dorpjes of stadjes rond Tetouan en Nador (Noord-Marokko) of aan de Zwarte Zee (Noord-Turkije). Enkele geïnterviewde Turkse huwelijksmigranten zijn ook afkomstig uit grotere steden als Adana (Zuid-Turkije) of Ankara (Centraal Turkije). Slechts twee huwelijksmigranten hebben ondertussen de Belgische nationaliteit verkregen.

Anders dan de generatie vóór hen, was het voor de huwelijksmigranten erg moeilijk om in het kader van werk of studies naar België te komen. Het huwelijk was voor hen vaak de enige manier om legaal te migreren. Uit de interviews met mannelijke huwelijksmigranten blijkt dat de wens om naar Europa te verhuizen en voor zichzelf een betere toekomst te creëren, vaak een rol speelt in hun keuze voor een Belgische huwelijkspartner. Dit maakt een Europese huwelijkspartner alleszins aantrekkelijker dan een partner uit eigen land. Dit betekent niet dat deze mannen ook louter voor de verblijfsvergunning met hun partner zijn getrouwd. Zij hadden ook werkelijk de intentie om met hun partner iets moois uit te bouwen, kinderen te krijgen enz.:

“Echt waar, ik zweer het je, we zijn naar hier gekomen om ons leven op te bouwen en de kinderen, een auto te kopen en terug naar Marokko te gaan, terugkomen, werken. Dat alles, niks minder, niks meer. Dat is mijn streefdoel (...) Het is niet voor de papieren of iets dergelijks. 't Is gestoord hier! Ik zou graag kinderen maken. Ik ben 33 jaar! (...) Toen ik in Marokko was heb ik deze vrouw gevonden. Ze is mooi, ze is ernstig. Ik zeg 'voila, zij gaat mij helpen'. Ze heeft me gezegd 'als je met mij vertrekt naar België, gaan we een goede job vinden, gaan we ons goed installeren, een goede auto'. Ik, ik leef goed, het is een mooi meisje. Ze wil me helpen. Ik ook, ik zou graag kinderen maken. Ik wil niet doorgaan tot mijn veertigste en daarna kinderen maken. Dat is niet goed zo.”

(R5b: Marokkaanse man, HG, vertaald uit het Frans)

Het is opvallend dat de geïnterviewde vrouwelijke huwelijksmigranten op hun beurt expliciet in het interview vermeldden dat het vóór de verloving met hun ex-man nooit hun bedoeling was of die van hun ouders dat zij naar Europa zouden migreren, hoewel sommige andere van hun vrouwelijke leeftijdsgenoten die wens wel hadden:

“Neen, dat maakte geen... Dat maakte geen deel uit van mijn plannen. Ik, ik dacht een man te hebben zoals mijn zussen. Zij zijn allemaal met een Marokkaanse man gehuwd. Zij maken hun leven op een normale manier. Maar, ik had nooit gedacht ‘op een dag ga ik naar België’. Dat was niet mijn bedoeling. Want ik, ik ging naar school om te leren naaien. En mijn vriendinnen, allemaal, zij maakten mooie dingen zodat zij... bijvoorbeeld, juli-augustus, is het bekend dat de mensen van Europa, dat ze naar Marokko komen. Op dat moment kleden ze zich mooi op om te trouwen met mensen uit Europa. Maar bij mij, dat was niet mijn intentie. Mijn intentie was om te trouwen, om een gewoon huwelijk en een gewoon leven te hebben en kinderen te krijgen. Dat is alles. Maar het was niet mijn intentie.”

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

De mannelijke huwelijksmigranten die we interviewden, groeiden op in wat zij een *klassiek* Turks of Marokkaans gezin noemen, met strenge of afwezige ouders, een duidelijke hiërarchie en erg formele gezinsrelaties. In tegenstelling tot wat we eerder zagen voor de gevestigde respondenten van Marokkaanse herkomst, is dit kenmerkend voor een *gesloten gezin* (Dijkstra, de Jager, Koops & Philippens 2007: 117): een gezin waarin grote machtsverschillen bestaan tussen ouders en kinderen en waarbij in de opvoeding sterk de nadruk wordt gelegd op volgzzaamheid en gehoorzaamheid en een strikte rolverdeling.

“Euh, met zijn vader heeft hij wel een soort van formele relatie meer omdat hij echt heel veel discipline had vroeger als zij jong waren. Binnen het huis, allez, dat er echt wel discipline gold, of de vader die met zijn vuist echt op tafel kwam slaan van “allez”, dus zijn... Dus op dat vlak... Hij zegt van, ik hou van mijn vader, maar onze relatie is wel meer formeel, zal ik maar zeggen”.

(RX: Marokkaanse man, HG, X)

Hun jeugd verschilt sterk van dat van de meeste geïnterviewde *gevestigden* in ons onderzoek, maar ook enigszins van de geïnterviewde vrouwelijke huwelijksmigranten

(uitgezonderd één). De vrouwelijke huwelijksmigranten hebben nagenoeg allemaal mooie herinneringen aan hun jeugd. Zij groeiden op in een liefdevol gezin met open houding, waar men eerder vrij was om te doen wat men graag wilde en zich niet opgesloten voelde. Dit is eerder kenmerkend voor gezinnen in een eerder verstedelijkte omgeving in Marokko of Turkije.

“Ik, met mijn ouders, ik heb een sociaal leven geleefd in familieverband. Ik had mijn vrijheid, ik was niet iemand die opgesloten was. Ik ging weg wanneer ik wou, ik kwam thuis wanneer ik wou. Mijn vader, dat was iemand... hoe zal ik het stellen... iemand erg sociaal. Ik vraag... bijvoorbeeld, ik ga ergens naartoe, hij zegt met niet “neen”. Als we willen reizen, of naar de zee gaan of werken of naar school gaan, dan is hij altijd “ok, akkoord”. Het is geen probleem voor hem. Ik was... Ik heb niet opgesloten geleefd. Enfin, ik had al mijn vrijheid.”

(R14, Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

De achtergrond van deze zowel mannelijke als vrouwelijke huwelijksmigranten komt niet overeen met de verwachtingen van heel wat jongens en meisjes die opgegroeid zijn in België en die op zoek gaan naar een partner uit het land van herkomst. Zij verwachten vaak dat een meisje uit het land van herkomst niet te verwesterd en vrijgevochten is en romantiseren de strenge opvoeding van de jongens die niet in België zijn opgegroeid. In de literatuurstudie (deelrapport 1) zijn we hier dieper op ingegaan (cf. Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006, Lodewyckx, Geets e.a. 2006) en we komen er ook later in dit rapport nog op terug (zie 3.2.2). Het kan verklaren waarom we net deze verschillen terugvinden in de achtergronden van de door ons geïnterviewde mannelijke en vrouwelijke huwelijksmigranten.

Religie speelt een belangrijke rol in het leven van deze geïnterviewde huwelijksmigranten. Het gaat hier niet noodzakelijk om een striktere beleving van het geloof dan bij de gevestigde respondenten. Zo beleeft ook één van de vrouwelijke huwelijksmigranten haar religie op een erg persoonlijke manier:

“Eh, en ik, ik zeg altijd wat de religie betreft: De religie, dat is iets intiems. Ik vat haar zo op dus. Het is iets intiems voor de persoon in kwestie. Dus ik ga mijn religie niet buiten praktiseren of onder de mensen. Anders was ik hier niet in alle vrijheid met u aan het babbelen en zo. Het is iets dat ik bij mezelf thuis praktiseer. Dus voor

mij, een beetje mijn privé domein. Ja, ik bekijk mijn cultuur, mijn tradities, mijn religie echt op een echt tolerante, open manier, zodat ik ze niet opdring aan anderen. Dus ieder heeft zijn eigen keuze, hij kiest wat hij wil. Dus (...) Ondanks het feit dat ik de hoofddoek niet droeg, wat er ook zij, ik had altijd het geloof diep in mezelf. Dus ik praktiseer het in volle vrijheid. Dat wil echter niet zeggen dat nu ik de hoofddoek wel draag, er zoveel veranderd is."

(R13: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

De analyse toont aan dat het niet noodzakelijk zo is dat *gevestigde* respondenten die in België zijn opgegroeid met Westerse normen en waarden open van geest en tolerant zijn, terwijl *huwelijksmigranten* die in Turkije of Marokko opgegroeid zijn veel meer gesloten, traditioneel zijn. Soms is het tegendeel zelfs waar:

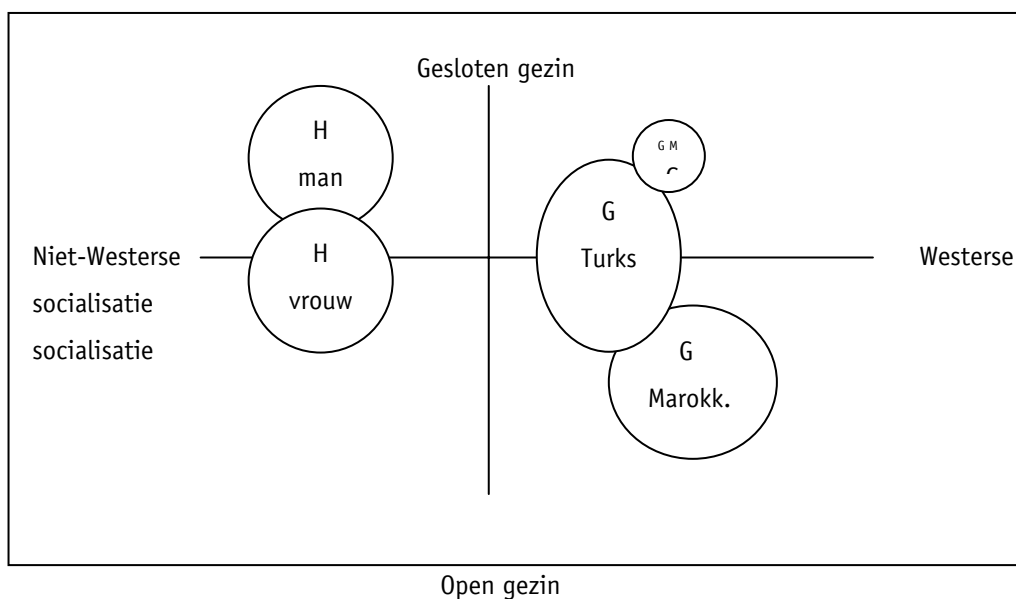
"Maar ieder... hoe... beleeft zijn eigen religie. Dus er is zo de echt tolerante en open manier. We zijn zo: "We zijn religieus en dan?" dus, "Dat is mijn eigen keuze. Niemand..." Ik, ik weet niet welke religie u praktiseert, maar ik ga u de vraag niet stellen. Het is uw... iets eigens. Maar er zijn andere mensen die – laat ons zeggen in een bepaalde sociale, culturele sfeer – en die dus echt verloren zijn. Zoals ik u gezegd heb, als men hier is, sinds de jaren '60.... Maar ze zeggen dat er de religie is en ze verbieden dit en dat, alles is verboden. Dat alles is niet juist. Het zijn dingen die echt geblokkeerd zijn gebleven, spijtig genoeg, en die de zaken moeilijk maken en dat is een beetje een negatieve zaak voor de anderen. Ze kunnen religieus zijn zoals ze willen, ze praktiseren ons geloof zoals ze willen, maar laat ons ze open benaderen en niet de zaken criminaliseren."

(R13: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

2.1.3 Conclusie

Op basis van bovenstaande analyse van de migratie- en socialisatiegeschiedenis, kunnen we onderstaand schema opstellen voor de (bijna) gescheiden respondenten uit ons onderzoek. We onderscheiden twee assen die niet parallel met elkaar lopen. De eerste as bevat aan de ene zijde het klassieke, hiërarchische, gesloten gezin met sterke rolbeperkingen en weinig bewegingsvrijheid voor de gezinsleden. Daar tegenover staat het geïndividualiseerde, geëmancipeerde, open gezin met veel bewegingsvrijheid voor de

gezinsleden. Dit zijn twee ideaaltypen. De meeste gezinnen bevinden zich ergens tussenin en kunnen op verschillende vlakken meer tot het ene of het andere type behoren. Een tweede as onderscheidt aan de ene kant een niet-Westerse socialisatie en aan de andere kant een Westerse socialisatie. In de globale samenleving is ook hier geen sprake van een strikt onderscheid, maar eerder van een continuüm, met Westerse invloeden in niet-Westerse samenlevingen en niet-Westerse invloeden in Westerse samenlevingen.

H= huwelijksmigrant/ G= gevestigde/M=van Marokkaanse herkomst

De respondenten die hier in België zijn opgegroeid, hebben een veelal Westerse socialisatie gekend. De meeste respondenten van Turkse herkomst waren evenwel tijdens hun jeugd sterk ingebed in een hechte Turkse gemeenschap met Turkse gewoontes, Turkse tradities, en nauwe banden met Turkije en de Turkse cultuur (zie ook Lesthaeghe 2000: 25, Van Craen, Van Cluysen, Ackaert 2007). Sommigen kenden veel vrijheden, anderen minder, maar de extremen lijken zich eerder in de ouderlijke gezinnen van de respondenten van Marokkaanse herkomst voor te doen. De meeste *gevestigde* respondenten van Marokkaanse herkomst in ons onderzoek zijn opgegroeid in een gezin dat eerder *open* van aard was. Daarnaast kennen zij ook generatiegenoten die opgegroeid zijn in een meer *gesloten* gezin. Ook één van onze gevestigde respondenten van

Marokkaanse herkomst getuigt hierover. Het doet denken aan de polariserende tendens die ook Lesthaeghe en Surkeyn (1997) vaststellen voor de Marokkaanse gemeenschap.

Bij de analyse van de socialisatie van de geïnterviewde huwelijksmigranten die niet in België zijn opgegroeid, vonden we voornamelijk verschillen tussen vrouwelijke en mannelijke huwelijksmigranten, waarbij mannelijke huwelijksmigranten eerder opgegroeid waren in een *gesloten* gezin. De meeste (maar niet alle) vrouwelijke huwelijksmigranten hadden daarentegen een relatief vrije opvoeding genoten. Het onderscheid dat we hier terugvinden is niet typisch voor de groep huwelijksmigranten die naar België migreert, maar zou kenmerkend kunnen zijn voor de gescheiden populatie van huwelijksmigranten (zie 3.2.2).

2.2. Relatie en gezinsvorming

Wanneer we een analyse willen maken van de relatie en gezinsvorming van onze respondenten is het onderscheid tussen gevestigden en huwelijksmigranten (cf. 2.1) minder relevant. We focussen daarentegen op het onderscheid tussen gevestigde en migratiehuwelijken. In de groep respondenten stellen we belangrijke verschillen vast in de vrijheid van partnerkeuze en de kennismaking tussen de partners vóór het huwelijk in beide gezinstypes. We gaan ook kort in op de virilokaliteit in verschillende gezinnen, d.i. de traditie waarbij de vrouwelijke partner bij de familie van de man komt inwonen (Lodewyckx, Marynissen 2006: 30, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 104).

2.2.1 Gevestigde huwelijken (10 respondenten)

De respondenten die deel uitmaakten van een huwelijk waarvan beide partners in België zijn opgegroeid, waren op één na allemaal vrij om zelf een partner te kiezen. Zij leerden hun partner kennen via vrienden of familie, op het werk, op school, in de buurt of in het verenigingsleven. Ze vonden het erg belangrijk dat ook hun ouders hun partnerkeuze goedkeurden en hun fiat gaven voor het huwelijk. Dit bleek niet altijd vanzelfsprekend. Meerdere ouders en/of schoonouders waren oorspronkelijk gekant tegen het huwelijk van deze respondenten. Ze vonden hun dochter te jong om te huwen, hadden liever een jongen uit dezelfde streek van herkomst, vonden de keuze van hun zoon niet goed

genoeg voor hem of wilden dat hij koos voor een meisje uit het land van herkomst. Soms werd de hele familie ingeschakeld om hen te behoeden voor een verkeerde keuze. Toch wilden de respondenten vasthouden aan de traditie waarbij de familie van de jongen om de hand komt vragen van het meisje aan haar familie. Het is dan ook treffend hoe heel wat van onze respondenten en hun partners hebben moeten vechten om ouders en ruimere familie te overtuigen van hun keuze voor een partner van wie ze uiteindelijk zouden scheiden.

“Maar ja, mijn man heeft dan echt wel moeite gedaan. Hij heeft echt een jaar gevochten om toch met mij te mogen trouwen. Maar hij zei wel tegen mij van “kom, allez, ik wil jou, wij gaan samen trouwen, mijn moeder kan de pot op”. Maar ik zei “nee”, ik wou dat op deze manier ni doen. Ik zeg “nee, weet ge, da’s al een slecht begin, uiteindelijk da’s uw moeder”, ik vind dat wel heel belangrijk, familie. Want ik ben zelf heel familiaal ingesteld. En dan is hij naar Marokko gegaan, is hij met zijn papa gaan praten. En die mama was er dan ook bij. En na heel veel discussies heeft ze dan toch toegestemd van “oké, als ge haar toch zo graag ziet”. Dus hij heeft er eerst voor moeten huilen, smeken, roepen, voordat zij echt inzag dat hij mij eigenlijk wel graag zag. En toen was ‘t in orde hè.”

(R7: Marokkaanse vrouw, GG)

Sommige van deze huwelijken waren dan ook een collectief gebeuren, waar de hele familie zijn zeg in meende te hebben (en tot op zekere hoogte ook had), eerder dan een afspraak tussen twee individuen die graag wilden trouwen. Het belang dat gehecht werd aan de mening van de ouders, zorgde er soms ook voor dat de vrijheid om een partner te kiezen erg beperkt of relatief was en dat men hun verwachtingen bij de zoektocht naar een partner internaliseerde:

“Ja, omdat m’n ouders nooit akkoord gingen. Ik had dan... Ik vrijde met een Italiaanse. Dat was niet goed en dat ging ni. Dan was ‘t met een Belgische, dat was ook ni... ‘t was ni, ‘t was ni... En uiteindelijk had ik een ander Marokkaans meisje leren kennen, maar zij kon ni koken of niks. En mijn ouders waren daar tegen, vooral mijn moeder. En daarna, oké, heb ik haar leren kennen. Oké, ‘t was een vrouw. Ja, ze kookte, poetste, ja. Dat was wel goed.”

(R1: Marokkaanse man, GG)

Doorgaans hadden de respondenten niet veel kans gekregen om elkaar goed te leren kennen vóór het huwelijk. Meerdere respondenten waren al binnen het jaar na de eerste kennismaking met hun partner getrouwd. Ook dit was tot op zekere hoogte hun eigen keuze. Zoals we eerder al zagen, vonden sommige (schoon)ouders hun kinderen zelf nog te jong om te trouwen. Toch voelden onze respondenten zich hiertoe soms genoodzaakt door de beperkte mogelijkheden die ze kregen om vrij met hun partner om te gaan buiten het huwelijk. Ze zagen elkaar stiekem en deden heel wat moeite om hun relatie verborgen te houden voor de buitenwereld, maar dit is niet lang vol te houden. In die omstandigheden blijft de opvatting bestaan dat een serieuze relatie gelijkstaat aan trouwen. Culturele tradities met betrekking tot het huwelijk worden zo soms ongewild doorgegeven aan de tweede generatie en staan nieuwe gewoonten in gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst in de weg.

“Sowieso was voor mij een serieuze relatie trouwen. Ik kon dus ni...Ik kon dus ni... Dat kon dus bij mij er ni in van “we zien wel, als ’t gaat, gaat het, als ’t ni gaat, dan gaat het ni”. Nee, bij mij was ’t van “dit is mijn eerste liefde, dus ik trouw daarmee”. En ik denk dat ik hem wel ergens heb moeten verplichten van “kijk, als ge serieus zijt, dan gaan we een stap verder en we gaan trouwen, ik wil ni nog jaren aan een stuk een relatie hebben, maar ik kan dat ook ni verbergen heel de tijd, iedereen gaat dat wel horen en dit en dat”.

(R21: Turkse vrouw, GG)

De respondenten die langer met elkaar omgingen vóór hun huwelijk, verloofden zich snel na hun kennismaking om hun relatie te officialiseren en zo meer vrijheden te verwerven als koppel. Eens voor de buitenwereld vast stond dat men met elkaar zou trouwen, werd van het koppel wat meer gedoogd. De verloving was doorgaans een ernstige zaak en kreeg soms evenveel gewicht als een huwelijk.

“Want wij zijn wel met een ja-woord samen met elkaar... dus lang samen geweest met een ja-woord, gewoon een ja-woord van de ouders. Dat die ouders dat wel wisten van “ik ken die”. En mijn ouders hadden dat ook. Dat was gemakkelijker. Want dat was ook beter om...”

I: Da’s een soort verloving eigenlijk?

R: Ja. Een soort van verloving. Zo een ja-woord dat die ouders dan samen met mijn ouders en wij zijn samengekomen en al die dingen. Zo kan je dat wel doen, he. Zo

een uitnodiging van de beide ouders om te zien of dat ze bij elkaar.... En dat was wel heel positief dus. Later hebben wij dan toch gedacht aan een huwelijk. Wel later, want ik was wel heel lang met hem verloofd."

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

De jeugdige leeftijd van de partners maakt dat het zelfs bij een lange en uitgebreide kennismaking soms moeilijk was om elkaar ook werkelijk te leren kennen vóór het huwelijk. Op deze leeftijd is het vaak al moeilijk om zichzelf goed te leren kennen. De huwelijksleeftijd van de respondenten uit gevestigde huwelijken, varieert voor de meisjes tussen 18 en 23 jaar en voor de jongens tussen 21 en 25 jaar. Dit is jong, maar niet specifiek jong voor de mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst van hun generatie. In het kwantitatieve luik van dit rapport zagen we dat vrouwen van de tweede generatie gemiddeld op 20 jarige leeftijd huwen en mannen gemiddeld op 22 jarige leeftijd als ze van Turkse herkomst zijn en 25 jarige leeftijd als ze van Marokkaanse herkomst zijn (zie tabel 1).

Alle vrouwelijke respondenten van Turkse herkomst en ook één (van de twee) vrouwelijke respondente(n) van Marokkaanse herkomst, die net als hun ex-partner in België zijn opgegroeid, hebben minstens enige jaren bij de schoonouders ingewoond na het huwelijk. Dit is opvallend omdat we in het literatuuronderzoek (deelrapport 1) lezen dat slechts een minderheid van de koppels waarvan beide partners in ons land opgegroeid zijn, inwonen bij de ouders van de man: 26,8% bij partners van Turkse herkomst en 5,3% bij partners van Marokkaanse herkomst (Lodewyckx, Marynissen 2006: 30, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 104). De relatie met de schoonfamilie kwam ook vaak ter sprake in het relaas van de echtscheiding van de vrouwelijke respondenten. De mannelijke respondenten die we hebben geïnterviewd woonden dan weer niet in tijdens het huwelijk of het inwonen bij de familie werd alleszins niet vermeld tijdens hun interview.

2.2.2 Migratiehuwelijken (19 respondenten)

Ook in de migratiehuwelijken zijn nagenoeg alle mannen vrij geweest om hun partner zelf te kiezen. Sommigen ontmoetten hun toekomstige huwelijkspartner spontaan, net als bij de gevestigde respondenten. Anderen regelden hun huwelijk via eigen familie of familie van het meisje. Zij namen hoe dan ook zelf het initiatief. We zagen al dat de aantrekkingskracht van Europa niet vreemd was aan de keuze van de mannelijke

huwelijksmigranten voor een huwelijkspartner uit België. De mannen die hier zijn opgegroeid ondervonden eveneens de aantrekkingskracht die zij hadden op de meisjes uit het land van herkomst. Zij speelden op vakantie in Turkije of Marokko het spel van verleiding en verovering mee en namen daarin een passieve of een actieve rol in. Ze lieten zich op vakantie 'overdonderen' door meisjes die graag naar België wilden komen en hun familieleden of gebruikten zelf hun extra aantrekkingskracht om snel een meisje te verleiden zonder tijd te moeten verspillen aan het opbouwen van een relatie.

"En euh, en ik had geen zin, want ik had altijd gezegd van "iemand van ginder, nee". En die was dan op de klippen gelopen en ik had geen zin om nog is terug tijd in te steken in iemand en nog is een jaar, anderhalf jaar nog kwijt te spelen. Ik was toen al 24 jaar, 25 hè. Dan, mijn ouders beginnen ook al... En ah ja, zeker de oudste... En ja, die zomer zijn we naar ginder getrokken en had ik mijn oog op haar laten vallen hè. En van 't één komt 't ander hè "

(R4: Marokkaanse man, GH)

De mannelijke respondenten die hun huwelijkspartner niet zelf kozen, waren eigenlijk verliefd op een meisje uit eigen land, maar durfden daar thuis niet voor uit te komen. Hun familie had reeds een meisje voor hen uitgekozen in een ander land en daar zouden zij niet onder uit komen. De tijd dat ouders nog een partner voor hun kinderen kozen, zou echter volgens een aantal respondenten voorbij zijn (zie ook Loobuyck 2006). Bij meisjes zou dit wel nog vaker voorkomen (zie ook Van der Heyden 2006: 77):

"Ik heb een zus die getrouwd is, een broer die getrouwd is, binnenkort gaat er nog een andere broer trouwen, allemaal vrije keuze. Die tijd is voorbij. Die ouderen zeggen dat ook. En die zien ook dat ze fouten hebben gemaakt. Nee nee. Ik denk misschien 10 jaar geleden dat dat misschien nog kon. Maar nu zeker ni, nee. En dat gearrangeerde huwelijk is meestal bij de meisjes dan bij de jongens. Als die voorkomen, dan is 't meestal bij 't meisje zelf. Bij de jongens, ik denk heel weinig."

(R4: Marokkaanse man, GH)

Slechts enkele geïnterviewde vrouwen die deel uitmaakten van een migratiehuwelijk hebben dan ook zelf hun partner mogen aanbrengen. De grote meerderheid werd door hun ouders uitgehuwelijkt, in sommige gevallen zelfs aan een man die meer dan 10 jaar ouder

was dan hun dochter. Het gaat niet enkel om vrouwen die in Turkije of Marokko zijn opgegroeid, maar ook om vrouwen die hier in België zijn opgegroeid. De mate waarin zij vrij waren om de keuze van hun ouders te weigeren, varieert sterk van respondent tot respondent (zie ook Van der Heyden 2006: 82). Het gaat van het louter voorstellen van een mogelijk geschikte partner door de familie tot het echt opdringen van een partner die zij helemaal niet wouden (gedwongen huwelijk).

“Goh, we hebben elkaar leren kennen... awel, da’s eigenlijk voorgesteld geweest. Want mijn tante had zoiets van “ja, er is iemand” hè, dus eigenlijk aangetrouwde familie, want zij was dan getrouwd met zijn broer, of is nog altijd getrouwd met zijn broer. Ze hadden er dan zo wat over gebabbeld en ja “het is een hele lieve en dit en hetgeen en dit en dat”. Euh, ik zeg “oh ja, weet ge”, ik zeg “ik wil die dan wel is leren kennen”.”

(R10: Marokkaanse vrouw, GH)

“En mijn moeder kwam dan naar mij “en X, wat denkt ge?”. Ik zeg “nee, ik trouw ni met die man”. Het eerste wat mij opviel, ik vond hem helemaal niet aantrekkelijk. Daar zou ik nooit niks voor gevoeld hebben. En zij bleef daar op hameren, hameren. Ik weet zelfs dat ze mij getrokken had naar de veranda. En echt, ik was bijna bang dat ze mij ging slagen. Want mijn moeder slaagde ook altijd voor het minste. En mijn zussen, die hebben dat echt van op een afstand gezien en die hebben echt een heel ander beeld van ons moeder toen gekregen (kucht). Vooral degene die één jaar jonger is dan ik, die was daar echt van aangedaan, hoe dat mijn moeder echt met mij omging. Precies of wij waren haar kinderen ni, precies of dat wij te veel waren. Die heeft ons echt zo het gevoel gegeven van “ja, ik wil echt van jullie af zijn”. En dan heb ik na honderdduizend keren ‘nee’ zeggen, heb ik uiteindelijk een ‘ja’ gezegd. Maar een ‘ja’, ik weet niet van waar dat ze kwam, maar ni uit mijn stem.”

(R11: Marokkaanse vrouw, GH)

“‘t Is gewoon via familie... Ja, ik heb... Ja, ik had hem eigenlijk nog nooit gezien. De eerste dag kwam de moeder... ja, kwam ze naar mij kijken, de tweede dag kwam de jongen mee, en de derde dag was ik verloofd. Eigenlijk een beetje uitgehuwelijkt, maar... Ja... M’n papa, die wou dat het meeste. De rest van de familie ni, maar m’n papa, die wou dat echt.”

(R27: Turkse vrouw, HG, tolk)

Ook bij de migratiehuwelijken, was de familie het bij aanvang niet altijd eens met de partnerkeuze van zoon of dochter bij vrije partnerkeuze. Zij hebben vooral reserves bij de keuze voor iemand die elders is opgegroeid:

“En verder waren er mijn broers, want we overlegden altijd met mijn grote broers en ze zeiden me “let op, want je realiseert het je niet en je gaat helemaal naar... België, dat is totaal een ander continent. En je studies...”. Al dat had ik voor ogen. Ik, ik heb gezegd “neen, het zal gaan” Dus het was echt mijn keuze. Niemand heeft mij gezegd... . Hij, van zijn kant, het was echt zijn keuze. Dus het was echt geen gearrangeerd huwelijk. Helemaal niet.”

(R13: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

De kennismakingsperiode vóór het huwelijk is bij partners uit een migratiehuwelijk doorgaans nog veel korter dan bij personen uit een gevestigd huwelijk. Uit bovenstaande citaten bleek al dat in het geval van een gearrangeerd of gedwongen huwelijk partners elkaar soms nauwelijks kennen of gezien hebben vóór het huwelijk. Het regelen van het huwelijk is soms een kwestie van weken of dagen. Alles wordt binnen één vakantie afgerond. Men vertrekt op vakantie als single en komt getrouwd terug, soms zelfs zonder zich hier op voorhand aan te verwachten. Of alles wordt in België in snel tempo geregeld zolang het visum van de toekomstige huwelijkspartner nog geldt.

“Gedurende één week, dan was het het huwelijk. We waren met de familie, zijn zus, zijn mama. Wij, wij hebben niks besproken, noch onze toekomst, noch de toekomst van de kinderen. We hebben niet eens gevraagd... hoe moet ik het zeggen, het bloed... welke bloedgroep. We hebben zelfs niet... we hebben zelfs de tijd niet gehad om dat te vragen. We hebben niets besproken. We hebben elkaar leren kennen, als ik hier aangekomen ben... dan zijn we begonnen, gedurende een jaar, kennis te maken, beetje bij beetje.”

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Niet alle gearrangeerde huwelijken werden echter zo snel geregeld en zoals we reeds zagen kiest men soms ook bewust voor zo'n korte kennismakingsperiode. Los van wie het

initiatief neemt voor het huwelijk, de families of de partners zelf, en de duur van de kennismakingsperiode, is het echter ook door de afstand erg moeilijk om elkaar echt te leren kennen vóór het huwelijk. Men ziet elkaar enkel op vakantie (in een aangename, ontspannen sfeer) en kan op andere ogenblikken enkel corresponderen per brief, telefoon of sms.

“ ‘t Is te zeggen dat ik, ik heb er echt niet op gelet want we waren echt niet veel samen. Gedurende de vakantie, het eerste jaar, niet veel. In het tweede jaar, toen hij heeft aangedrongen, waren we nog zelfs geen drie weken samen. Hoe ga ik weten, ziet u, hoe ga ik weten wat hij denkt, hij of ik. Dus het was... Ja, ik wil zeggen... een coup de foudre... Voilà, zo, Dat was wat er was volgens mij. Ik vind... het is triest he, echt, dat wanneer ik naar hier ben gekomen, men elkaar wat begint te leren kennen.”

(R13: Marokkaanse vrouw, HG)

“Na bijna 5 maanden. Ik bel haar elke dag met de telefoon. Liefdesberichten. Ik denk dat ik miljarden liefdesberichtjes heb gemaakt. Miljarden. En elk bericht duurde 5 minuten, een kwartier, berichtjes van Marokko naar België. En sms-en.”

(R5b: Marokkaanse man, HG)

Men is vaak ook nog erg jong. De huwelijksleeftijd van de mannen en vrouwen die deel uit maakten van een migratiehuwelijk en uitgehuwelijkt werden door hun familie, varieert tussen 16 en 21 jaar. Maar liefst zes van deze respondenten waren nog ‘tieners’ op het ogenblik van hun huwelijk. De mannen die zelf voor hun partner kozen, waren op het ogenblik van hun huwelijk tussen 18 en 26 jaar. De meisjes die zelf voor hun partner kozen waren tussen 23 jaar en 30 jaar. Het meisje van 23 was al voor de tweede maal getrouwd. Haar eerste echtgenoot was gestorven in een ongeval. Het meisje van 30 werd tijdens een ruzie met haar echtgenoot geconfronteerd met de volgende uitspraak:

“En tijdens zo’n discussie... ja, ruzie eigenlijk, kwam dat naar voor van “ja, eigenlijk...ja”, zo van “ja, wees blij”. Hij had echt zo het idee, ik was al dertig toen dat ik trouwde, zo van “ja, ik wou iets goed doen voor u, ik ben met u getrouwd, ge waart al 30”.”

(R12: Marokkaanse vrouw, GH)

De Turkse vrouwelijke huwelijksmigranten woonden tijdens hun huwelijk in bij de familie van hun partner in België. Eén Marokkaanse vrouwelijke huwelijksmigrante deed dit ook tijdens de eerste maanden van haar huwelijk, de andere niet. De geïnterviewde mannen die met een vrouwelijke huwelijksmigrante getrouwd waren, zijn niet bij hun ouders blijven wonen of hebben dit niet expliciet vermeld in het interview.

Normaal is het de traditie dat de vrouw bij de familie van de man gaat inwonen. Sommige vrouwen die met een mannelijke huwelijksmigrant zijn getrouwd, zijn nog enkele maanden met hun partner bij hun ouders blijven wonen, totdat hun partner een geschikt onderkomen voor hen beiden had kunnen verzorgen. Dit wordt ook door één mannelijke huwelijksmigrant vermeld in zijn interview.

2.2.3 Conclusie

Niet alle geïnterviewde mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst hebben zelf hun partner mogen kiezen. Bij gevestigde huwelijken was dit doorgaans wel het geval en ook bij mannelijke respondenten uit migratiehuwelijken. De huwelijken van vrouwelijke respondenten waren vaker gearrangeerd of zelfs gedwongen, zeker bij migratiehuwelijken (zie ook Van der Heyden 2006: 77). Ook bij vrije partnerkeuze blijft er voor de ouders een belangrijke rol weggelegd (zie ook Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 30, 133, KHLIM 2005, Zemni, Peene, Casier 2007). De respondenten hechtten veel belang aan de goedkeuring door hun ouders van de zelf gekozen partner en aan de traditie waarbij de familie van de jongen de hand van het meisje komt vragen bij haar familie. Opvallend veel partners uit gevestigde huwelijken hebben hun ouders moeten overtuigen van hun partnerkeuze.

Een aantal (schoon)ouders was niet opgezet met de keuze van hun kinderen om zo jong te trouwen. De mogelijkheden van deze jongens en meisjes om met elkaar om te gaan buiten het huwelijk om waren niettemin beperkt. Dit toont aan hoe vroege tradities nieuwe gewoonten kunnen in de weg staan in gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Ook de familie van respondenten uit een migratiehuwelijk waren niet altijd tevreden met de partnerkeuze van hun zoon of dochter, omwille van hun keuze voor een partner die in een ander land woont en is opgegroeid. Bij deze groep verloopt het contact vóór het huwelijk nog moeilijker, alleen al door de afstand tussen België en Marokko of Turkije.

De meeste respondenten waren relatief jong op het ogenblik van hun huwelijk. Deze jonge leeftijd is evenwel kenmerkend voor huwelijken van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Zeker de respondenten die uitgehuwelijkt werden, waren bijzonder jong. Veel van hen waren nog geen 20 jaar op de dag van hun huwelijk. Zij hadden vaak hun partner nog amper gezien voor die dag.

Redelijk wat vrouwelijke respondenten woonden tijdens hun huwelijk minstens voor zekere tijd in bij de schoonfamilie, zowel vrouwen die net als hun partner in België zijn opgegroeid als vrouwelijke huwelijksmigranten. Dit is opvallend gezien virilokaliteit slechts voorkomt bij een minderheid van de koppels van Turkse en Marokkaanse herkomst (Lodewyckx, Marynissen 2006: 30, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 104). In sommige huwelijken van vrouwelijke respondenten met een mannelijke huwelijksmigrant woonde deze ook enkele maanden in bij de familie van het meisje. In de interviews met de mannelijke respondenten komen we deze inwoonsituaties nauwelijks tegen.

3. Vóór de echtscheiding: causale condities

In dit hoofdstuk bekijken we de periode voor de echtscheiding. Wat heeft er volgens de respondenten aanleiding gegeven tot de breuk? We zijn niet enkel geïnteresseerd in de concrete aanleiding, maar proberen via de methodiek van het biografische interview ook zicht te krijgen op de ruimere aanloop naar de echtscheiding. In de literatuurstudie ging veel aandacht uit naar de moeilijke genderverhoudingen in gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst (deelrapport 1: Koelet, Hermans e.a. 2009). We stelden vast dat mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst op basis van culturele tradities op heel wat autoriteit konden rekenen, maar dat zij deze snel geërodeerd zien in een Belgische samenleving waarvan zij een minderheid uitmaken. Hun rol wordt zowel in het publieke leven als in de privé-sfeer regelmatig in vraag gesteld (Hermans 1994, Timmerman 2000a, Timmerman 2000b, Timmerman 2006a, Timmerman 2006b, Pels 2000: 82). Er ontstaan verschuivingen in de machtsbalans tussen mannen en vrouwen die zich in snel tempo aan hen opdringen (deSwaan 2006). Gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst moeten zo op relatief korte termijn op zoek naar nieuwe genderevenwichten. Dit kan voor spanningen zorgen. Deze zouden nog meer uitgesproken zijn in migratiehuwelijken, door de vaak tegengestelde verwachtingen bij partners en de soms grote verschillen in achtergrond (cf. Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006; Lodewyckx, Geets e.a. 2006). We gaan na of dit zich ook uit bij de respondenten in ons onderzoek. We maken daarbij een onderscheid tussen de problemen ervaren in een gevestigd huwelijk en deze ervaren in een migratiehuwelijk.

3.1. Echtelijke problemen in een 'gevestigd' huwelijk

3.1.1 Immaturiteit

Bij de analyse van de relatie- en gezinsvorming bij 'gevestigde' huwelijken (2.2.1) zagen we dat bijna alle geïnterviewde gescheiden mannen en vrouwen in dit type van huwelijk zelf voor hun partner hebben gekozen (zie 2.2.1). Vooral bij de vrouwen horen we echter

dat ze misschien wat overhaast of op te jonge leeftijd in het huwelijk zijn gestapt (wat klopt tegenover autochtone leeftijdgenotes, maar niet noodzakelijk tegenover andere meisjes van Turkse/Marokkaanse herkomst). Dit soms zelfs tegen advies van ouders in. Deze timing werd ingegeven doordat ze zich niet helemaal vrij voelden in de omgang met hun partner vóór het huwelijk of doordat hun schoonmoeder niet achter keuze van hun partner stond of doordat het de logische volgende stap leek, zo verwacht werd. Een tijdje samenwonen zonder te trouwen, was geen optie. Meerdere relaties uitproberen om daarna weloverwogen een keuze te maken, ook niet. Ook de mannen zijn vaak erg jong of toch erg snel na de eerste kennismaking met hun partner getrouwd. Men lijkt te trouwen om getrouwd te zijn en realiseert zich niet dat dit getrouwde leven ook verantwoordelijkheden met zich meebrengt. De respondenten geven dan ook toe dat zij zelf en/of hun partner soms wat aan maturiteit misten toen ze beslisten om te trouwen en dat hun persoonlijkheid nog niet tot volle ontwikkeling was gekomen. Sommigen waren tijdens hun jeugd relatief vrij geweest om (vriendschappelijk) veel met andere jongens en meisjes op te trekken, maar anderen waren ook nog erg naïef voor hun leeftijd door hun beperkte omgang met leeftijdsgenoten van het andere geslacht.

“Maar we zijn al redelijk jong getrouwd hè, m’n vriendengroep heeft ook m’n leeftijd. Maar ja, het is wel met de goeie bedoelingen natuurlijk hè. Maar nog ni genoeg levenservaring. Natuurlijk ja, wij mannen zeggen van “ja, die vrouwen hebben nog ni genoeg levenservaring”. Het kan zijn dat het omgekeerd ook is.”

(R2: Marokkaanse man, GG)

3.1.2 Onduidelijkheid over de rol van de man in het gezin

De meeste meisjes hadden vóór hun huwelijk een duidelijk beeld van wat ze zochten bij hun toekomstige echtgenoot. Bij hun partnerkeuze hebben ze voornamelijk uitgekeken naar een man die niet te traditioneel is in zijn opvattingen, die hen met respect behandelt, hen vrij laat en af en toe wat helpt in het huishouden. Iemand die vooruitstrevend is en ruimdenkend en zeker niet jaloers. Iemand die hen niet oplegt wat zij wel en niet mogen doen en over wie ze zelfs af en toe eens zelf graag de baas zouden willen spelen.

“Het geen dat mij verblind heeft in mijn ex, was wel dat... op een bepaald moment waren we op bezoek bij hem thuis (...) We kenden die mensen eigenlijk ni. Maar ik zag hem de servies doen, de koffieservies, de theeservies, de koekjes. Maar alles stond al klaar, hij had gewoon maar in te schenken. En dat had ik van z'n leven nog ni gezien bij mij thuis. Ik bedoel, mijn pa deed dat ni en mijn broer deed dat ni. Allez ja, dat was voor mij zo van “wow”. Kent ge dat... Ja, de nieuwe man, woehoe.”

(R22: Turkse vrouw, GG)

Na een tijdje (soms al heel snel, soms veel later pas) blijkt dat de partner, voor wie ze soms hard hebben moeten vechten (zie 2.2.1), niet aan de verwachtingen voldoet. Volgens de geïnterviewde vrouwen komt dit voort uit de verschillende opvoeding/ervaring van meisjes en jongens. Beide geslachten zouden een emancipatie op twee snelheden hebben doorgemaakt. Een respondente verwoordt het zo: Meisjes gaan sneller vooruit, willen dingen veranderen doordat ze vanuit een onderdanige positie steeds hebben moeten vechten voor wat ze willen. Zij grijpen daarbij de kansen en inzichten die hen geboden worden door de hen omringende samenleving. Jongens houden ondertussen vast aan hun comfortzone. Zij hebben als jongen in het gezin altijd alles in de schoot geworpen gekregen, hebben alles voorgeschoteld gekregen. Zij hebben nooit moeite moeten doen om iets te bereiken. Dit leidt tot verschillende verwachtingen eens men samen woont als koppel.

“De meiskes binnen de allochtone gemeenschap, die gaan sneller vooruit dan de jongens. Want ja, de meiskes moeten zich onderdanig, allez ja, ze voelen zich onderdanig, ze mogen bijvoorbeeld ni gaan spelen, ze hebben geen vrije tijd, ze hebben geen partner of ze mogen geen lief hebben en dergelijke. En dat zorgt ervoor dat zij sneller, de vrouwen... sneller dingen willen veranderen. En jongens, ja, die vinden dat allemaal wel oké, want het is allemaal in hun voordeel. Dus die blijven hen maar steken in hun plaats. Bijvoorbeeld dat mijn ex-man een lief had, dat was geen ramp. Maar stel dat in hetzelfde kader dat ik een lief zou gehad hebben, ze zouden mij vermoord hebben, bij wijze van spreken. Snapt ge. En ik denk dat dat een stuk daarmee te maken had. Dus die communicatie, dat er ook andere verwachtingen zijn van partners. Dus ik had een... Ik verwachtte dat hij mij min of meer wat meer hielp in het huishouden en dergelijke, dat die ook zijn probleem anders aanpakte.”

(R21: Turkse vrouw, GG)

Anders gesteld, meisjes hebben hun positie moeten verwerven, jongens kregen ze toegeschreven. Als ze vervolgens op eigen benen komen te staan, treedt de wet van de remmende voorsprong in werking. Jongens zijn het gewend dat anderen alles voor hen doen en wachten af tot iemand anders de zaken in handen neemt. Meisjes lijken beter uitgerust voor de uitdagingen die een leven op eigen benen hen voor de voeten werpt. Dat is althans de indruk die bij de geïnterviewde vrouwen bijgebleven is van hun relatie. De comfortabele positie waarin de jongens tijdens hun jeugd vertoefd hebben, zorgt ervoor dat zij in de ogen van hun partners op latere leeftijd niet op eigen benen kunnen staan, niet geëmancipeerd genoeg zijn, weinig verantwoordelijkheid nemen, niet genoeg man zijn, niet genoeg loskomen van hun moeder etc. Dit komt duidelijk tot uiting nu ze met hun partner een eigen huishouden vormen, zelf voor hun financiën moeten instaan, een huis bouwen of kinderen krijgen. De geïnterviewde vrouwen hebben de indruk dat de hele organisatie ervan op hun schouders neerkomt, dat zij zelf alle initiatief moeten nemen, alle belangrijke beslissingen moeten nemen, alle paperassen in orde moeten brengen. Hun partner mist in hun ogen elk verantwoordelijkheidsgevoel en is veel te afhankelijk van hen.

“We hadden een huis gekocht en toen begonnen er nog meer wrijvingen ... ja, zo die verantwoordelijkheid hè. Ja, en ik had het gevoel dat alles op mij kwam wel, de verantwoordelijkheid, de paperassen, het financiële gedoe. (...) en dat frustreerde mij ook. Ik zeg van “gij bent de man in huis, pak iets van verantwoordelijkheid van mij”. Ik zeg, “ik kan dit gewoon ni meer aan”, ik zeg “ik werk voltijds, ik heb m’n ouders waar dat ik graag naartoe ga, ik doe boodschappen en dan moet ik nog boodschappen doen voor het huis, gaan kijken voor een keuken, gaan kijken voor een badkamer”. Alles kwam gewoon op mij. Naar de notaris bellen, naar de bank bellen en dit en dat. En hij nam dat allemaal zo... voor hem was dat de normaalste zaak van de wereld. En als ik hem een opdracht gaf, dan duurde dat zo 3-4 dagen voordat die dat uiteindelijk deed. En ik kon dat gewoon ni meer aan. Ik zeg “ja, ik ben dat kotsbeu met u”, ik zeg “gij leeft gewoon in een luxe-leven”.”

(R7: Marokkaanse vrouw, GG)

De soms ongelijke taakverdeling thuis is volgens vrouwelijke partners dan ook minder een uiting van de traditionele rolverwachtingen van hun partner (ze stellen dat ze over het

algemeen relatief vrij gelaten werden door hun partner) dan van diens onkunde en onverantwoordelijkheid.

“Want weet ge waarom, 't is de schuld van zijn moeder hè. Nu nog altijd. Hij woont nog bij zijn ouders. En oké, hij mag daar wonen. Maar hij kan gewoon niets, eten, strijken, dat moet allemaal komen bij hem. En toen 'em met mij getrouwçèd was, was het ni zo. Wij moesten alles samen doen..”

(R24: Turkse vrouw, GG)

De vrouwen uit deze huwelijken verlangen naar een *echte man*, een man met karakter, een eigen mening, die zelfstandig is en sterk in zijn schoenen staat. Een man die op gelijke hoogte met hen staat en meedenkt en liefst ook financieel sterk staat. Het huwelijk lijkt voor sommigen één lange vruchteloze poging om de jongen waarmee ze getrouwd zijn tot man te maken. Deskundige in dit onderzoek, Sultan Balli, legt uit hoe dubbel de verwachtingen van deze vrouwen zijn: *“Ze verwachten dat hun mannen een mate van mannelijkheid hebben en eigenlijk een mate van 'macho'-chisme hebben. Ze mogen geen sloefen worden. Pantoffelhelden dat hebben de vrouwen eigenlijk... dat vragen ze niet. Maar zo de juiste combinatie van en man te zijn maar toch ook vrouwelijke aspecten te bezitten, dat is eigenlijk de zoektocht van de jonge allochtone vrouw...”²⁴.*

“En ik weet 100% dat dat hem ook ni interesseert wat dat er dan met mij gebeurt. Oké, ik had wel mijn volledige vrijheid. Maar voor een jongen van zijn cultuur en van zijn origine, is dat ni normaal. Dus met andere woorden is dat ni omdat hij gewoon los is, maar omdat hij gewoon zich ni interesseerde aan mij.”

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

Voor de mannen is het dan ook niet altijd even duidelijk waar ze nu als man aan moeten beantwoorden. Het lijkt wel of ze nooit goed kunnen doen. Waar de vrouwen uit deze categorie hun ex-partner verwijten dat zij niet mans/volwassen genoeg zijn, niet op eigen benen kunnen staan en geen verantwoordelijkheid in het gezin opnemen, zijn de ex-vrouwen volgens het vertoog van de geïnterviewde mannen te veeleisend. Het was hen niet helemaal duidelijk wat nu precies de verwachtingen waren van hun partner tijdens het huwelijk, wat van hen als man verwacht werd. Ze zijn ook niet overtuigd dat hun ex-

²⁴ En eigenlijk ook de jonge autochtone vrouw.

partner dat zelf wel wist. Zoals de respondent wiens vrouw verwachtte dat hij meehielp in het huishouden, maar als hij teveel meehielp, werd zij kwaad omdat hij haar het gevoel gaf dat zij eigenlijk niets deed in huis. Twee andere mannelijke respondenten wilden zelf heel graag een actieve rol in het huishouden opnemen, maar botsten op een neen van hun vrouw. De mannen geven aan dat ze geprobeerd hebben zoveel mogelijk aan de eisen of zelfs grillen van hun ex-partner tegemoet te komen (door haar heel vrij te laten, door heel veel voor haar te kopen), zelfs tot op punt soms dat ze hun eigen identiteit verloochenden, maar dat dit nooit voldoende voor hen was. Eén man twijfelt uiteindelijk of hij niet te meegaand geweest is en verbindt hier verregaande conclusies aan.

“Heeft ze eigenlijk alles gehad wat ze moest hebben, was ze ni content, wat moest ik doen, moest ik haar slaag geven. Soms hè, ik ken een andere jongen, het meisje zelf, die van haar man altijd slaag kreeg. Ik zei dan ook altijd tegen haar van “ja, waarom bleef je dan daar?” “Ja, ik hou van hem”. Dan denk ik ook in m’n eigen van “potverdomme, misschien had ik haar ook een pak slaag moeten geven, misschien helpt dat” (lacht). (...) Houden die Marokkaanse vrouwen van sm, ik weet dat ni. Ja, dat kan hè. (...) Ik zie soms, als ge die vrouwen ziet, dat die echt vol met blauwe plekken staan zo. Da’s erger dus, ja. Maar ze willen dat. Ja, ze willen dat. Oké, ik heb het spijtig genoeg nooit gedaan, en helaas (lacht). Ik weet het, ik hou er ni van, dat ik denk van, misschien een islamitische vrouw, ik denk dat ze het liefst echt slaag liever hebben van hun man, ik weet dat ni.”

(R1: Marokkaanse man, GG)

Ook de beleving van de islam in een seculiere samenleving lijkt bij sommige respondenten verwarring met zich mee te brengen over de rol van mannen en vrouwen in de privé-sfeer en daarbuiten. Twee mannelijke respondenten van Marokkaanse herkomst situeerden hun echtelijke problemen in de context van de religie. Hun partners waren streng gelovig opgevoed en in het koppel werd veel ruzie gemaakt over wat al dan niet toegelaten was in het geloof voor mannen en vrouwen. Zij hadden soms de indruk dat hun ex-vrouw naar eigen believe regels uit hun godsdienst aanhaalde om hun bepaalde zaken te ontzeggen (zoals de omgang met andere vrouwen). Sommige partners gingen hierin erg ver. Volgens deze mannelijke respondenten is het erg moeilijk geworden om nog te achterhalen wat juist van hen verwacht wordt als man binnen de islam. Ze ondervonden een echte nood aan een duidelijk kader. Eén van hen had ook erg slechte ervaringen met de

moslimgemeenschap in België en keerde deze uiteindelijk op het moment van zijn echtscheiding de rug toe.

“Want vandaag de dag zie je dat vaker en vaker dat mensen trouwen, en zeker bij de moslims die hebben dezelfde opvattingen van “kijk, we gaan islamitisch samen vooruitgaan en zo”. En baf, 3 maanden later is er een scheiding. Dan kan je vragen “hoe komt dat, hoe zou dat komen”. Want uiteindelijk heb je eigenlijk één hetzelfde doel, zal ik maar zeggen. Want hè, het is die religie die u zo echt samenhoudt. En toch gaat dat ni. En dan denk ik van “wordt die religie dan te letterlijk geïnterpreteerd of wordt die te filosofisch geïnterpreteerd”. Ik weet het ni. En ja, dat is wel... Dat vind ik wel raar zo. Dat houdt mij wel de laatste tijd bezig. Ja. Mijn vrienden hebben zo hetzelfde probleem. Da’s ook altijd religieus, en de man dit en de vrouw dit, en de vrouw dit en de man dit. Dan heb ik zoiets van “maat, we hebben echt wel nood aan iemand die het duidelijk kan zeggen hè”, want allez ja, al is ‘t dat de man dat nodig heeft of de vrouw dat nodig heeft, maar als ge daar een punt van maakt... ”

(R2: Marokkaanse man, GG)

3.1.3 Onduidelijkheid over de rol van familie in het gezin

De man uit een gevestigd huwelijk krijgt niet alleen van zijn partner het verwijt geen *echte man* te zijn, maar soms ook van familie of schoonfamilie. In hun ogen laat hij zich te veel rondbevelen door zijn vrouw. Hij ligt met andere woorden volgens de (schoon)familie *“onder de sloef”*. Een man die kookt, wast, strijkt of poetst, dat is geen echte man. Uit de verschillende interviews blijkt dat de familie een grote invloed blijft behouden op het jonge koppel en soms ook de partners tegen elkaar opzet.

“Maar ik had wel een oudere schoonbroer die al gescheiden was. (...) En die belde ‘s nachts ne keer naar zijn broer om 4 uur om hem uit te maken dat hij een light-man... allez ja, een softe man was en dat die onder de sloef was, dat die Aisha heette, of een vrouwen naam gaf hij aan zijn broer en euh... toen dat ik dus voor een week weg ging, dan was die ook zo aan ‘t vitten. Allez ja, ik had mijn kinderen aan zijn vader... aan hun vader achtergelaten. Hij was dan verantwoordelijk, hij moest dan op de kinderen letten. En ze brengen mij naar Zaventem en die oudere broer zat

dan te stoken en die zei dan "ja, gij dommerik, en uw vrouw gaat naar Turkije en gij gaat hier op de kinderen passen en zijt gij een babysit en..."

(R21: Turkse vrouw, GG)

Zeker wanneer het meisje inwoont bij de schoonfamilie, wat bij veel van onze vrouwelijke respondenten het geval was (zie 2.2.1), en zij en/of haar partner niet conformeren aan de rollen die hen traditioneel zijn toegeschreven, kan dit voor extra druk zorgen op de relatie. De schoonfamilie bemoeit zich voortdurend met de manier waarop het meisje haar (en vaak ook hun) huishouden doet, met haar vrije tijd, haar werksituatie... Vooral de jonge meisjes accepteren dit nog maar moeilijk. Zij verdragen de grenzen die hen opgelegd worden door hun eigen ouders, maar niet deze opgelegd door hun schoonouders of schoonfamilie. Zij hebben voor zichzelf een zekere vrijheid verworven en zijn niet van plan om hieraan in te boeten.

"En wat heb ik gedaan, ik heb een eis gesteld van "ik wil alleen gaan wonen, ik wil ni hier wonen bij m'n schoonfamilie, ik heb hier... ik mag hier op bepaalde uren ni meer buiten, ik mag... ik mag alleen naar m'n ouders komen". En op een zondag als wij ergens naartoe gingen, zei die moeder altijd "allez, de winkels zijn gesloten, naar waar gaan jullie?". Kent ge dat, zo van die... echt zo... Ik kon dat... Weet ge, ik dacht bij m'n eigen "zij zijn mijn ouders ni en ik ben hier ni opgegroeid en dat is mijn familie ni, ik ken die ni, ik ken die nog maar pas". Vanaf de moment dat ik hen ken, wie geeft hen het recht om in mijn privé-leven binnen te treden? Snapt ge wat dat ik bedoel. Oké, als mijn moeder zou zeggen "wat doet gij op dit uur buiten", da's mijn moeder hè."

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

Hun partners bevinden zich ondertussen tussen twee vuren. Als ze voor hun familie kiezen, zijn ze in de ogen van hun vrouw een *mamaskindje*. Als ze voor hun vrouw kiezen, dan zijn ze in de ogen van hun familie een *softie*. Na verloop van tijd weten ze zich geen houding meer, niet meer bij de familie en niet meer bij hun vrouw. Als het tot een openlijke confrontatie komt, worden ze doorgaans gedwongen tot een keuze. Op dat ogenblik kiezen ze volgens de geïnterviewde vrouwen uiteindelijk voor hun familie. Mannen zouden veel sneller hun familie op de eerste plaats zetten, terwijl vrouwen geleerd hebben dat hun man altijd op de eerste plaats komt en daarna pas de familie.

“Want uiteindelijk, oké, als ‘em van ‘t begin had gezegd “nee, ik scheid ni van haar, nee, zij komt geen ‘sorry’ zeggen, nee, zij blijft samen bij mij wonen, da’s mijn vrouw”, dan was dat anders uitgelopen. (...) Op een bepaald moment heb ik dat echt zo gezegd van “da’s uw keuze, ge hebt dat van het begin zo aangepakt, dan moet ge dat maar nu proberen goed te maken, en zolang uw ouders ni terugkomen naar mij en zolang uw ouders geen ‘sorry’ komen zeggen tegen mij, ga ik ni terugkomen”. En dat was... dan zijn mijn ogen gewoon opengegaan. Dan heb ik gezegd “ok, hij doet geen moeite”. Dus daar heb ik ontdekt dat dat gewoon een jongen was die zich nooit voor mij zou geven. Ik zal zeggen, ik zal misschien met hem wonen, ik zou misschien een goei liefdesleventje hebben. Maar stel dat er iets zou gebeuren met mij, die zou gewoon ni omkijken naar mij. Zijn familie komt dan wel echt op de eerste plaats.”

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

(Inwonen bij) schoonfamilie is niet noodzakelijk een probleem bij onze respondenten. Sommige van de geïnterviewde vrouwen hadden juist een heel goede band met hun schoonfamilie en ondervonden soms ook heel wat steun van hen bij echtelijke problemen. Soms draaien schoonouders ook weer bij, zeker als men niet meer met hen samenwoont, of ze veranderen zelf onder invloed van hun kinderen. Niet alleen mannen staan overigens sterk onder invloed van hun familie. In het onderzoek waren er ook mannelijke respondenten die getuigden over de sterke invloed die de familie van hun vrouw op haar en hun relatie had en over hoe hun vrouw telkens de kant van haar ouders koos.

“Dat ging echt ni om telkens bij haar ouders... en dan in de weekends haar ouders. ‘t Waren altijd haar ouders “mijn moeder, mijn moeder, mijn vader, mijn vader”. En dan, ja, wat voor relatie hebt ge ... (...) Het was telkens haar ouders. Haar ouders dit, haar ouders dat”

(R1: Marokkaanse man, GG)

Toch lijken vooral mannen voorstander van een leven in ruimer familieverband. De meeste geïnterviewde vrouwen hadden zich bij hun huwelijk aanvankelijk iets anders voorgesteld. Ze hadden niet gedacht dat ze ook met een hele familie zouden trouwen. Hun ideaal was een gezinnetje met z’n tweeën, met hun eigen privacy en geen bemoeienissen van de familie. Voor sommige mannelijke respondenten is dit kerngezin verre van ideaal. Vierentwintig uur op vierentwintig bij elkaar zijn, is volgens één respondent zelfs rondit

saai. Maar ook de andere mannelijke respondenten klagen dat hun partner te veel teruggeplooid is op het kerngezin en hen teveel voor zichzelf opeist. Eén respondent verwoordt het alsof zijn partner op een *onbewoond eiland* wilde leven enkel met hem erbij. Ook op dit vlak zijn vrouwen soms in hun ogen soms erg veeleisend.

“Ja, nadat ik getrouwd was, na een paar maanden is dat begonnen zo, ruzies en zo. Daarna, die vraagt me “ja, blijf thuis, ik weet ni, ga ni werken”. Zo’n dingen allemaal. Die wou dat ik 24 uur bij m’n vrouw moest blijven en zo. Ja, eigenlijk is dat heel vervelend voor mij hè, altijd en constant naast uw vrouw. En dan, die had veel geklaag eigenlijk. Die zei dat ik geen tijd had voor m’n vrouw, dat ik geen, pft...”

(R16: Turkse man, GG)

Sommige mannelijke respondenten vertellen hoe hun ex-vrouw zich tijdens hun huwelijk afsloot voor de rest van de familie, terwijl zij familie juist erg belangrijk vinden. Sommige partners getuigden ook van een zekere paranoia tegenover de familie, waarbij ze deze volgens de mannelijke partners onrechtmatig verdachten van roddels etc. Ook hier hebben ze het gevoel dat zij tussen hun vrouw en hun eigen of haar familie in moeten staan.

“Als er andere mensen bij waren, die was muisstil. Als we dan terug alleen waren, begon ze dan, ja, weer te zagen op mijn kap van “die heeft dat gezegd en die heeft dat ermee bedoeld”. En ik moest zo constant tussen... tussen haar en de anderen dan, haar familie, mijn familie, maakt niet uit, daar maakte ik geen onderscheid in, ik moest dan constant fungeren als katalysator. Hoewel, die andere mensen, die zeiden nooit niks over haar. Die hebben nooit kwaad gesproken. Soms ging ik alleen naar mijn ouders of naar één van haar ooms. En als ik dan terugkwam, was dat “ja, wat hebben ze over mij gezegd”. Dus die had zo een paranoia gevoel.”

(R15: Turkse man, GG)

3.1.4 Communicatie tussen de partners

Volgens deskundige in dit onderzoek, Sultan Balli, worden de problemen in deze gezinnen nog vergroot doordat de overgang van grootfamilie naar kerngezin communicatieve vaardigheden vraagt van de tweede generatie mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst die ze niet meegekregen hebben van thuis. Zij worden geworpen in

een kerngezin en hebben niet de vaardigheden geleerd om hierin te overleven. Ze hebben nooit geleerd te communiceren over problemen in het gezin. In traditionele familieverbanden werden problemen vermeden, verzwegen. Conflicthantering in het gezin bestond er niet. Bij problemen ging je naar iemand van de familie en die kwam bemiddelen en advies geven over wat je moet doen. Samen praten met de partner met wie je een conflict of probleem hebt, bestond niet. Als er eenmaal problemen zijn, zouden deze mannen en vrouwen dus niet beschikken over de vaardigheden om hierover te discussiëren.

Heel wat gescheiden vrouwen uit een gevestigd huwelijk klagten dat hun partner op onvolwassen manier omgaat met de problemen en spanningen in het koppel en dat hij niet geleerd heeft over problemen te communiceren. Hij trekt zich terug uit de discussie, is erg gesloten en wil niet praten. Bij problemen, gaat hij het onderwerp uit de weg en begint ergens anders over. Als er toch over gesproken wordt, verwijten zij hun partner dat hij hen niet begrijpt, dat hun argumenten in dovemansoren vallen. Dit alles geeft hen het gevoel alleen voor het huwelijk te vechten. Een aantal respondenten, voornamelijk mannen, maar ook vrouwen, geeft ook toe dat ze zich regelmatig aan een discussie onttrekken, de dialoog niet aangaan.

“Nee, ik kan met deze man ni samenleven, ik zie hem doodgraag, ik hou van hem, hij is alles wat ik wil in een man, maar de andere kant is ook belangrijk, onze communicatie. En die was er bij ons niet. Nee, we konden dat ni uit... Dus we hadden echt een doofpot, we staken daar al... allez, ikke toch, nochtans hij wou af en toe dat wel is over spreken. Ik zei “nee, ik doe geen moeite met u”, ik zeg “gij begrijpt mij toch ni”. Ik zeg “laat het gewoon, ‘t is goed”, kusje hier, kusje daar en... dat was ‘t.”

(R7: Marokkaanse vrouw, GG)

Sommige mannen blijven zelfs meerdere dagen van huis weg. Zij hebben de indruk dat hun vrouw maar blijft doorbomen over gedane zaken. Bij de twee eerder aangehaalde Marokkaanse mannen die hun echtelijke problemen situeren in de verschillende religieuze opvattingen in hun koppel (zie 3.1.2), werd de discussie door de partners steeds naar het niveau van de religie getild, waardoor iedere argumentatie onmogelijk werd.

Opvallend is dat wanneer er in de koppels sprake was van ontrouw (vanwege de mannelijke partner), dit vaak ook beschouwd werd als een uitloper van de moeilijke

communicatie tussen de partners. Het was volgens de vrouwelijke respondenten een manier voor hun partner om van problemen weg te lopen; onbesuisd gedrag van een partner die zijn weg zoekt en de problemen in het koppel verkeerd aanpakt. De ontrouw zou dan ook slechts het gevolg zijn van de problemen in het koppel en niet de oorzaak ervan. Slechts bij één respondente was er ook sprake van herhaaldelijk ontrouw van bij aanvang van het huwelijk. Voor al deze vrouwen waren de misstappen van hun partner op zich echter geen afdoende reden om tot echtscheiding over te gaan (tenzij ze na verloop van tijd bleven aanhouden), al is men volgens één van hen in de ogen van de Islam reeds gescheiden vanaf het ogenblik dat zich ontrouw in het huwelijk voordoet. Enkel bij de Turkse respondenten binnen deze categorie werd ontrouw gemeld. Dat Turkse mannen vrij veel een scheve schaats rijden zou volgens verschillende deskundigen in dit onderzoek een bekend fenomeen zijn. Slechts bij één respondente is er sprake van fysiek geweld in het koppel. Ook dit lijkt een symptoom te zijn van de verstoorde communicatie in het koppel.

3.1.5 Verslaving

De enige gescheiden vrouw in deze groep die haar partner niet zelf heeft gekozen maar die een gearrangeerd huwelijk heeft gekend (waar ze trouwens achterstond), verwijst naar andere echtelijke problemen. Haar relatie met haar partner ging goed, tot hij persoonlijke problemen kreeg en (terug) in aanraking kwam met drugs. Drugsverslaving zou eveneens een uiting kunnen zijn van de moeilijkheden die mannen ondervinden om hun plaats te vinden in de Belgische samenleving. Binnen deze groep werd het probleem nog bij één andere respondente vermeld. Ook bij migratiehuwelijken (zie 3.2) vormt drugsverslaving, al dan niet in combinatie met alcoholverslaving, soms een belangrijke druk op de relatie (zie 3.2.1, zie ook Van der Heyden 2006). Onrechtstreeks kan dit ernstige geweld en/of geldproblemen met zich meebrengen. Dhr. Derek Girouille, voorzitter van Vrouwenstem Plus en één van de deskundigen in dit onderzoek (zie 1.3), begeleidt een relatief groot aantal dossiers van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst, waarbij drugs de oorzaak vormen voor het mislopen van hun huwelijk.

3.2. Echtelijke problemen in een migratiehuwelijk

De partners in een migratiehuwelijk worden geconfronteerd met problemen van een heel andere orde. Zonder afbreuk te willen doen aan de problemen die de partners ervaren hebben die beiden in België zijn opgegroeid, lijkt de omvang van de echtelijke problemen bij deze koppels vaak groter. Ze worden versterkt door de context van migratie en de extra factor 'verblijfsvergunning'. Belangrijke verschillen in achtergrond en leeftijd tussen beide partners zorgen er bovendien voor dat de verwachtingen tussen de partners over het huwelijk van elkaar verschillen, maar ook dat de communicatie over problemen in deze koppels vaak moeilijker verloopt. Omdat partners nauwelijks de kans krijgen om elkaar te leren kennen vóór het huwelijk, treedt er voorafgaand aan het huwelijk ook geen selectie van koppels op.

Het is belangrijk er nogmaals op te wijzen dat de problemen die we in deze paragraaf zullen beschrijven, gebaseerd zijn op een beperkte groep respondenten van wie het huwelijk op een echtscheiding is uitgelopen. Ze zijn geenszins veralgemeenbaar naar alle migratie-huwelijken, maar louter een indicatie van de mogelijke problemen die in dit type van huwelijken kunnen optreden. De respondenten uit dit onderzoek werden ook niet geconfronteerd met al deze problemen, maar meestal wel met een combinatie ervan.

3.2.1 Geen voorafgaande selectie bij gezinsvorming

Ondanks de vaak wat overhaaste stap naar het huwelijk door de partners uit een gevestigd huwelijk (zie 3.1.1), bestond er bij hen toch een hogere kans op matching dan bij de partners uit een migratiehuwelijk. De partners die allebei in België zijn opgegroeid, hebben meer de gelegenheid gehad om elkaar wat beter te leren kennen vóór het huwelijk (zie 2.2). Dat hoeft niet altijd binnen het kader van een relatie te zijn. We zagen eerder al dat de omgang tussen jongens en meisjes ook in deze groep soms beperkt is. Toch bestaat er bij deze koppels een grotere kans dat men erachter komt dat men niet bij elkaar past nog voor men beslist om te trouwen. Op die manier treedt er op voorhand al een zekere screening of selectie op van de koppels die met elkaar huwen. Deze voorafgaande selectie is vaak niet gebeurd bij de migratiehuwelijken uit ons onderzoek.

Bij de analyse van de gezinsvorming in deze migratiehuwelijken, zagen we dat de partners vaak erg weinig kansen hebben gehad om elkaar te leren kennen vóór het huwelijk (zie 2.2.2). Sommigen hebben elkaar amper gezien of leerden elkaar kennen en huwden binnen de tijdsspanne van één vakantie. De afstand maakte het ook voor de anderen

moelijk om elkaar echt te leren kennen. Door de beperkte omgang vóór het huwelijk bleven bovendien soms belangrijke gebreken van de toekomstige partners onopgemerkt, zoals een verborgen liefdesleven, een ernstige drugsverslaving, een lage scholingsgraad of psychologische problemen (zie ook Welslau, Deven 2003: 53).

“En dan ben ik beginnen te corresponderen met iemand van de familie van zijn broer in Marokko. Ben ik te weten gekomen dat hij geen universiteit heeft gedaan, hij zat aan de drugs, hij was verslaafd uiteindelijk.”

(R11: Marokkaanse vrouw, GH)

“R: Da’s de eerste nacht huwelijk en die gaat naar de koffie... euh, de café... ‘t Is... Ja, je ziet dat en je zegt “amai, wat is dat”. Dat begint echt slecht. En dan, ik zie hem, hij komt met rode ogen. En ik zie hem, hij zegt, “ja, ja, rode ogen. Ah nee, ik heb oogpijn”. Ik heb... Ik heb gewoon eerst in de quartier... noordquartier in Brussel. Dus rode ogen, ik ken het een beetje. Dus... En dat begint en dan roken, dat was cannabis. En dan, dat was alcohol. Dat was een echte... Hij had alle défauts”

(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

Daarbij komt nog dat heel wat potentiële huwelijkspartners en hun familieleden zich volgens onze respondenten vóór het huwelijk heel anders voordeden dan erna. Velen hadden het gevoel misleid te zijn geweest bij hun huwelijk. Hun partner en diens familie bleken na het huwelijk een bocht van 180° te maken. Dit gold zowel voor de partner uit het land van herkomst als voor de partner die hier is opgegroeid.

““Gaat gij... hebt gij naar ‘t school geweest?” “gaat gij nog naar ‘t school?” “kunt gij Frans?”, hè,, want dat was ook één van de vragen dat ik had gesteld. In ieder geval, alles kon ze. ... totdat ze hier in België was hè.”

(R3: Marokkaanse man, GH)

“In Turkije was hij helemaal anders. Zij hebben heel X (stad) getoond, ze zijn samen onderweg geweest, dan heeft zij een feest gehouden, al haar familieleden uitgenodigd dat iedereen hem leerde kennen, dat hij ook haar familie leerde kennen, ook zien dat ze van een familie komt die een heel goeie band met elkaar hebben. In Turkije was hij helemaal anders tegen haar... In de huwelijksnacht heeft hij direct

*achteraf tegen haar gezegd dat hij in België een vriendin heeft, een geliefde heeft.
En daar was ze zo... Ja, ze vond dat vreselijk."*

(R28: Turkse vrouw, HG)

Heel wat respondenten, vooral vrouwen, werden ook uitgehuwelijkt en kozen niet zelf voor de partner met wie ze zouden huwen (zie 2.2.2). Zij gingen akkoord met hun verloving "omdat mijn ouders dat goedvonden", omdat het de "normale gang van zaken" was of onder sterke druk van de ouders. Sommigen zagen er ook een opportuniteit in. Dit betekent niet noodzakelijk dat ze niet bij hun partners pasten. Sommigen twijfelden echter al tijdens hun verloving aan de partnerkeuze van hun ouders, maar durfden de verloving niet meer te verbreken omwille van de schande dat dit met zich zou meebrengen. Zij zeggen dat ze nu nooit met het huwelijk zouden zijn doorgegaan. Ze zouden minder naar hun ouders geluisterd hebben en meer naar zichzelf, hun eigen ding gedaan hebben. Toen waren ze nog erg jong en stonden ze nog niet sterk genoeg in hun schoenen om voor hun eigen mening uit te komen.

"I: En zag je dat zitten om met hem te trouwen of..?"

R: Nee, nee. Toen al... Vooral de laatste tijd zag ik al hoe die met zijn ouders omging en zo, en dat stoorde mij. Maar ja...

I: Dus tijdens de relatie zelf al?

R: Ik had geen zelf... Allez, hoe moet ik zeggen, ik kon ni mezelf uiten. Daar heb ik veel verloren daardoor, omdat ik mezelf ni kon uiten, mezelf ni kon verdedigen.

I: Denkt ge dat uw ouders daar moeilijk over hadden gedaan?

R: Ik denk... Nee, ja, nu, dat ik dat ni wou en zo... Die wilden ni dat ik van hem wegging, dus ik moest trouwen. Maar ik denk als ik een beetje hard was geweest, dan had ik toch mijn...

X: Dat was een schande in die tijd voor de familie als ge dan van uw verloofde scheidt...

I: Ja, als je een verloving verbreekt eigenlijk.

R: ... verbreekt. Ik denk als ik toen het verstand van nu had, had ik toch doorgebeten. Maar ja, dan hebt ge ook schrik van de ouders hè."

(R26: Turkse vrouw, GH)

3.2.2 Verschillen in achtergrond en verwachtingen

Liefde en gevoelens speelden doorgaans geen doorslaggevende rol bij het tot stand komen van de migratiehuwelijken uit ons onderzoek, enkele uitzonderingen te na gelaten (zie ook 2.1.2 en 2.2.2). Men verwachtte dat de liefde wel achteraf zou komen, wanneer de partners elkaar na hun huwelijk beter zouden leren kennen. Na het huwelijk werd echter soms pas duidelijk hoe groot en belangrijk de verschillen in achtergrond en opvoeding tussen beide partners waren. Heel wat geïnterviewde gescheiden mannen en vrouwen uit migratiehuwelijken verwezen in het kader van hun echtelijke problemen herhaaldelijk naar deze verschillen tussen partners die elk in een ander land, in een andere cultuur zijn opgegroeid. Een man van Marokkaanse herkomst die vier jaar een relatie had met een Belgische vrouw, stelt dat het cultuurverschil met deze vrouw veel kleiner was dan dat met zijn ex-vrouw uit Marokko. Ondanks een gelijke herkomst, is de mentaliteit van iemand die hier is opgegroeid volgens de respondenten totaal anders dan die van iemand die daar is opgegroeid. Beiden hebben een ander leven gekend, andere gewoontes. Slechts af en toe wordt ook verwezen naar verschillen in leeftijd of (opleidings)niveau. Doorgaans haalt men de verschillende visie op man-vrouwverhoudingen aan, zowel in het gezin als daarbuiten. Hoe de mentaliteit hieromtrent verschilt, varieert tussen huwelijken met een vrouwelijke huwelijksmigrant en huwelijken met een mannelijke huwelijksmigrant. Het hangt samen met de achtergrond en de verwachtingen van de partners in het migratiehuwelijk. Dit werd ook in ander onderzoek vastgesteld (zie o.a. Luyckx 2000, Reniers 2001, Hooghiemstra 2003, Orobio de Castro 2003: 61, Sterckx, Bouw 2005, Lodewyckx, Geets e.a. 2006, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 32, Timmerman 2006b: 133).

3.2.2.1 Huwelijken met een vrouwelijke huwelijksmigrant

De vrouwelijke huwelijksmigranten hadden vaak de indruk een stap terug te zetten in de tijd bij hun migratie naar België. Volgens hen hebben de man-vrouwverhoudingen in Marokko en Turkije een reeks evoluties doorgemaakt sinds de jaren '60, die heel wat Marokkanen en Turken die naar België zijn geëmigreerd, gemist hebben. De eerste generatie is blijven vasthouden aan de denkbeelden uit de migratie en hebben er hun kinderen mee grootgebracht. Hun denken over de rol van mannen en vrouwen is bij wijze van spreken geblokkeerd. Dit leidt volgens deze vrouwelijke huwelijksmigranten tot soms

grote verschillen in mentaliteit tussen de meisjes die in Marokko of Turkije zijn grootgebracht en de jongens die hier zijn grootgebracht. Zij konden zich niettemin tot op zekere hoogte vinden in de verwachtingen van hun ex-partner. Zij hadden geleerd ten dienste te staan van hun man en/of zijn familie in het huwelijk of waren op zijn minst uit respect voor hun man bereid zich aan te passen aan de gebruiken van hun landgenoten in het nieuwe gastland. Ze groeiden evenwel op in liefdevolle gezinnen met een open houding, waar ze een zekere vrijheid kenden in hun doen en laten (zie 2.1.2). Ze hadden het dus erg moeilijk met de erg beperkte vrijheid die hen in België werd opgelegd door hun ex-partners die een Europese socialisatie combineerden met de soms erg traditionele bagage uit hun ouderlijk gezin. De strenge beperkingen die ze hun vrouw oplegden ontaarden vaak ook in overdreven bezitsdrang en jaloezie. Dit werd door de vrouwen als erg verstikkend ervaren. Ze voelden zich vaak erg opgesloten.

“Nee, nee, ik was echt ook erg open. We deden al theater daar, we deden alles... heel wat dingen die ik niet heb kunnen doen hier. Want toen ik gekomen ben, heb ik gezegd “maar, mijn god, maar waar ben ik hier?” he. Want daar deden we aan sport, gingen we weg ‘s morgens, we deden allerhande activiteiten. Maar toen ik hier was, het was totaal een andere wereld die echt in een cocon leeft, die ikzelf ben beginnen betreden.”

(R13: Marokkaanse vrouw, HG)

Bij de analyse van de echtelijke problemen bij gevestigde koppels zagen we nochtans dat er ook bij de personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België heel wat verandert op het vlak van de man-vrouw rolpatronen (zie 3.1.2). Het zijn echter vaak de jonge mannen die willen vasthouden aan hun vroegere rol die op zoek gaan naar een vrouw in het land van herkomst, omdat ze verwachten dat een meisje uit Turkije of Marokko hun positie in het gezin meer zal respecteren, dat zij minder veeleisend zal zijn, zich beter zal gedragen en de tradities meer zal volgen dan een meisje van Turkse of Marokkaanse herkomst in België. De geïnterviewde gevestigde mannen uit een migratiehuwelijk legden hun vrouw niet dezelfde strenge beperkingen op als deze die beschreven werden door de geïnterviewde vrouwelijke huwelijksmigranten. Toch blijkt uit onderstaand citaat dat ook zij een zekere onderdanigheid, volgzzaamheid verwachtten van hun partner tijdens het huwelijk, al was die vaak minder expliciet. De hieronder geciteerde mannelijke respondent ergerde zich duidelijk wanneer zijn ex-vrouw zijn gezagspositie in het gezin ondermijnde.

“En ook, wat mij stoorde, dat was zo mij pushen om bepaalde dingen te gaan doen. Mij zo meer commanderen zo. En dat stoort mij. En dat stoort mij. Ik ben nog altijd... Wij zijn, ik zou zeggen, wij zijn gekend onder de burgers hè, de mannen zijn nog altijd een beetje de boss. Tegenwoordig is dat ook aan 't veranderen hoor. Maar zeker die oudere generatie, de mannen waren de krijgers hè, ze waren de krijgers in de tijd. En dat waren de mannen in huis. En die werden ni gemakkelijk door een vrouw... En dan denkt gij in uw eigen van “seg madameke, voor hetzelfde geld zat gij daar ginder nog in 't zonnetje en gij zit mij hier al te commanderen wat ik moet doen en dat gij het beter weet en...”. Allez, zo'n dingen.

I: Ja, ja. Maar dacht jij omdat ze van Marokko kwam, dat ze meer onderdanig zou zijn, minder...?

R: Onderdanig...

I: Wel, 'onderdanig' is niet het woord, maar...

R: Bij mij is 't... Ze had haar vrijheid ook hè.”

(R4: Marokkaanse man, GH)

3.2.2.2 Huwelijken met een mannelijke huwelijksmigrant

De mannelijke huwelijksmigranten in dit onderzoek kenden een heel andere achtergrond dan de vrouwelijke huwelijksmigranten (zie 2.1.2). Zij groeiden op in wat zij een “klassiek” Turks of Marokkaans gezin noemden met een duidelijke hiërarchie en formele gezinsrelaties. Zij woonden in kleine dorpjes in het Noorden van Marokko of het Noorden van Turkije. Hun ouders hadden een “gewoon” Marokkaans of Turks huwelijk: vader was duidelijk de baas in huis. Er was erg veel discipline in het gezin en ook veel respect voor de ouders, zeker voor het gezag van de vader. Bij hun migratie naar België werd hen door vrienden een gouden toekomst voorspeld. Zij zouden er gaan genieten van hun vrijheid, nog andere vrouwen hebben en hun eigen vrouw vroeg of laat in de steek laten. De huwelijksmigranten in dit onderzoek waren evenwel van plan in hun huwelijk en gezin te investeren en samen met hun nieuwe vrouw een goed leven op te bouwen. Zij wilden op een correcte, respectvolle manier met hun vrouw omgaan en verwachtten dat ook van haar. Sommige van hen bleken echter een heel andere visie te hebben dan hun vrouw over wat precies respectvol en correct gedrag was. Ze werden in België geconfronteerd met een veel lossere mentaliteit dan ze gewend waren op het vlak van de omgang tussen mannen en vrouwen in het gezin en daarbuiten. Eén Marokkaanse huwelijksmigrant verwijt de Marokkaanse vrouwen die in België zijn opgegroeid dat ze de “Europese mentaliteit” hebben overgenomen: ze commanderen hun mannen, bepalen waar ze gaan of staan, bepalen hoe hun geld wordt uitgegeven. Bovendien is de manier waarop ze met andere mannen omgaan, onrespectvol tegenover hun echtgenoot. Deze man was duidelijk jaloers tijdens zijn huwelijk en wilde niet dat zijn vrouw een andere man aanraakte of aankeek. Zijn jaloezie was een uiting van de liefde voor zijn vrouw. In zijn verhaal was ook steeds de gedachte aanwezig dat hij als man zijn vrouw voor haar “stommiteiten” moest beschermen (zelfs nog na de echtscheiding).

“R: Maar echt waar, meneer, ik geloof dat de vrouwen - het zijn de Marokkaanse, de vreemdelingen die hier geboren zijn - dat ze de mentaliteit hebben van de Europese vrouwen. En wij, de Marokkanen, wij hebben een correcte mentaliteit, rechtdoor. Zo.

I: En dus wat u wil zeggen is dat de Belgisch-Marokkaanse vrouwen, laat ons zeggen, niet helemaal recht zijn, niet helemaal...?

R: Nee, 't is niet daarom dat ze niet helemaal recht zijn, ze hebben de Europese mentaliteit.

I: Maar wat is die Europese mentaliteit?

X: Zoals mijn vrouw en ik, omwille van het probleem van dat. Met mijn vrouw... ik heb bij haar een telefoonnummer gevonden van een andere gast. Het is dat wat het probleem heeft veroorzaakt. De Marokkaanse vrouw, die moet haar man respecteren. Wij zijn moslims. Zij moet mij respecteren. Ik ook, ik moet haar respecteren."

(R5b: Marokkaanse man, HG, vertaald uit het Frans)

Een Turkse huwelijksmigrant maakte zijn verwachtingen minder expliciet tegenover zijn vrouw. Hij begreep dat ze een andere achtergrond had en wou haar niets opdringen. Toch had zijn vrouw een benauwd gevoel in de relatie en ze gaf aan dat ze ruimte nodig had, al vond ze haar partner op zich wel een goede man. Zijn schoonbroers vonden hem daarentegen geen *echte* man. Hij liet zijn vrouw in hun ogen te vrij, ze mocht teveel van hem. Dit illustreert hoe ook mannelijke huwelijksmigranten geconfronteerd worden met de verschillende verwachtingen waaraan een man van Turkse of Marokkaanse herkomst in een Belgische context moet voldoen.

"X: Hij zou het liever gezien hebben dat ze een hoofddoek zou gedragen hebben. Meer godsdienstig. Maar zij was iemand moderner. (..)

R: Ik nog niet gezegd en dan mijn vrouw zeggen "waarom gij gezegd". Allez...

X: Ja. Dingen die ik ni had gezegd...

I: Ah ja. Dus je wil zeggen, hij had er niet eens iets over gezegd...?

X: Nee. Dan kreeg hij te horen van hier en daar "jij hebt dit en dit gezegd"."

(R20: Turkse man, HG, met tolk)

Bij heel wat vrouwen die hier opgegroeid zijn en getrouwd geweest zijn met een partner uit Marokko of Turkije, horen we het spiegelbeeld van dit verhaal. Zij werden na hun huwelijk geconfronteerd met een echtgenoot die het niet goed verdroeg dat ze zelfstandig waren en die wilde dat ze langere kleren droegen (djellebah of hijab) of zich minder schminkten. Een man die veronderstelde dat de vrouw het huishouden deed of haar loon aan hem overdroegen en hem alleen over het geld liet beslissen. Een echtgenoot die vervelend deed als ze op stap wilden gaan met vriendinnen, die eiste dat ze op tijd thuis zouden zijn of hen ieder sociaal contact ontzegde. Een echtgenoot die soms extreem jaloers was maar tegelijk een dubbele standaard hanteerde en het zelf niet zo nauw nam met de huwelijkstrouw. Kortom een echtgenoot die volgens deze vrouwen het leven in Europa niet gewoon was en "*meer kleppen voor zijn ogen droeg*" dan de

meisjes die hier waren opgegroeid. Hoe ver de echtgenoot hierin ging, varieerde van respondent tot respondent (zie ook 3.2.5.2).

“Dat hij er ook op stond voor mijn geld. Ik zeg “ja, ge weet hoe dat dat gaat”. Ik zeg “mijn geld, mijn cheque gaat rechtstreeks naar mijn moeder. Ik zie nog ni de kleuren van mijn geld om het nog aan u te geven”. Dan begon hij te zeggen dat ik lange kleren moest dragen, hijab, djellabah, zo van die toestanden. Ik heb gezegd van “nee, sorry, ik ben veel te westers opgevoed en als ik het ooit doe, moet het mijn keuze zijn en op dit moment is het mijn keuze ni”. Dus grote cultuurverschillen en zo van “dat gaat hier nooit ni gaan hè”, heel andere ideeën.”

(R11: Marokkaanse vrouw, GH)

3.2.3 Communicatie tussen de partners

Door de grote verschillen in achtergrond verliep de communicatie tussen de partners in sommige migratiehuwelijken erg moeizaam (zie ook Sterckx, Bouw 2005, Loobuyck 2006; Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 70,71, Van der Heyden 2006: 92). Dit wordt duidelijk verwoordt door deze vrouw die gedwongen werd te huwen met een veel oudere man uit Marokko, die helemaal niets met haar gemeen had:

“Wij babbelden wel, maar ik voelde daar echt totaal niks voor. Wij zaten eigenlijk al met, ik ga ni zeggen, een groot communicatieprobleem, we spraken allebei Arabisch, maar voor de rest ook, dat was... zijn niveau was niet wat dat het moest zijn. Ja, ik was maar zelf 16 jaar, maar er kwam ni veel zinnig uit en ik begon ineens vraagtekens bij heel veel zaken te plaatsen.”

(R11: Marokkaanse vrouw, GH)

Wanneer de achtergrond van de partners te veel van elkaar afweek, vond men bij echtelijke problemen zelfs geen gemeenschappelijke basis meer om een gesprek te beginnen. De ergernis kon dan soms heel snel oplopen. Er waren ook indicaties van een zeker superioriteitsgevoel bij de gevestigde partners die de communicatie in een migratiehuwelijk nog bemoeilijkte. Dit werd gemeld door een vrouwelijke huwelijksmigrant en viel ons ook op in een interview met een gevestigde mannelijke partner. Huwelijksmigranten zouden al bij aanvang door hun partner een etiket opgeplakt

krijgen. Doordat zij niet zijn opgegroeid in België wordt verondersteld dat zij geen recht van spreken hebben, dat ze niet weten hoe het leven in elkaar zit. Het zijn vooroordelen die de relaties tussen de partners alleszins geen goed doen.

“Allez, ik zou zeggen, ik ben hier bijna geboren. Ik ben hier in een andere mentaliteit opgegroeid. En dan iemand van ginder naar hier, meestal willen ze het bewijzen dat ze het beter weten. En terwijl dat dat ni zo is. En dan, ja, dan maak ik m’n eigen druk en... Daar kan ik mij druk in maken. En ik weet dat ik dan gelijk heb op een bepaald punt, dan is er een discussie “en ‘t is dat en dat en dat”, “nee, maar ‘t is zo en zo en zo”. En op ‘t laatste, ja, dan valt die haar frank “ja, ge hebt toch gelijk”. Awel, zwijgt dan beter, als ge ni zeker weet dat ge...”

(R4: Marokkaanse man, GH)

“Ik mag het niet zeggen, want ik heb niet het recht om het te zeggen, want ik kom van Marokko. Dat ook, is het probleem. Bijvoorbeeld met mijn man ook, soms geef ik mijn mening over dit of hetgeen. “Jij, jij weet niets, jij, jij komt van ginder”. Dat blijft zo een blokkering. Ik kan dat niet aanvaarden, voor niets ter wereld kan ik dat accepteren..Dat is het standpunt die de man op dit moment heeft. Dat hangt af, zeg ik, pas op, niet allemaal. Niet allemaal. Echt niet. Er zijn andere gevallen die respecteren, maar daar is het ook de familie, hoe het kind is geboren. In sommige gevallen is er de opvoeding die er is gegeven aan dat kind of het nu hier is of in Marokko. Want als de man een vrouw neemt van daar, heeft ze al... hij plakt haar al meteen een etiket op. Een etiket, hij heeft al een voorstelling van hoe... Wanneer zij naar hier komt, heeft zij niet veel... (...) Hoe dan ook, het racisme, de discriminatie dat bestaat onder ons he...”

(R13: Marokkaanse vrouw, HG)

3.2.4 Migratie en aanpassing

Naast de grote verschillen in achtergrond en de moeilijke communicatie, betekende ook de migratie naar en de aanpassing aan een ander land een extra druk op de relatie die niet onderschat mag worden (zie ook Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 136, Timmerman 2006a: 13). Sommige huwelijksmigranten getuigden over de schok die hun migratie naar België was. Niet alleen door het grote verschil in mentaliteit en omgeving met het land

waar zij zijn opgegroeid, maar ook door het gevoel van totale eenzaamheid dat hen overviel wanneer ze aankwamen in een land waar ze niemand kenden. Zelfs de eigen partner kende men niet goed of bleek niet te zijn wie men gedacht had. Verwachtingen, plannen die men had vóór migratie werden soms niet gerealiseerd. Zo slaagde een vrouwelijke huwelijksmigrant er niet in om haar diploma te homologeren, waardoor ze aan het werk moest in een job ver onder haar niveau. Dit was voor haar erg frustrerend. De huwelijksmigranten staken heel wat energie in het zich aanpassen aan, zich “*integreren*” in het nieuwe gastland en hun directe nieuwe omgeving hierin.

“Bijvoorbeeld, ik, als ik u ga vertellen... toen ik hier kwam in België, zag ik... ik moest me aanpassen aan het leven hier. Als ik het woord ‘integreren’ ga zeggen... Ik moet weten wat de cultuur is van de mensen. Het is waar dat mijn leven daar, niet mijn leven hier is. Ik moet me aanpassen.”

(R13: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Het duurde soms een hele tijd voordat men erin slaagde om de capaciteiten of vaardigheden die men had geleerd in Marokko of Turkije te vertalen naar de nieuwe omgeving. Dit alles had niet enkel een destabiliserende invloed op de migrant zelf, maar mogelijk ook op de relatie. Een gescheiden mannelijke respondent die hier was opgegroeid vond dat de aanpassing van zijn vrouw te traag verliep. *“In een jaar en 9 maanden moet je je eigen toch al goed aangepast hebben?”*. Als we hierop doorvragen, blijkt echter dat hij en zijn vrouw vaak ruzie hadden over onderwerpen als familie, de kinderen etc. Hij vond haar visie niet aangepast aan het leven hier in België. De vraag is maar of een verschil in achtergrond ook moet geïnterpreteerd worden als een gebrek aan aanpassing.

3.2.4.1 Mannelijke huwelijksmigranten en rolomkering

De mannelijke huwelijksmigranten hadden doorgaans hoge verwachtingen bij hun migratie naar België. Zij hadden het huwelijk aangegrepen als een kans om een beter leven uit te bouwen (zie 2.1.2). Met de *mythe van migratie* in hun achterhoofd trokken zij naar hun nieuwe gastland (zie ook Van der Heyden 2006: 75, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 129, Timmerman 2006b: 126,132). Ze stelden zich België voor als het land van melk en honing, waar ze niet zouden hoeven te werken en het geld zou komen

binnenrollen. Eens aangekomen bleek dit beeld helemaal niet te stroken met de werkelijkheid (Timmerman, Vanderheyden, Abdeljelil, Geets 2000, Van der Heyden 2006: 76, 88, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 191). Ook in België moest je hard werken, soms nog harder dan in het land van herkomst, en de jobs lagen er niet dik bezaaid. De zoektocht naar werk verliep soms via een complex parcours van opleidingen, zwart werk en interim werk. Andere mannen hadden meer geluk en vonden meteen werk, maar moesten soms genoeg nemen met een job ver onder hun niveau.

“Dus eigenlijk, ‘t is zijn vader zijn beroep geweest ook, loodgieterij, en hij heeft van zijn 18e tot zijn 25e in Turkije als loodgieter gewerkt. En hij wilt graag hier natuurlijk zijn job ook verder doen, maar momenteel werkt hij voor een kuis... allez, een fabriek of plaatsen waar ze gaan kuisen en zo, dus eigenlijk, dat soort job.”

(R20: Turkse man, HG)

Het vinden van een job was voor de mannelijke huwelijksmigranten erg belangrijk. Met een job konden ze bewijzen dat ze *een echte man* waren.

“De schoonmoeder heeft aan mijn vader gezegd “jouw zoon is... hij is niet goed genoeg om met mijn dochter getrouwd te zijn.” Ik weet niet waar ze het over heeft. Ik ben een man, ik ben bekwaam. Ik zoek werk. Als ik werk vind, werk ik. Dat is alles”.

(R5b: Marokkaanse man, HG)

Veel mannelijke huwelijksmigranten werden bij hun migratie immers geconfronteerd met een *rolomkering* in het gezin (zie ook Timmerman 2006a: 11, Van der Heyden 2006: 89). Los van hun soms precaire arbeidssituatie, waren ze van hun vrouw en haar familie afhankelijk om hun weg te vinden in een land dat hen nog vreemd was. Sommige Marokkaanse huwelijksmigranten spraken Frans, maar anderen waren ook door de taal volledig aangewezen op hun partner. Door hun migratie konden ze zich ook niet beroepen op een eigen sociaal netwerk. Deze rolomkering betekende een hele aanpassing voor deze mannen, zeker gezien hun verwachtingen over de hiërarchie tussen mannen en vrouwen in het gezin (zie 3.2.2.2).

“X: Ah, zijn vrouw had de werkloosheidsuitkering. De werkloosheidsuitkering, daarvan leefde hij.

I: Mogen we weten hoeveel dat ongeveer was?

R: Ik weet het niet (...) Maar ik spreek niet goed Frans, Nederlands, alleen zo. Mijn vrouw is alles...

I: Was zij het die alles leidde, die alles regelde ?

X : Ja, ja, want zij is naar school gegaan om de taal te leren en alles. Het was zijn vrouw die alles deed."

(R5a : Marokkaanse man, HG, tolk)

Het citaat illustreert dat de rolomkering ook voor de partner en/of schoonfamilie niet altijd gemakkelijk was. Als de recent geïmmigreerde mannen werkloos thuis zaten en ook nog eens de typisch vrouwelijke rol van de verantwoordelijkheid voor het huishouden weigerden omdat die niet prestigieus was en zij erdoor hun 'mannelijkheid' verloren, kon de dubbele werklast bovendien zwaar gaan wegen op hun partner (zie ook Hooghiemstra 2003; Luyckx 2000: 15).

"I: Ja. En heeft 'em dan direct werk gevonden hier of was dat moeilijk om werk te vinden?

R: Dat was moeilijk. Die heeft 5 jaar niet gewerkt.

I: Ja. En was dat lastig in jullie relatie?

R: Ik heb toen gewerkt, 5 jaar... Natuurlijk, dat slopte ook alles op hèn. Dus gij moest werken, gij moest voor het huishouden zorgen en ik had indertijd ook... allez, ik had intussen ook m'n kind gekregen. En meneerke was ene van... Die onderhield het kind wel, eten en zo hèn, dat deed die wel. Maar de huis... met het huishouden, met niks hielp die. En zodra dat ik een voet binnenzette, was die weg. Dus naar 't café. Typisch Turkse mannen (lacht)."

(R26: Turkse vrouw, GH)

3.2.5 Leren omgaan met macht, vrijheid en rolomkering

De mannen en vrouwen uit migratiehuwelijken haalden in hun interviews heel vaak misbruiken aan binnen het huwelijk, zowel op psychisch, fysisch als economisch vlak. Hun huwelijken bleken een oefening in het leren omgaan met macht (voor de gevestigde partners), in het leren omgaan met vrijheid (voor de vrouwelijke huwelijksmigranten) en in het leren omgaan met rolomkering (voor de mannelijke huwelijksmigranten). De ernst

van dit misbruik varieerde en nam de meest ernstige proporties aan bij de vrouwelijke huwelijksmigranten. Zij zijn het klassieke maar zeker niet het enige slachtoffer bij misbruik in migratiehuwelijken. Misbruik is ook niet exclusief het gevolg van het leren omgaan met macht, vrijheid en rolomkering. Ook een verslaving kan leiden tot heel ernstig partnergeweld (zie ook 3.1.5). Dit was alvast het geval bij één vrouwelijke huwelijksmigrant uit ons onderzoek die ten tijde van haar huwelijk meermaals werd opgenomen in een vluchthuis.

“Ik was nog zwanger van mijn tweeling. Ik zeg “de volgende keer als ik ga weg, ik moet weg hè”. En de laatste dag, ik ben weggelopen. Ik weet dat als ik ben ni weg, ik ga dood. Dat was een vrijdag. Ik weet het, als ik blijf daar, misschien de zaterdag en zondag ben ik ni meer daar. Ik ga dood. Hij heeft mij veel keer... allez, dat was een strangulation... Wurgten. Dus dat was ni één keer. Oké, veel keer heb ik gevoeld “ik ben weg hè.””

(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

3.2.5.1 Machtsmisbruik door de gevestigde partners en/of hun familie

De machtsonevenwichten in migratiehuwelijken zijn vaak heel erg groot (zie ook Peleman 2002, Timmerman 2006a, Geets 2006: 50, Van der Heyden 2006). De huwelijksmigranten die naar België komen, kennen hun nieuwe omgeving niet, hebben er geen steun van een eigen sociaal netwerk en zijn volledig aangewezen op hun partner en diens familie. Zij zijn van hen afhankelijk voor informatie over hun nieuwe thuisland, de rechten en plichten in deze omgeving en de instanties waar ze beroep op kunnen doen. In de eerste periode van het huwelijk²⁵ ontlene ze ook het verblijfsrecht aan hun huwelijkspartner en zodoende ook de sociale rechten en het recht om in België te mogen werken (Geets 2006: 46, NVR 2002, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 21). De huwelijksmigranten bevinden zich met andere woorden in een erg kwetsbare positie. Dat is niet noodzakelijk een probleem. De mogelijkheid bestaat evenwel dat de partner en/of schoonfamilie de macht die daaruit voortkomt misbruiken (zie ook STO 2001: 25, 35, Welslau, Deven 2003: 10, 55, 84, Timmerman, Van der Heyden 2005, Van der Heyden 2006: 90, 92).

²⁵ Op dit moment bedraagt die periode drie jaar (Haysse, Pauwels 2007: 21)

“Dat is het probleem. Je komt hier, geen geld, niks à manger. En dan OCMW, wachten papieren, ...”

(R5a: Marokkaanse man, HG)

De huwelijken van de geïnterviewde vrouwelijke huwelijksmigranten werden gekenmerkt door ernstig psychisch en/of fysisch geweld (tot doodsb bedreigingen toe) en in sommige gevallen ook uitbuiting. Sommige vrouwelijke huwelijksmigranten kregen een louter instrumentele rol toebedeeld in hun huwelijk. Zij moesten instaan voor het huishouden (en dat van hun schoonfamilie), ze moesten klaar staan bij de minste verzuchting van hun partner, werden soms letterlijk opgesloten. Ze mochten amper zitten of uitrusten, hadden het gevoel louter een slaaf of knecht te zijn van hun partner en/of schoonfamilie en werden als persoon niet in hun waarde gelaten. Eén respondente had een aparte kamer waar ze moest wachten met haar dochter tot haar man haar nodig had. Haar man verwachtte dat zij het huishouden runde als een hotel waar hij met zijn vriendin zou kunnen komen slapen. Volgens deze respondente was haar huwelijk louter een *dekmantel* voor de verboden relatie van haar partner met de schoonzus van zijn vorige vrouw. Ook de man van een andere huwelijksmigrante had al een vriendin (een Belgische) waar hij niet mee mocht trouwen van zijn familie. Deze vrouwen werkten zich tijdens hun huwelijk uit de naad voor hun partner en/of schoonfamilie maar kregen hiervoor geen appreciatie. Ze wilden hun man gelukkig maken, hem trots maken, maar dat was nooit het geval. Er werd geen respect betoond voor hun arbeid en hun inspanningen werden als vanzelfsprekend beschouwd. Hoe gemotiveerd ze ook waren om hun huwelijk te laten lukken, beetje bij beetje werd de afstand tussen beide partners onoverbrugbaar. De partners en/of schoonfamilie verhoogden vaak nog hun macht door de vrouwelijke huwelijksmigrant sociaal te isoleren en haar elke onafhankelijkheid te ontzeggen (zie ook Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 195, Geets 2006: 48). Als ze toch stappen ondernamen die hen onafhankelijker dreigden te maken (zoals het zoeken van een job, het volgen van taallessen, etc.), leidde dit tot grote discussies en nog meer psychisch of fysisch geweld in het gezin.

“Ze was heel mooi toen dat ze naar hier kwam. Ze had lang haar tot hier en iedere maand had ze een andere kleur erop en ze heeft zich mooi gemaakt en chique kleren. En hij zag haar gewoon niet staan, geen enkele keer. Ze is 's nachts om 3u opgestaan, als hij eten wilde, maakte ze eten, zo in de oven eten gebakken met deeg en vanalles. En hij zag haar niet staan. Hij heeft geen enkele keer tegen haar gezegd

dat hij haar als mens ziet. Ze zegt, de mensen, die geven hun hond nog eten en alles. Maar hij heeft... Ik was niet meer als een hond voor hem."

(R28: Turkse vrouw, HG, met tolk)

"Ze zegt zo, ik werd daar als een knecht, als slaaf bediend. Ja, ik had geen rechten of plichten. Ik moest gewoon m'n werk doen en ik moest... Ik kon eigenlijk ni uit de keuken komen. Ik moest m'n werk doen en zwijgen."

(R27: Turkse vrouw, HG, met tolk)

Dit zijn schrijnende verhalen. Ook sommige geïnterviewde mannelijke huwelijksmigranten bleven echter niet gespaard van misbruik, zij het van heel andere aard. Het misbruik ging bij hen enkel uit van de schoonfamilie en niet rechtstreeks van de eigen partner. Het ging ook niet om fysisch of psychisch misbruik, maar er werd vooral financieel van hen geprofiteerd. Dit was mogelijk door hun beperkte kennis van de nieuwe omgeving en het naïeve vertrouwen die ze hadden gesteld in hun schoonfamilie. Hun schoonfamilie zag hen ("arme dorpsjongens zonder enige macht") als een makkelijke prooi.

"X: Ik vroeg hem van ja, of hij dan... of hij het niet doorhad van "ik word hier in de maling genomen", maar hij zegt van ja, ik had zoveel vertrouwen. Ik was uit Turkije gekomen en voor mij was zij de eerste liefde en voor mij waren... ja, dat waren juist mijn ouders, dus ik had daar het volle vertrouwen in. Ja.

R: Ikke denk in 5 jaar hè, ikke 3 of 4 keer een lening vragen. Één keer een trouwfeestlening. Maar normaal een trouwfeest maanden nog geld, maar ik gebruikte het trouwfeestgeld voor m'n schoonvader. Zeggen "waar is die", m'n schoonvader zeggen "ik heb niks, 't is op, 't is op, weg"."

(R20: Turkse man, HG)

3.2.5.2 Misbruik door mannelijke huwelijksmigranten: leren omgaan met rolomkering

Het is opvallend dat ook enkele vrouwen die hier zijn opgegroeid en van wie men zou verwachten dat ze toch sterker zouden staan ten opzichte van een partner uit het land van herkomst, in een abusieve relatie terechtkomen, zowel op psychisch als op fysiek vlak. Volgens Sultan Balli (3.1) is dit het gevolg van de rolomkering in deze huwelijken (zie 3.2.4.1). Mannen willen nog altijd een trapje hoger staan dan hun vrouw. De

mannelijke huwelijksmigranten hebben dat niet en moeten op zoek naar een manier om dat te verwerven. Ze proberen bijvoorbeeld werk te zoeken, maar dit blijkt niet zo eenvoudig. Ze merken dat de machtsbalans in het huwelijk echter ook werkt als een soort wipplank. Wanneer ze hun vrouw neerhalen, komen zij naar boven. Als gevolg daarvan zie je soms psychisch en fysiek geweld in deze gezinnen.

“R: Hij zegt ni van “ik wil ni dat ge uw eigen verzorgt”, maar dan maakt ‘em u zo... dan boort ‘em u zo een beetje de grond in zo weet ge van “ja, seg amai, ge hebt uw gezicht weer geschilderd”, ook al hebt ge helemaal ni veel op hèn, maar “ah, en hebt ge weer uw gezicht geschilderd, amai”. En ook zo als ge een spannende broek aan hebt van euh “ja, amai seg, ge hebt wel een dikke poep” en weet ik wat allemaal. En dan, ja, en wat doet ge dan automatisch, dan gaat ge er een trui rond doen of weet ik veel wat. Ge begint dat te geloven natuurlijk hèn. (...) En zo van die dingen, uw eigen echt afbreken, euh, zodat ge er zelf iets aan gaat doen hèn. Ah ja.

I: En waarom deed hij dat?

R: Ik denk gewoon uit jaloezie, denk ik. Allez ja, ik zou ni weten waarom. Ik kan mij ook ni voorstellen... Allez ja, ik zou zelf ni weten waarom dat ge zo iets doet.

I: Denkt ge, omdat hij misschien, allez, zich zo machteloos voelde...

R: Awel ja, misschien... Ja, misschien speelt dat wel een rol omdat ‘em dan een beetje machteloos is... was tegenover mij.”

(R10: Marokkaanse vrouw, GH)

“Vroeger, dat was... “jij, jij bent analfabeet, je kan dat niks doen.” Ik ben veel meer naar school geweest, maar als hij wilt een papier invullen, hij gaat beter bij vrienden dan ik”

(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

3.2.5.3 Misbruik door vrouwelijke huwelijksmigranten: leren omgaan met vrijheid

Dat misbruik kan voorkomen bij alle partners in een migratiehuwelijk blijkt tot slot uit de getuigenissen van enkele gevestigde mannen die getrouwd geweest zijn met een vrouw uit Turkije en Marokko. Volgens hen kunnen vrouwelijke huwelijksmigranten niet om met de vrijheid die hen geboden wordt in België. Zij maken misbruik van deze vrijheid en gedragen zich als een verwend kind. Ze willen enkel de geneugten van het huwelijk en

niet de plichten. Hun ex-vrouw nam haar verantwoordelijkheid niet op in het huishouden, maar genoot volop van haar nieuw verworven vrijheid. Ze ging winkelen, hing de hele dag voor de televisie, was nooit thuis maar altijd ergens op bezoek en liet het huishoudelijke werk voor manlief als hij terugkwam van een lange dag werken. Als zij hier iets op durfden te zeggen, kregen ze allerhande verwijten naar hun hoofd. Deze interpretatie van het gedrag van hun ex-partner kan deels gekleurd zijn door de verwachtingen van deze gevestigde partner naar hun vrouw toe (zie 3.2.2.1). Het toont echter ook aan dat vrouwelijke huwelijksmigranten niet altijd het slachtoffer zijn in dit type van huwelijken. De ex-vrouwen van deze geïnterviewde mannen waren heel goed op de hoogte van hun rechten in het huwelijk en gingen daarin volgens hen zelfs een stap te ver.

“Een vrouw dat altijd is onderdrukt geweest hè. En achteraf krijgt ze ineens volle vrijheid, die gaat halsoverkop hè. Da’s juist gelijk iemand die dat altijd honger heeft geleden en ineens krijgt die ‘k weet ni hoeveel... allez, honger ni. Honger ni. Maar altijd heel weinig geld heeft gehad hè. En daarna ineens veel. Die gaat dat allemaal verspelen. Als ge honger hebt gehad, ni. Dan gaat ge 2 keer op uw frank zien (lacht).”

(R3: Marokkaanse man, GH)

3.2.6 De extra factor verblijfsvergunning: wantrouwen of schijnhuwelijk?

Er is nog een laatste, belangrijke factor die de migratiehuwelijken als een zwaard boven het hoofd hing. Er speelde in deze huwelijken vaak nog een extra vertrouwenskwestie. Zoals we al beschreven, draait het migratiehuwelijk bij vele huwelijksmigranten dikwijls om meer dan enkel liefde of de ambitie om een harmonieus gezin te starten (zie ook Timmerman 2006b: 128). Wanneer ze op zoek gaan naar een partner uit België proberen ze een aantal zaken in het leven te combineren, waaronder vaak ook de wens om naar Europa te komen. Wanneer het huwelijk niet aan de verwachtingen voldoet, heeft de gevestigde partner bijgevolg al snel het gevoel dat van hem of haar geprofitteerd wordt. De geïnterviewde gevestigde mannen en vrouwen uit een migratiehuwelijk voelden zich vaak een “melkkoe” op financieel vlak. Ze hadden het gevoel dat massaal van hun geld geprofitteerd werd. Meerdere respondenten hadden het onder meer moeilijk met de geldtransfers van hun ex-partner naar familie in het land van herkomst (of soms zelfs naar de ruimere vriendenkring) of met de houding van de ex-partner zelf, die sterker

gefixeerd leek te zijn op het uitgeven van hun geld dan op zelf geld verdienen. Sommigen hadden ook het gevoel dat hun ex-partner geen moeite deed om werk te vinden maar bewust uit was op hun geld en dat van de Belgische staat (*“profiteurs”*); dat diens werkloosheid niet zozeer het probleem was van aanpassing aan migratie maar van onwil.

“Ja goh, op sommige momenten dacht ik “Waarom ik?”. Zo van “is ‘t voor mijn geld of is ‘t voor mij”. Ja, dat was wel... Maar nu beseft ik pas dat het meer voor geld was. Dus dat ze eigenlijk geld koos boven mij eigenlijk.”

(R17: Turkse man, GH)

“De bedoeling was dat hij werk ging zoeken. Hij wilde ni gaan werken, want hij kende al zijn weg naar ‘t OCMW. (...) Eigenlijk is ‘t iemand die naar hier is gekomen met de bedoeling om te profiteren, terwijl dat ik iemand was die nog verder wou doorgroeien en zaken opbouwen hè. “

(R11: Marokkaanse vrouw, GH)

Het negatieve beeld dat zo ontstond van de partner hing soms samen met de verschillende achtergrond van de ex-partners, hun verschillende verwachtingen en het statuut van het migratiehuwelijk. Ook gender kon een rol spelen. Sommige mannelijke huwelijksmigranten eisten bijvoorbeeld van hun vrouw dat zij haar werkloosheidsvergoeding op hun naam overschreef, ze wilden een gezamenlijke bankrekening of wilden het geld van hun vrouw beheren. Dit was niet noodzakelijk omdat ze van haar wilden profiteren, maar was soms een manier om met de rolomkering in het gezin om te gaan.

Bij de helft van de geïnterviewde gevestigde partners uit een migratiehuwelijk is het gevoel dat van hen geprofiteerd werd tijdens het huwelijk zo sterk dat ze achteraf beschouwd niet geloven dat hun partners ook liefde of een duurzame relatie op het oog hadden met het huwelijk. Zij stellen dat hun partner geen zuivere intenties had bij het huwelijk en het huwelijk louter misbruikte om naar België te kunnen komen en er te kunnen blijven (al dan niet met medeweten/-werking van de schoonfamilie). Tijdens hun interview refereren ze naar hun huwelijk als zou het een *schijnhuwelijk* geweest zijn.

“Maar uiteindelijk, zijn motivatie was gewoon, legaal en het liefst van al in België kunnen verblijven”

(R12: Marokkaanse vrouw, GH)

“Voor zijn papieren te hebben. Ja, da’s zeker. Ik ben ni een topmodel hè. Allez, dus hij was ni dol op mij hè (lacht). Hij heeft mij ook ni zoveel gezien hè. Ik dacht, alle mannen, ze zijn getrouwd van Marokko. Ze hebben genoeg meisjes in Marokko hè.”
(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

Volgens de deskundigen in dit onderzoek (1.3) is het schijnhuwelijk nochtans niet het grootste probleem bij migratiehuwelijken²⁶. Vaak zou men achteraf, als het huwelijk op de klippen gelopen is de migratiepartner ervan beschuldigen enkel uit te zijn geweest op een verblijfsvergunning. Deze zou dit ook als kwetsende opmerking kunnen gebruiken in de soms hoogoplopende discussies. Ook al speelden, naast de intentie een duurzame relatie op te bouwen, vaak ook andere push/pullfactoren een belangrijke rol in het totstandkomen van de migratiehuwelijken van de hogervermelde gevestigde respondenten, toch waren er ook andere problemen aanwezig in deze koppels die ook een rol speelden bij de echtscheidingen in de overige migratiehuwelijken waar niet over schijnhuwelijk werd gesproken. Bij meerdere van deze verhalen konden we ons de vraag stellen of het huwelijk niet op dezelfde manier zou verlopen zijn zonder de context van de verblijfsvergunning. We geven het voorbeeld van een Marokkaanse vrouw die uiteindelijk haar huwelijk liet annuleren.

“R: Dus hij had een broer hier in X wonen, maar ook die...want die broer was met een half-Belgische half-Marokkaanse ook getrouwd. En ja, die kwam... die ging dan nog altijd alleen op reis met zijn vrienden en zo. Ja, ze hadden wel een dochtertje samen. Maar zo een heel ander idee over het getrouwd zijn. En daarmee dat ik zo iets had van “als het dat is, dan ben ik niet getrouwd geweest” (lacht).

I: En denkt ge achteraf van... van ‘t was ‘em effectief enkel om die papieren te doen?

R: (...) Maar ik denk, als ik dat achteraf bezie, ik denk dat die zo het idee had van “ja, ‘t is een goede thuis, een huishouden”, gelijk dat wij dat dan zo heel vlot zeggen, dat die zo iets of wat had van zo’n traditionele “er zal wel eentje op mij wachten thuis”, en ondertussen gewoon zijn zin doen. En... Maar ja...”

(R12: Marokkaanse vrouw, GH)

²⁶ Schijnhuwelijken zouden volgens deze deskundigen eerder voorkomen bij gemengde koppels, d.i. koppels met een autochtone partner uit België en een partner uit Marokko of Turkije.

Het was niet altijd even gemakkelijk uit te maken wanneer men echt kon spreken van een schijnhuwelijk. We vermelden hieronder een aantal kenmerken van de relaties, die voor de respondenten zelf een indicatie waren dat hun ex-partner geen intentie had een duurzame relatie met hen op te bouwen²⁷. We vonden ze niet noodzakelijk allemaal terug in deze huwelijken. De combinatie van meerdere van deze factoren verhoogden evenwel het gevoel dat er louter geprofiteerd werd.

- Twee ex-partners waren ingeschreven op een adres waarvan hun vrouw niet op de hoogte was. Het gaat om ex-partners in huwelijken die niet lang standhielden. Dit wijst niet noodzakelijk op een schijnhuwelijk. Ook in andere migratiehuwelijken woonde de vrouwelijke partner soms elders terwijl de mannelijke partner op zoek ging naar een appartement en die woonklaar maakte. De vrouwelijke partner werd hier soms niet in betrokken.

“En zij “Ah ja, hij is alles aan ‘t voorbereiden en zo”. Ik zei “nee nee, hij is ni aan ‘t voorbereiden”. Ik zeg “want dan had hij met mij moeten overleggen”. Ik zeg “want als wij daar als koppel gaan wonen, wil ik wel weten of dat dat een deftig huis is, is er water, is er elektriciteit, is er verwarming”. Ik zeg “bovendien, hij gaat er met 2

27 Er zijn enkele parallellen te trekken met de Omzendbrief 10 indicatoren schijnhuwelijk van de Minister van Justitie (B.S. 31/12/1999). Volgens de minister moeten meerdere indicatoren aanwezig zijn vooraleer er sprake is van een schijnhuwelijk.

- partijen verstaan mekaar niet, of kunnen enkel op een gebrekkige wijze met elkaar communiceren, of doen beroep op een tolk
 - partijen hebben elkaar vóór de huwelijksluiting nooit eerder ontmoet
 - een van de partijen woont duurzaam samen met iemand anders
 - partijen kennen elkaars naam of nationaliteit niet
 - een van de aanstaande echtgenoten weet niet waar de andere werkt
 - manifest uiteenlopende verklaringen omtrent de omstandigheden van de ontmoeting
 - een som geld wordt beloofd bij het aangaan van het huwelijk
 - het uitoefenen van prostitutie door één van beiden
 - het optreden van een tussenpersoon
 - een groot leeftijdsverschil
- (<http://www.vmc.be/vreemdelingenrecht/wegwijs.aspx?id=189#nietigverklaring>)

wonen, hij gaat er ni alleen wonen h , ik ben ik geen huisdier die 'em in huis gaat halen h ". En daar had ik het heel, heel moeilijk mee."

(R11: Marokkaanse vrouw, GH)

- Er wordt ook verwezen naar de haast waarmee sommige ex-partners en hun familie hun huwelijk wilden afsluiten.

"Maar zo de dag zelf weet ik dat ik terug twijfels had en...Maar ook al, ik zat daarmee in, dus mijn familie was er ni. En hij zo van "nee, doordoen,doordoen, doordoen". Dan heb... en dan begon... Allez, ik had zoiets van "ja, of dat ik nu een week vroeger of later trouw, pft". Daarmee..."

(R12: Marokkaanse vrouw, GH)

- Ex-partners gedroegen zich soms ook heel anders voor het huwelijk dan erna.

"I: Maar je zegt dat ze je het hoofd op hol hebben gebracht of zo?

R: Awel ja, met hun leugens h .

I: Het meisje of de familie of...?

R: Allemaal. Dat was puur voor geld en voor naar België te kunnen komen."

(R17: Turkse man, GH)

- Mannelijke ex-partners bleven soms ten tijde van hun huwelijk meerdere dagen van huis weg zonder dat zij wisten waar ze naartoe waren. Eén vrouw gaf haar ex-man zelfs als vermist op bij het politiebureau. Een andere vrouw woonde amper samen met haar ex-man, maar hij vroeg haar wel om een aantal foto's in huis te plaatsen voor het geval ze controle zouden krijgen.

"En dan begon hij ineens zo 2-3 dagen te verdwijnen, dan zei hij "ja, ik kom u 3 dagen ni halen, ik kom pas die dag terug". In het begin vertelde hij mij dat. Maar na een tijd bleef die echt weken weg. En dan vroeg mijn moeder "ja X, waar is uw man?", en ik zeg "ik zou het begod ni weten". "

(R11: Marokkaanse vrouw, GH)

- Sommige respondenten hekelen ook de complete desinteresse van hun ex-partners voor hun partner tijdens hun huwelijk. Zo vertelt  en vrouwelijke

respondente dat haar man niet eens wist waar ze werkte of wanneer haar verjaardag was.

- Ook het gebrek aan communicatie tussen de partners werd aangehaald.

Meerdere van deze elementen zagen we ook terugkomen in de overige migratiehuwelijken. Het is de combinatie van meerdere van deze elementen die wantrouwen opwekt. Sommige respondenten die spraken over een schijnhuwelijk beëindigden meteen hun huwelijk (via echtscheiding of annulatie). Anderen bleven nog vele jaren bij hun partner en hadden zelfs kinderen. Of het in al deze gevallen om een schijnhuwelijk ging of niet, doet geen afbreuk aan de keuze van deze respondenten om hun huwelijk te verbreken. Het verhaal van een mannelijke huwelijksmigrant vertelt echter hoe zijn partner tot valse beschuldigingen over een schijnhuwelijk overging bij de bevoegde instanties, zodat een proces verbaal werd opgesteld. Dit heeft soms verregaande gevolgen.

Dat er soms effectief misbruik gemaakt wordt van het huwelijk om een verblijfsstatuut te verkrijgen, blijkt uit twee interviews met mannen die getrouwd zijn geweest met een vrouwelijke huwelijksmigrant. Zo werd een man die huwelijksproblemen ondervond met een vrouw met wie hij reeds 17 jaar gehuwd was, door zijn schoonmoeder verzocht om van haar te scheiden en met zijn schoonzus te trouwen. Deze verbleef op dat ogenblik illegaal in België, samen met haar eveneens illegale vriend. Een tweede man wou heel graag zijn verhaal van de echtscheiding kwijt. Zijn huwelijk met een vrouw uit Marokko was een echte lijdensweg die nog niet is afgelopen. Zijn vrouw liet al heel snel na hun huwelijk weten *“ja, ik ben alleen voor mijn pas hier, ‘t is mijn nonkel in Marokko, da’s mijn vent”*. Heel zijn huwelijk was opgezet spel. Hij was in haar woorden enkel *“Een pas voor haar. Dus eigenlijk... dus een document voor haar voor hier te kunnen geraken”*. Ze ensceneerde misbruik door haar partner, beschuldigde hem vals, probeerde hem uit te lokken, om zo haar verblijf hier af te dwingen. Ze gebruikte zelfs hun kind als koopwaar: *“tekent voor mijn pas en ge krijgt van mij de kleine”*. Ze gebruikte hem als brug en blijkbaar niet enkel voor zichzelf. *“Want haar gedachten zijn nu veranderd, want ze is vorig jaar naar Marokko geweest. En wat krijg ik te horen, dat zij met een apotheek is overeengekomen ginder in Marokko voor zoveel dat ze die zal overbrengen.”*

3.3. Conclusie

De personen van Turkse en Marokkaanse herkomst uit dit onderzoek stonden aan het begin van hun huwelijk voor de uitdaging om een stabiel gezinsleven uit te bouwen in een soms woelige mix van culturele invloeden en tegengestelde boodschappen. De jongens en meisjes die hier zijn opgegroeid, werden thuis grootgebracht met de gewoonten en tradities die tot de culturele bagage behoorden van hun ouders die in de jaren '60 uit Turkije of Marokko naar België zijn gemigreerd. Tegelijk werden hen nieuwe, soms heel andere modellen, opvattingen, alternatieve perspectieven en strategieën aangereikt vanuit hun directe omgeving, hun school, de televisie... Met al deze elementen moesten ze aan de slag om een eigen gezinsmodel uit te bouwen, met eigen verwachtingen, eigen definities, eigen ambities etc, maar liefst ook met respect voor de culturele tradities van hun ouders. Zij gebruikten daarbij de elementen die zij het aantrekkelijkst vonden of die hen het vertrouwdst leken of die de goedkeuring leken weg te dragen van hun omgeving. Vaak was het voor hen echter niet duidelijk hoe een gezin er nu precies moest uitzien, wat ieders rol in het gezin was, ieders rechten en plichten. Meisjes en jongens leken hier bovendien een andere visie op te hebben. De echtelijke discussies van de respondenten uit dit onderzoek die net als hun partner in België waren opgegroeid, getuigden van deze onduidelijkheid die onder meer betrekking had op de rol van de man in het gezin en de rol van de (schoon)familie. Het model van hun ouders, het ruime gezin dat sterk ingebed was in de familie, met duidelijke hiërarchische verhoudingen, waarbij de mannelijke partner een grote autoriteit kende, had onder invloed van Europese modellen als het kerngezin en het onderhandelingshuishouden plaats gemaakt voor... een amalgaam van tradities en gewoonten die vaak niet op elkaar waren afgestemd. Eén mannelijke respondent uit ons onderzoek verzuchtte *“maat, we hebben echt wel nood aan iemand die het duidelijk kan zeggen hè”* en het leek ons erg typerend voor deze groep. Bij de gezinsvorming zagen we ook al hoe oude tradities nieuwe gewoonten bij deze groep in de weg konden staan, waardoor ze soms erg jong of overhaast in het huwelijk stapten. Het nieuwe samenleven van de jongens en meisjes vergt echter een zekere maturiteit die veel van de respondenten misten ten tijde van hun huwelijkssluiting. Bovendien hadden ze ook vaak de communicatieve vaardigheden die nodig waren in een kerngezin nog niet onder de knie.

Zonder afbreuk te willen doen aan de problemen die de partners uit ons onderzoek ervaren die beide in België zijn opgegroeid, leek de omvang van de echtelijke problemen bij de partners uit migratiehuwelijken vaak groter. Door de aard van de gezinsvorming in deze huwelijken huwden soms koppels die in andere omstandigheden nooit een huwelijk met elkaar zouden overwogen hebben. De partners in dit type van

huwelijk konden zich bovendien bij de start van hun huwelijk niet enkel concentreren op deze nieuwe grote stap in hun leven. De migratie zelf, de aanpassing aan een ander land was eveneens een nieuw gegeven waarmee ze moesten leren omgaan. De partners leerden elkaar en hun verschillen in achtergrond ook vaak pas kennen in deze eerste periode van het huwelijk, een context waarin ze tegelijk geconfronteerd werden met heel wat nieuwe verantwoordelijkheden. Deze verschillen in achtergrond gaven aanleiding tot een soms erg verschillende visie op de man-vrouwverhoudingen in het gezin, die veel verder van elkaar afweken dan bij de gevestigde koppels het geval was (van onduidelijkheid over rollen naar botsende rollen). Boven dit alles komt nog dat de migratiehuwelijken vaak een oefening waren in het leren omgaan met macht (door de gevestigde partners), vrijheid (door de vrouwelijke huwelijksmigranten) en rolomkering (door de mannelijke huwelijksmigranten). Hierdoor gaven ze gemakkelijk aanleiding tot (psychisch, fysisch, economisch) misbruik. Door de extra factor verblijfsvergunning speelde in deze huwelijken ook nog een extra vertrouwens-kwestie tussen de partners. Men had heel snel het gevoel dat de migratiepartner profiteerde wanneer er zich problemen voordeden in het huwelijk. Meerdere respondenten refereerden naar hun huwelijk als een schijnhuwelijk. Toch bleek uit hun verhaal dat de papieren vaak niet de enige motivatie waren voor het huwelijk. Zowel bij de gevestigde huwelijken als bij de migratiehuwelijken werd door meerdere respondenten ook gewag gemaakt van de drugsverslaving van hun partner. Hieraan waren soms ernstige geweld- en geldproblemen gerelateerd.

4. In de aanloop naar de echtscheiding: intervenierende condities

Als er echtelijke problemen zijn in het gezin, hoeft dit niet altijd te leiden tot een echtscheiding. Dit is enkel het geval als echtscheiding ook beschouwd wordt als een valabele handlungsstrategie in de gegeven context door minstens één van de partners in het koppel. In dit onderzoek hebben we er bewust voor gekozen om mensen te interviewen die al gescheiden zijn. Sommigen hebben zelf de stap gezet, bij anderen wou de partner scheiden. Nog anderen hadden het gevoel dat de echtscheiding niet binnen hun koppel werd beslist maar aan hen werd opgedrongen. Ongeacht wie het initiatief nam, iedereen werd op zeker ogenblik geconfronteerd met omstandigheden die het effectief overgaan tot echtscheiding bemoeilijkten of vergemakkelijkten.

Deze omstandigheden varieerden voor partners in een gevestigd huwelijk, gevestigde partners in een migratiehuwelijk en huwelijksmigranten. Elk hadden ze te maken met een eigen context die hun intervenierende condities mee vormgaf. In volgorde van opsomming leken ze bij echtscheiding met meer hordes geconfronteerd te worden. Toch waren er in elke groep zowel respondenten die bij echtelijke problemen er snel in slaagden een punt te zetten achter hun huwelijk als respondenten die het erg moeilijk hadden met die stap.

In dit hoofdstuk gaan we onder meer in op hulpverlening als één van de mogelijke intervenierende condities. Vermits hulpverlening één van de manieren is waarop het beleid kan inspelen op de kansenongelijkheid zowel vóór, tijdens als na de echtscheiding, werd door prof. Dimitri Mortelmans en Anneleen D'Hooghe een apart hoofdstuk gewijd aan de ervaringen van de geïnterviewde mannen en vrouwen met hulpverlening in de verschillende fases van hun echtscheidingsproces. Voor meer detail over de hulpverlening verwijzen we dus naar hoofdstuk 6.

4.1. Intervenierende condities voor de partners in een 'gevestigd' huwelijk

In het literatuuronderzoek (deelrapport 1) bleven we relatief lang stilstaan bij de link tussen echtscheiding en eer. De angst voor roddels en beschuldigingen, de angst als eerloos gebrandmerkt te worden en de schaamte voor de huwelijksbreuk, zouden vrouwen ervan kunnen weerhouden om de stap naar echtscheiding te zetten (cf. Van der Heyden 2006: 98, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 77). Mannen zouden dan weer in hun eer aangetast zijn en aan gezichtsverlies leiden als hun partner hen verlaat (STO 2001: 22). Ook de ruimere familie wordt niet van schande gespaard. Zij wordt als onbekwaam beschouwd als zij er niet in slaagt succesvol te bemiddelen tussen de partners (STO 2001, Van der Heyden 2006). Sociale conformiteit in plaats van individueel bewustzijn zou op die manier echtscheiding in de weg kunnen staan bij echtelijke problemen (zie ook Luyckx 2000: 17). We vonden in de literatuur niettemin indicaties dat de laatste 10 jaar in dit opzicht heel wat veranderd zou zijn in de Turkse en Marokkaanse gemeenschap (Ingelbrecht, Persijn, Saey 2002, STO 2001: 23, Welslau, Deven 2003). Bij de door ons geïnterviewde partners uit een gevestigd huwelijk merken we alvast een grote zelfbeschikking in de aanloop naar de echtscheiding. We zijn ons evenwel bewust van de belangrijke non-respons in dit onderzoek die aan boven beschreven sociale normering te wijten zou kunnen zijn (1.4.3).

4.1.1 Leefwereld

De meeste geïnterviewde gescheiden mannen en vrouwen uit een gevestigd huwelijk zijn opgevoed als individu, met een grote nadruk op zelfstandigheid (zie ook 2.1.1). Vrouwen ontwikkelden soms ook een sterk individueel bewustzijn als reactie op de onderdanige rol die hen werd toegewezen (zie 3.1.2). Velen hadden vaak al jong heel wat verantwoordelijkheid gekregen. Deze vrijheid en zelfstandigheid reflecteerde zich ook in hun vrije partner-keuze (zie 2.2.1). Tijdens hun jeugd hebben deze mannen en vrouwen geleerd om voor zichzelf op te komen en dit bleef ook tijdens hun huwelijk zo.

« Mijn moeder heeft nooit gezegd tegen mij “scheid” of zo. Maar ze heeft wel altijd gezegd “sta op uw beide voeten, zeg wat dat ge denkt en ni... laat uw eigen ni doen” »

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

Zij kenden in hun omgeving vaak heel wat gescheiden koppels van Turkse of Marokkaanse herkomst. En hoewel ze nooit gedacht hadden dat hen zo iets zou overkomen, was echtscheiding voor hen zeker geen taboe.

Dit betekent niet dat het voor hen gemakkelijk was om de stap naar echtscheiding te zetten. Onze respondenten hadden, alleszins vóór hun echtscheiding, de opvatting dat het huwelijk iets was dat de partners bond voor het leven. Een band tussen twee partners waar niemand tussen kon komen. Ze hadden een erg romantisch beeld van het huwelijk, gecombineerd met een geloof dat alles wel goed zou komen. Ze investeerden dan ook emotioneel sterk in hun relatie.

“Dus ‘t is ni dat ik gezegd heb van “ik wil scheiden”, want ik kon dat woord zelfs ni uitbrengen. (...)Ik had er zoveel moeite mee, omdat ik ook zo iets had van “als ge trouwt, is ‘t ni voor één dag, dan is ‘t voor ‘t leven”. Ik heb al 10 jaar op mijn tanden gebeten om dan dat eigenlijk dan allemaal kwijt te raken.”

(R22: Turkse vrouw, GG)

Bij een echtscheiding zijn er overigens een heel aantal factoren waarmee men rekening moet houden. Zowel het individu (met eigen gevoelens/ principes), als zijn/haar socialisatie (leefwereld), als de directe omgeving (kinderen/familie/schoonfamilie) en de ruimere omgeving (gemeenschap) spelen een rol. Als het erop aankomt, moet men echter zichzelf als maatstaf nemen, vindt de hieronder geciteerde vrouw. In het huwelijk is het erg belangrijk dat men zelf gelukkig is. Dit lijkt kenmerkend te zijn voor de groep mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst die net als hun partner in België zijn opgegroeid.

« Ge zit eigenlijk te vechten met uw eigen, ge zit eigenlijk in een strijd met uw eigen gevoelens, met uw principes, met uw leefwereld, ook de gemeenschap die een rol speelt, zijn familie die een rol speelt, mijn familie die een rol speelt, uw eigen gevoelens, uw kinderen en de gevoelens van uw kinderen die een rol spelen. Da’s dus eigenlijk zo vergaand, zo diepgaand. En uiteindelijk is ‘t toch niets... is ‘t niets. Ik bedoel, waarom zoveel moeite en energie steken in iets dat uzelf ziek krijgt en u ongelukkig maakt en kapot maakt. »

(R22: Turkse vrouw, GG)

4.1.2 Steun directe omgeving: vrije keuze

Nagenoeg alle mannen en vrouwen uit gevestigde huwelijken voelden zich in de aanloop naar hun echtscheiding geruggesteund door hun ouders en hun directe omgeving. Ze ondervonden alleszins geen afwijzing. Er ging ook geen druk uit van hun ouders om bij hun partner te blijven of om er juist van weg te gaan. Hun ouders lieten hen vrij om hierover zelf te beslissen. Ze waren daarbij geen voorstander van een echtscheiding. Echtscheiding werd door sommige ouders zelfs ervaren als een schande. Mits een goede argumentatie waren ook zij echter te overtuigen van de noodzaak ervan. Het fiat van de ouders was dan ook erg belangrijk voor onze respondenten. Om de gevoelens van hun ouders te sparen, brachten ze hen vaak pas op de hoogte van de echtelijke problemen als het ernst was of als hun besluit met betrekking tot de echtscheiding vaststond. De reactie van de ouders bleek al bij al « *goed mee te vallen* » en werd niet ervaren als een drempel voor de echtscheiding.

“Niet de gedachte van “als ik ga scheiden, wat gaan de anderen zeggen”. En zeker ni vanuit mijn ouders ni, want mijn ouders hebben nooit gezegd “ge gaat scheiden”. Ze hebben ook nooit gezegd “ge moet bij hem blijven”. Aangezien die het eigenlijk... ergens het problematiek wel wisten. Ze hebben mij de keuze gelaten. En dus op dat vlak zeker niet vanuit mijn omgeving, nee. Helemaal ni.”

(R23: Turkse vrouw, GG)

“Mijn vader was er in het begin enorm tegen, want ja, voor hem binnen de gemeenschap, 't zou een schande geweest zijn. En ... Maar op een gegeven moment heb ik ook met hem proberen praten en proberen praten. Hij zei van “ja, ik zie jullie ni samenleven”.”

(R2: Marokkaanse man, GG)

Het relaas van één mannelijke respondent staat in scherp contrast met bovenstaande analyse. Hij vond, anders dan verwacht, geen enkele steun bij zijn familie of directe omgeving. De afwijzing waarmee hij geconfronteerd werd, zou mogelijk te maken gehad hebben met het feit dat hij samen met zijn huwelijk ook de islam had afgezworen.

4.1.3 Reactie schoonfamilie: ‘erezaak’

In tegenstelling tot de ouders, leken schoonouders soms (maar zeker niet altijd) minder goed te reageren op een mogelijke echtscheiding. Dit kan deels te maken hebben met het subjectieve karakter van de interviews, maar eventueel ook een indicatie zijn voor de specificiteit van de respondenten die we bevestigd hebben in dit onderzoek (zie 1.4.3). Volgens de respondenten lieten de schoonouders de situatie soms erg snel escaleren op basis van een louter emotionele reactie.

Schoonmoeders (en ook de ruimere schoonfamilie) reageerden soms erg beledigd wanneer ze het vermoeden hadden dat hun schoondochter hun zoon wou verlaten. De aanleiding kon onder meer zijn dat hun schoondochter een tijdje terug thuis ging wonen, een afspraak maakte met een advocaat of haar oor te luisteren legde bij een vrederechter. Al was hun schoondochter *“het beste van het beste dat hen overkomen was”*, op dat moment werd zij *“het slechtste van het slechtste”* (R22: Turkse vrouw, GG). Ze drongen dan ook aan bij hun zoon op een echtscheiding, zelfs buiten de wil van het koppel om. Echtscheiding leek voor deze schoonouders een *‘erezaak’*, eerder dan *‘oneerbaar’*. Ook op dat moment bleven de mannelijke partners erg loyaal aan hun familie, wat de echtscheiding uiteindelijk nog versnelde (zie 3.1.2).

“Maar die ouders hebben mij geweigerd. Die hebben gezegd vanaf de moment dat ik ben weggegaan, dat zij niks ni meer van mij wilden hebben. En dat die mij nooit ni meer zullen accepteren. Precies of dat ik iets heel ergs heb gedaan, terwijl dat dat ni het geval was, want uiteindelijk ben ik gewoon weggegaan van huis zonder ruzie te maken met hen. Gewoon van “ik wil een eigen appartement, gedaan”. (...) Dat was voor hen zo’n soort van schande dat een vrouw haar huis verlaat. Da’s voor hen heel erg.”

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

De geïnterviewde gescheiden mannen hadden dan weer verwacht dat hun schoonfamilie de kant van de man zou kiezen in het huwelijk. Dit was bij één mannelijke respondent ook het geval. Toen hij aan zijn schoonouders ging vragen om hun schoondochter terug mee naar huis te nemen omdat hij niet met haar kon samenleven, reageerden deze furieus tegen hun dochter. Twee andere mannelijke respondenten dachten dat hun schoonouders hun vrouw zouden terechtwijzen, maar kregen het deksel op de neus. We geven hieronder een voorbeeld.

“Maar ik heb dan toen naar die vader gestapt en ik heb hem mijn probleem uitgelegd. Hij zo tegen mij “ja, ik zie geen probleem, ik vind dat jij het probleem zijt”. En dat was een serieuze... Ja, dat was een serieuze botsing. Toen dat ik gezien had dat hij ... Ik vond dat hij dan niet bereid was om tot een consensus te komen. Want hij had toen moeten zeggen van “kijk...”, los van dat hij denkt dat ik het probleem was of zij het probleem, zo van “kijk meisje, luister naar uw man of...”, snapt ge, of “leer met elkaar samen te leven”. Dat is de boodschap die dat ge moet geven. Ni zo van dat ge zegt van uw dochter van “kijk, jij zijt goed bezig”. “

(R2: Marokkaanse man, GG)

Eens de families betrokken waren bij de echtelijke twist, was er vaak geen weg meer terug. Ook dit kon de partners in een gevestigd huwelijk ervan weerhouden over hun echtelijke problemen met familie te praten. Uit het interview met advocate Zohra Othman, deskundige in dit onderzoek, blijkt dat families die zich inlaten met de echtscheiding, deze niet alleen versnellen maar deze soms ook in een vechtscheiding kunnen doen ontaarden. Voor de eerste generatie waren de ex-partners in een echtscheiding vaak vijanden van elkaar, terwijl dit voor onze respondenten niet het geval hoefde te zijn.

“R: Ook al hadden we ruzies en zo, en iedereen was er bij betrokken, mijn broers, mijn zussen en zo, ik zei altijd van “ik wil dat regelen met hem, alleen ik ken hem, ik kan hem aan”, en ik zeg “ik weet hoe ik hem moet aanpakken”. Want we gingen echt in een vechtscheiding terecht komen met alles erop en eraan. Dat kon ik emotioneel echt ni aan. Ik zeg...

I: Dat kwam omdat de familie erbij betrokken waren?

R: Een beetje wel, ja. Ge kent dat, mijn broer zegt van “wat is dat nu voor iemand en wat denkt hij wel en...”. Allez ja, langs zijn kant ook dan. En dan mijn vader die boos was op hem, mijn moeder teleurgesteld.

I: En was de familie meegegaan naar de advocaat en zo?

R: In het begin... Nee, uiteindelijk ni. We hebben alles op ons eentje gedaan. Maar mijn familie weet dat wel ni. Ze denken dat mijn zus of mijn broer meegaat, gewoon om hun een gerust gevoel te geven.”

(R7: Marokkaanse vrouw, GG)

4.1.4 Hulpverlening

Door de eigen partnerkeuze, soms tegen het advies van de ouders in, zijn vooral de vrouwelijke respondenten bij huwelijksproblemen en echtscheiding van mening “*ik heb het zelf gedaan, ik moet het maar zelf oplossen*”. Ze willen zelfstandig tot een oplossing komen, los van wat de gemeenschap, de familie of de schoonfamilie zegt of denkt. Ook dit wijst op een groot individueel bewustzijn. Dat men relatief vrij gelaten wordt in zijn keuze, wil niet zeggen dat iedereen in de omgeving zich ook van commentaar onthoudt en niet klaar staat met (soms ongesolliciteerde) raad en daad. Toch probeert men zijn eigen ding te doen.

“Zelfs één nonkel van hem heeft mij op straat aangesproken. “Kom, drinkt een koffietje met mij tezamen” zei hij. Ik moest efkes juist een pauze nemen voor mijn werk. Hij heeft mij een kwartier, 20 minuten aan de praatgehouden. En die collega, die zat erbij. En ja, hij vond dat ik hem persé een kans moest geven. Want hij ging dan toezien. (...) Ik zeg “nee”, ik zeg “nee”. Ik zeg “ik ben wel degene die dat beleeft en herbeleeft en samen met hem zou moeten wonen”. Ik zeg “gij ni”. Ik zeg “ik kan het ni meer”. Hij was kwaad, hij is rechtgestaan, hij heeft de koffies betaald, hij heeft hem omgedraaid en hij was weg, met een gezicht tot op de grond. Hij was kwaad.”

(R22: Turkse vrouw, GG)

De geïnterviewde vrouwen roepen dan ook pas in laatste instantie informele hulp in bij hun huwelijksproblemen of echtscheiding. Zij vinden gemakkelijk hun weg naar de formele hulpverlening bv. gezinstherapeut, huisdokter, maatschappelijk assistent, politie, vrede-rechter, notaris, advocaat, via hun uitgebreide netwerk. Ze ondernemen zelf concrete stappen en proberen zich overal te informeren.

De geïnterviewde mannen leken daarentegen vaker beroep te doen op familie of schoonfamilie om te bemiddelen bij echtelijke problemen. Sommige stonden er ook op om via familie de echtscheiding te regelen. Dit was ook bij hen echter vaak de laatste stap:

“Want da’s ‘t probleem altijd hè. Ik kan ni naar de vader gaan en zeggen van “ja, kom uw dochter terughalen”. Dat moet de vader doen. Da’s het probleem dat wij enorm hebben zo binnenin de cultuur. Euh, zo van vader naar de vader gaan en zeggen van “kijk, ik zie geen samenleving tussen de 2, het is het best... haal uw

dochter weg, voor een aantal weken eventueel of een periode, en we zien wel".(...)
En mijn pa zo van "ja, dat doet er nu ni toe. Het gaat hier ni over wie dat goed is en wie dat slecht is. Het is gewoon die samenleving samen. Neem uw dochter terug in huis en we zien wel". En dat heeft die toen gedaan. En dan heb ik ergens de stappen heel snel gemaakt. Dus ik had alles al voorzien en ik ben heel snel gewoon..."
(R2: Marokkaanse man, GG)

4.1.5 Kinderen

Een echtscheiding heeft niet enkel gevolgen voor de partners zelf, maar heeft ook een verregaande impact op het leven van de kinderen van het koppel. De helft van de respondenten die net als hun ex-partner in België zijn opgegroeid, hadden ten tijde van hun echtscheiding kinderen. Dit was soms een reden om niet te willen scheiden. Toch was men er ook van overtuigd dat de echtscheiding vaak in het belang was van de kinderen.

“Euh, het gaat ni goed tussen de partners, de kinderen voelen dat enorm goed aan. Ze wonen nog samen, maar weet ge wel. Hij woonde nog bij mij hè, dus die periode. En dat was 't slechtste van al. Want ge zit eigenlijk zo slecht in uw vel dat ge dat afreageert op iemand dat u het dierbaarst is. Maar jong daarna, mijn dochter heeft gehuild, maar ik heb nog meer gehuild. Ik had zoiets van “wat heb ik hier nu gedaan, dat ben ik ni, nee nee”. En dan begon... Ja, dat was ook één van de redenen dat ik zei van “dat kan niet blijven duren”. Dat ik ook bepaalde stappen heb gezet daarna.”

(R22: Turkse vrouw, GG)

4.1.6 Echtscheidingsprocedure

Aangezien de meeste Turken/Marokkanen die in België wonen naast de Belgische ook de Turkse/Marokkaanse nationaliteit behouden hebben, vallen zij onder twee rechtssystemen, namelijk die van het land waar ze wonen en het Turkse/Marokkaanse rechtssysteem (Perneel 2006: 112, Yalçın, Lodewyckx e.a.2006, Lodewyckx, Geets e.a. 2006: 1). In de literatuurstudie opperden we dat de juridische complexiteit die dit voortbrengt eveneens een rem zou kunnen vormen op de echtscheidingen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België (Koelet, Hermans e.a. 2009: 81-87). Dit was bij de mannen en vrouwen die net als hun partner in België zijn opgegroeid niet het geval.

Nagenoeg allemaal hebben ze hun echtscheiding in België aangevraagd (uitgezonderd één Turkse vrouw, die via het Turkse consulaat was getrouwd en ook via het Turkse consulaat wilde scheiden). Enkelen maakten zelfs al gebruik van de nieuwe procedure van de schuldloze echtscheiding (in voege sinds september 2007), d.i. de echtscheiding *op grond*

van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk (E00). De echtscheidingen verliepen doorgaans erg vlot. Meestal gingen ook beide partijen akkoord met de echtscheiding. Wanneer één van beide partijen niet akkoord ging of ze er niet in slaagden om tot een overeenkomst te komen, kon de echtscheiding langer uitlopen. Deze echtscheidingen zouden onder de nieuwe echtscheidingswetgeving sneller uitgesproken zijn. De respondenten konden soms beroep doen op persoonlijke connecties om hen bij de echtscheidingsprocedure te helpen.

Sommige mannen en vrouwen lieten hun echtscheiding achteraf erkennen in Turkije of Marokko. Wie niet voor de Turkse of Marokkaanse wet getrouwd was, hoefde dit niet te doen. Marokko en Turkije kennen geen *de plano* erkenning van buitenlandse echtscheidingen (Vanvoorden 2009: 127-128). Deze kunnen enkel erkend worden via een procedure voor de rechtbank. Ook dit bracht echter geen problemen met zich mee in deze groep, hoogstens wat administratieve rompslomp.

4.2. Intervenierende condities voor de ‘gevestigde’ partners in een migratiehuwelijk

Hoewel de gevestigde respondenten uit een migratiehuwelijk net als de respondenten uit een gevestigd huwelijk opgroeiden in België, zijn er toch een aantal verschillen tussen beide groepen die de beslissing om al dan niet te scheiden bij echtelijke problemen konden beïnvloeden. Zo was onder meer de partnerkeuze in de migratiehuwelijken uit ons onderzoek minder vrij, vooral dan voor de vrouwelijke respondenten (zie 2.2.2). Liefde en gevoelens speelden ook minder een doorslaggevende rol bij het tot stand komen van deze huwelijken (zie ook 3.2.2). Andere verwachtingen lagen aan de basis van het getrouwde leven. De mannelijke gevestigde partners die een partner zochten in het land van herkomst verschilden ook in mentaliteit van de mannelijke partners die kozen voor een meisje dat in België was opgegroeid (zie ook 3.2.2).

4.2.1 Leefwereld

De wijze waarop de gevestigde partners uit een migratiehuwelijk opgroeiden, was erg divers (zie ook 4.1.2). Over het algemeen werd in hun opvoeding echter wat meer ruimte gelaten voor traditie dan bij de gevestigde partners uit de vorige groep. Dit blijkt op zijn minst uit de partnerkeuze die vaker door familie werd ingegeven (zie 2.1.2). De mate waarin men vrij was om deze partner te weigeren, verschilde ook. Bij sommigen was de druk erg groot, anderen lieten zich gemakkelijk leiden door de wensen van hun ouders en wisten nog niet hoe voor hun eigen wensen uit te komen, bij nog anderen stelde de familie louter vrijblijvend een partner voor. De mannelijke respondenten kozen vaker zelf voor hun partner, soms zelfs tegen de wil van hun ouders in (zie 2.1.1). Sommige vrouwelijke respondenten werden tijdens hun jeugd voorbereid op hun rol als vrouw en als moeder eerder dan als individu en leerden zich minder af te vragen wat voor hen als persoon belangrijk was, dan wat belangrijk was voor hen als vrouw en voor de kinderen. Soms waren ze ook erg jong en naïef op het moment van hun huwelijk (zie 2.2.2).

“R: Alleen maar eigenlijk, als vrouw wordt ge opgeleid, allé, door de ouders van “ge zijt moeder en...”

X: vrouw, ge moet onderdanig zijn en ge moet... ”.

(R26: Turkse vrouw, GH, X=vriendin)

Toch zagen deze mannen en vrouwen een samenleving rond hen die sterk de nadruk legde op het individu en post-materialistische waarden als geluk, autonomie, zelfrealisatie en instant behoeftebevrediging. Ze werden ook vaak geconfronteerd met gescheiden koppels. Dit kon hun blik verruimen voor alternatieven, andere mogelijkheden, andere perspectieven. Veel hing daarbij af van hun sociale netwerk en de mate waarin ze op het eigen gezin, de eigen gemeenschap of de ruimere samenleving gericht waren.

“Als je tegenwoordig... zeker vanaf 2000 tot nu, ik zal zeggen als je al gewoon hier aan de bar hen één per één aanspreekt, ni de echte jongeren, maar de... ik zal zeggen, de mensen van mijn leeftijd, de kans is groot dat er misschien 5 of 6 op de 10 zeggen van “ja, ik ben uit elkaar of ik ben gescheiden geweest, ik ben nu hertrouwd”. En 15 jaar- 20 jaar geleden was dat nog ni waar. Ja.”

(R4: Marokkaanse man, GH)

Toch was er volgens de respondenten een verschil tussen het gemak waarmee sommige Belgen scheiden en de manier waarop zij met echtscheiding omgingen:

“Bij hen (Belgen) is dat allemaal zo de normale gang van zaken, als het ni gaat, dan scheid je. Maar bij ons is dat toch wel anders, denk ik. (...)Bij Turkse mensen is dat nog altijd moeilijk, dat ligt nogal moeilijk”

(R25: Turkse vrouw, GH)

4.2.2 Steun directe omgeving

Ook de mate waarin deze gevestigde mannen en vrouwen steun kregen vanuit hun directe omgeving in de aanloop naar de echtscheiding was erg divers en besloeg het hele spectrum van helemaal geen steun tot erg veel steun.

Heel wat mannen en vrouwen konden, net als de partners uit gevestigde huwelijken, rekenen op de nodige steun van familie. Het gaat om nagenoeg alle respondenten die zelf voor hun partner kozen, maar ook om mannen en vrouwen wiens huwelijk door hun ouders werd gearrangeerd. In de aanloop naar hun echtscheiding werd hen niets kwalijk genomen. Er werd hen ook niets in de weg gelegd. Een aantal ouders was zelfs blij of opgelucht toen ze hoorden dat het koppel ging scheiden. Sommigen hadden hun kinderen ook al aangeraden om dit te doen. Vooral mannen maakten graag gebruik van de hulp die hen door de familie aangeboden werd om in het echtelijke conflict te bemiddelen. De vrouwelijke partners losten hun problemen liever zelf op (zie ook 4.2.6).

Zoveel begrip was niet voor iedereen weggelegd. Ouders (en ook andere familieleden) drongen bij hun kinderen soms ook sterk aan om in hun huwelijk te blijven ondanks echtelijke problemen. Deze ouders probeerden vooral het huwelijk te redden. De druk die van hen uitging, zorgde ervoor dat de respondenten hun partner kansen bleven geven. Eén man die tegen het advies van zijn ouders met een meisje huwde uit het land van herkomst, wou al na één jaar uit het huwelijk stappen, maar kreeg daarvoor niet de toestemming. Hij moest van zijn ouders de consequenties dragen van zijn keuze en bleef 17 jaar bij zijn vrouw. Hij was zo verbitterd dat zijn ouders uiteindelijk toch hun fiat gaven voor de echtscheiding alsook hun volledige steun. Zelfs na de echtscheiding bleef de familie polsen of er geen kans was dat het nog goed zou komen.

“En dan had ik aan mijn ouders gezegd “kijk, ‘t is... ‘t zit zo in mekaar” “ah nee, ge hebt het zelf gewild, en nu moet ge er mee blijven”. Ze hebben mij een beetje eigenlijk geforceerd, ik zal ‘t zo zeggen. Ik heb zelf gekozen, maar ik ben wel geforceerd geweest om te blijven.”

(R17: Turkse man, GH)

Soms weerhield dit de respondenten om met hun directe omgeving over de problemen te praten. Volgens sommige vrouwen zou men toch maar veronderstellen dat het hun schuld was dat het huwelijk niet naar wens verliep of dat ze te veeleisend waren geweest.

«X: Maar ook zo, ik weet ni, maar bij ons thuis is dat zo, bij m’n zus en zo, als die problemen heeft, dan komt... als die daarover wilt praten, dan is m’n moeder dadelijk zo van “ge moet is naar uw eigen kijken, ge praat te veel”. Dan krijgt de vrouw meestal de schuld. En ik weet niet of dat bij u zo is ?

R: “Ge hebt het toch zo goed, die draagt u toch op handen, ge moogt toch doen wat dat ge wilt, ge moogt toch gaan waar ge wilt”.

X: “Zijt blij dat die bij u is”. Ja, zo van die dingen ook altijd.

R: Ja, ja. En daarom zei ik het ook niet. Nee nee.»

(R26: Turkse vrouw, GH)

De steun van de directe omgeving viel helemaal weg bij de vrouwen uit een gedwongen huwelijk. Zelfs bij ernstige huwelijksproblemen ‘dwong’ de familie hen om in het huwelijk te blijven. Men was getrouwd, wat daarna gebeurde was niet meer van belang, zolang men maar bij elkaar bleef. Problemen werden doodgezwegen of geminimaliseerd. Als de (schoon)familie al probeerde te bemiddelen, dan was dit vooral om ervoor te zorgen dat partners niet uit elkaar gingen, hoe slecht de relatie ook was. Zeker in een abusieve relatie had dit bijzonder schrijnende gevolgen. Eén vrouw keerde meerdere malen uit het vlucht-huis terug naar haar man op vraag van haar ouders. Deze vrouwen waren zich bewust dat als ze de stap naar een echtscheiding zouden zetten, de steun van hun omgeving volledig zou wegvallen en ze er helemaal alleen zouden voorstaan. Een vrouw die bij haar man wegging, was in de ogen van hun familie “een hoer” (R9: Marokkaanse vrouw, GH). Ook tijdens hun huwelijk kregen ze echter geen of weinig praktische steun of medeleven van hun (schoon)familie.

“Je mag dat zeggen, alle ooms, ze weten “ze slaagt... hij slaagt mij”. Mijn schoonmoeder zelf, zij komt bij mij, zij vindt dan, allez, vlekken op mijn gezicht. Zij doet niks. Ze hebben er niks aan te doen. Ja, de laatste woord van m’n... “Ja, maar later, hij gaat ouder worden en dan, hij gaat stoppen”. Ik zeg “ja, maar ik ga dood, ik ga vermoord worden, ik ga dood”. “Ja, ik heb 3 kindjes achter...”. “Ah, da’s niks”. En dan heb ik naar haar gekeken “ah, ok, als da’s niks, we gaan dat wel zien hè”. Dan heb ik... Ja, ja, dan heb ik ... niemand gaat je helpen. Je moet je plan trekken zelf...”

(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

4.2.3 Reactie schoonfamilie

Vermits deze mannen en vrouwen gehuwd waren met een partner uit Marokko of Turkije, werden ze minder geconfronteerd met de reactie of bemiddelingspogingen van hun schoon-familie. Toch ontsnapte men niet altijd aan hun invloed. Eén vrouwelijke respondente had een erg goed huwelijk met haar partner. De enige echtelijke twisten waren gerelateerd aan het feit dat zij niet langer geld wilde opsturen naar zijn familie in Turkije. Boven hun hoofden, beslisten de schoonouders dat hun schoondochter niet meer aan de eisen voldeed en eisten zij dat hun zoon van haar zou scheiden en een andere vrouw zou zoeken. Ook in dit geval, was de loyaliteit van de man naar zijn ouders zo groot, dat hij deed wat ze hem vroegen, zonder hier zelf achter te staan.

4.2.4 Kleinerend/restrictief gedrag van de partner

Sommige vrouwen spraken ook niet met hun familie over hun huwelijksproblemen omdat het kleinerende en restrictieve gedrag van hun partner (zie 3.2.5.2) ervoor zorgde dat ze in zichzelf gekeerd waren, weinig voor zichzelf opkwamen, ook wanneer ze nochtans hadden kunnen rekenen op heel wat steun van hun directe omgeving. Eén vrouw die niet gesteund werd door haar ouders, werd door haar abusieve partner ook letterlijk afgesloten van haar omgeving. Zij was volkomen sociaal geïsoleerd en had niemand waarmee ze haar echtelijke problemen kon bespreken, niemand ook die haar echtelijke problemen kon (h)erkennen. Zij kende ook geen enkel gescheiden koppel. Door dit alles was het voor haar moeilijk om echtscheiding als valabele optie te zien.

« Ik wil scheiden als... je bent gesloten. Je ziet... Je kijkt op... naar links, je ziet niemand. Je bent ... naar rechts, je bent alleen..En soms voel je je ook schuldig hè. Je zegt "ja, misschien heb ik iets slecht gedaan". Je kan... Je hebt ni meer familie. Ik had mijn kleine zuster, zij komt bij mij. Nee, ze mag dan ni meer komen. Ik was altijd alleen. En dan, m'n grote zuster, zij komt bij mij. Zij was getrouwd met haar... met zijn oom hè. Nee, zij mocht dat ni... Altijd als zij komt. Zij woont juist achter de hoek hè. Nee, zij mocht dan ni meer komen. Dat was altijd ruzie. Dus als niemand rond mij... Ik had niemand. En dus zie je, dat was gesloten. En in die tijd paste dat niet en "dat gaat weg en dat gaat...". En dan, je ziet, da's 8 jaar. »
(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

Een partner kan niet alleen door psychisch of fysisch misbruik vleugellam gemaakt worden, maar kan soms ook verblind worden door mooie cadeaus, complimenten en kleine attenties (o.m. bij ontrouw).

4.2.5 Hulpverlening

Enkele (vrouwelijke) respondenten uit deze groep stonden er helemaal alleen voor eens ze hun partner wilden verlaten. In tegenstelling tot de vorige groep zie je dat zij weinig beroep *konden* doen op informele hulp en wel zelf hun weg moesten zoeken, informeren. Zij slaagden hier relatief goed in omdat ze hier opgegroeid waren en goed op de hoogte waren van de mogelijkheden of er naartoe geleid werden. Zij waren ook relatief goed op de hoogte van hun rechten en plichten. Als ze beschikten over een erg beperkt sociaal netwerk, waren toevallige contacten belangrijk om de nodige stappen te kunnen zetten in verband met de echtscheiding. In dat geval was men ook erg afhankelijk van de formele en vooral residentiële hulpverlening (buurthuis, crisiscentrum, vluchthuis).

Wie wel hulp of steun kon krijgen of kreeg van familie vond eveneens de weg naar de formele hulpverlening, zowel vóór als tijdens de echtscheiding (advocaat, politie, vrede-rechter, deurwaarder, maatschappelijk assistent, consulaat, ocmw, psycholoog). Een ruimer spectrum werd aangesproken naargelang men beschikte over een ruimer netwerk. In dit netwerk waren informele en formele relaties soms verstrengeld (bv. bevriende politie-agente, maatschappelijk werker, vrienden op consulaat, vriend die rechten studeert etc.).

De mannelijke respondenten deden over het algemeen minder beroep op formele hulpverlening dan de vrouwelijke respondenten. *“Maar wij, als wij hulp nodig hebben, dan gaan we meestal in de familiekring zoeken.”* (R4: Marokkaanse man, GH). In de aanloop naar hun echtscheiding vroegen zij vaker aan hun familie om te bemiddelen of namen zij contact op met de schoonfamilie. Daarbij beperkten zij zich liefst tot de dichte familiekring. Eén mannelijke respondent had erg slechte ervaringen met de formele hulpverlening. Hij voelde zich tweemaal slachtoffer: éénmaal van zijn vrouw en éénmaal van de formele instanties die blindelings de kant kozen van zijn vrouw. Zijn verhaal over het verloop van de echtscheiding lijkt erop te wijzen dat zijn Marokkaanse vrouw erg handig wist gebruik (of misbruik) te maken van de Belgische hulpverleningsinstanties. Het was soms moeilijk om echtelijke problemen in bescheiden kring op te lossen. Ook de verdere familie, en soms zelfs de ruimere gemeenschap leek (ongevraagd) op deze echtscheidingen toe te kijken. Iedereen had zijn mening klaar.

« I: Dus de families... moeide de familie zich veel ermee?

R: Ah, hun familie hè natuurlijk. Ah ja, mijn familie ook uiteraard. Allez ja, en de mensen die hier wonen. Iedereen kent mekaar. Allez...

I: Ja. Dus iedereen was mee op die echtscheiding aan 't kijken?

R: Ja, ja, ja, echt waar. Maar dat is zo. Da's nu eenmaal hier bij ons zo. Iedereen kent mekaar, ge hebt geen vrij leven uiteindelijk, ge kunt zelf niks beslissen. Een heel grote sociale controle. Dus ge kunt ni veel doen. »

(R25 : Turkse vrouw, GH)

4.2.6 Kinderen

Enkel twee huwelijken die vrijwel onmiddellijk verbroken of geannuleerd werden, bleven kinderloos (zie ook Van der Heyden 2006: 91). Voor de moeders en vaders vormden de kinderen vaak een belangrijke drempel om tot echtscheiding over te gaan. Eerder zagen we al dat vrouwen vaker voorbereid werden op hun rol als moeder (zie 4.2.2). Als moeder moesten ze in de eerste plaats het geluk van hun kinderen nastreven. Bij dat geluk hoorde een vader. Ook vaders wilden liever met de echtscheiding wachten tot de kinderen oud genoeg waren (soms mede onder druk van ouders en familie). De meeste mannen en vrouwen kwamen evenwel tot het besef dat het ook voor de kinderen beter was om een punt te zetten achter het huwelijk. Beter geen vader/moeder, dan een slechte. Het kostte

soms wat tijd om zich hiervan te overtuigen. Vermits partners over het algemeen goed op de hoogte waren van het bindende karakter van kinderen in het huwelijk, konden zij hier ook misbruik van maken:

“Ik wou eerst dat ze 2-3 jaar wachtte met kinderen hè, voor eigenlijk te zien hoe dat dat ten eerste onder ons ging en zo, en... Maar blijkbaar had zij andere plannen. En de eerste maand was ze al zwanger. En dan heb ik ook gezegd van “ja, oké, da’s goed, da’s niks hè, dan is ‘t zo”. En nadat die 3 maanden zwanger was, ben ik met haar naar de gynaecoloog gegaan voor te zien of dat alles in orde was en zo(...) En vanaf dat we thuis waren, zei die dat dus vlakaf, en ervoor had ze dat ook al een paar keer zo... dan zei die “ja, ik ben alleen voor mijn pas hier, ‘t is mijn nonkel in Marokko, da’s mijn vent”.”

(R3: Marokkaanse man, GH)

4.2.7 Juridische afhankelijkheid van de partner

Wanneer het huwelijk niet lang genoeg standhield²⁸, kon de huwelijksmigrant zijn verblijfs-statuuut in België verliezen en verplicht worden terug te keren naar het land van herkomst. De ex-partners van de gevestide mannen en vrouwen uit een migratiehuwelijk probeerden met dit in het achterhoofd soms een echtscheiding te voorkomen of uit te stellen (zie ook 4.3.5.3).

4.2.8 Echtscheidingsprocedure

Tijdens de echtscheidingsprocedure van de mannen en vrouwen die hier waren opgegroeid en trouwden met een partner uit Marokko of Turkije, deden zich soms moeilijkheden voor die gerelateerd waren aan hun specifieke context. Deze moeilijkheden remden niet zozeer de wil om te scheiden af maar eerder de echtscheiding zelf.

²⁸ In 1993 werd deze periode ingekort tot 15 maanden, sinds 2007 moeten huwelijksmigranten echter 3 jaar wachten op een definitieve verblijfsvergunning. Men moet in die periode ononderbroken met de huwelijkspartner hebben samengeleefd (uitgezonderd bij familiaal geweld).

Eén respondent vroeg de echtscheiding in Turkije aan. Zijn vrouw woonde tijdens de procedure terug in Turkije. Doordat hij de gerechtelijke procedure moeilijk kon opvolgen vanuit België sleepte zijn echtscheiding 10 jaar aan. De echtscheidingsprocedure in België werd dan weer soms vertraagd doordat documenten uit Marokko/Turkije vereist waren die niet onmiddellijk beschikbaar waren. Ook de erkenning van de echtscheidingen kon voor moeilijkheden zorgen, zeker bij de Marokkaanse respondenten. Marokko erkent geen echtscheidingen die in strijd zijn met de Mudawanna. Zeker voor de hervormingen van deze Marokkaanse familiewetgeving in 2004 kon dit voor problemen zorgen (Vanvoorden 2009: 122-126). Eén vrouwelijke respondente beklagde dan ook haar vriendinnen die voor de Marokkaanse wet getrouwd waren en hun echtscheiding wilden laten erkennen in België:

“R: Want ik zat ook in een periode met vriendinnen die getrouwd waren ook voor de Marokkaanse wet, die... die dus echt echtscheidingsprocedures hadden van jaren aan een stuk, 10 jaar en nog altijd ni gescheiden. Daar is nu verandering in gekomen met dat de wetgeving veranderd is, maar het is... (...)

I: Wat ik soms ook wel hoor, is dat het soms gemakkelijker is om in Marokko te scheiden, dat het daar sneller achter de rug is dan hier in België.

R: Ja, als de 2 akkoord zijn. Als de 2 akkoord zijn en als ge fooien geeft en als ge uw kanalen kent. Allez, dat is gewoon de gang van zaken.”

(R12: Marokkaanse vrouw, GH)

Een respondente die tweemaal scheidde, eens in België en eens in Marokko, kreeg haar echtscheiding (via familie) sneller geregeld in Marokko. Voor mannen was het alleszins voor de hervormingen in 2004 veel gemakkelijker om in Marokko te scheiden dan in België. Nu zou er echter geen reden meer zijn om in Marokko de echtscheiding aan te vragen en deze dan in België te laten erkennen:

“Vroeger was dat heel gemakkelijk, naar ginder gaan, en zij naar ginder, en binnen een paar uur is dat geregeld hè. Maar ginder, tegenwoordig is dat ook met een advocaat en zo hè.”

(R4: Marokkaanse man, GH)

De echtscheidingen in deze groep verliepen vaak ook minder vlot omdat heel wat mannelijke partners niet akkoord gingen met de echtscheiding. Een vrouw die getrouwd

was geweest met een man uit Marokko en tijdens haar huwelijk het slachtoffer was van ernstig en standvastig huiselijk geweld slaagde er na 2,5 jaar nog niet in om een echtscheiding op grond van bepaalde feiten te verkrijgen (ondanks heel wat concrete bewijsstukken) en vroeg na de hervorming van de echtscheidingswet een echtscheiding aan op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk. Ook andere vrouwen die buiten de wil van hun partner om wilden scheiden, juichen de nieuwe echtscheidingswet toe, die hen toelaat om sneller van hun partner te scheiden²⁹.

²⁹ Indien de aanvraag tot echtscheiding gedaan door één echtgenoot, dan bestaat de onherstelbare ontwrichting na meer dan één jaar feitelijke scheiding, of wanneer de aanvraag na één jaar wordt herhaald.

“Dus ik heb toch lang moeten wachten hoor vooraleer dat dat allemaal geregeld werd. En daar heb ik echt klachten in. Dus het ministerie moet echt met de scheidingen van vrouwen echt meer... vlugger het regelen. Echt waar. Want die blijven je maar daardoor slepen. Want als het niet lukt, lukt het niet. Iemand die twijfelt over zijn feitelijke scheiding, die gaat zo’n stap niet ondernemen, vind ik.”.
(R26: Turkse vrouw, GH)

4.3. Intervenierende condities voor huwelijksmigranten

In dit hoofdstuk over intervenierende condities is het nuttig om binnen het migratiehuwelijk een onderscheid te maken tussen de gevestigde partner en de gemigreerde partner. De leefwereld waarin beiden zijn opgegroeid, verschilt (evenwel niet op alle vlakken en niet altijd op dezelfde manier - zie ook 2.1.2 en 3.2.2). Bovendien staan ze bij echtelijke problemen ook niet allebei even sterk in het huwelijk. De familie van de huwelijksmigrant bevindt zich ver weg en de afhankelijkheid van de partner en schoonfamilie is (zeker aan het begin van het huwelijk) erg groot (zie ook 3.2.5.1). Huwelijksmigranten zijn zowel op sociaal als op financieel vlak kwetsbaar, maar ook op juridisch vlak door het afhankelijk verblijfsstatuut. De toeleiding naar de hulpverlening in een land dat hen niet eigen is, is voor deze groep ook minder vanzelfsprekend.

4.3.1 Leefwereld

Volgens sommige geïnterviewde mannen en vrouwen die in België zijn opgegroeid, gaan Belgen wel erg gemakkelijk over tot echtscheiding (zie 4.2.1). Zij zien hierin een cultuurverschil met Marokkaanse en Turkse mensen. De Marokkaanse en Turkse huwelijksmigranten uit ons onderzoek groeiden alvast op in een omgeving waar het huwelijk erg hoog aangeschreven stond. Het huwelijk werd beschouwd als hoofdvoorwaarde voor het leven. Je trouwt maar één keer en het is belangrijk dat je alles doet om dat huwelijk in stand te houden. In het huwelijk moet je blijven volhouden, want er is altijd hoop dat het goedkomt. Liefde is daarbij slechts één aspect, maar als de liefde er niet is, kan die nog groeien. Het is zeker geen reden om het huwelijk te verbreken. Deze opvatting over het huwelijk ziet men ook gereflecteerd in de islam. Die

staat open voor echtscheiding, maar het zou van alle toegelaten zaken de meest verfoeilijke zijn (Esposito 2001). Eerst moeten alle mogelijke verzoeningspogingen ondernomen worden. Om te vermijden dat men onbezonnen zou scheiden, mag men ook pas terug met de ex-partner trouwen, wanneer deze ondertussen getrouwd is geweest met iemand anders en terug gescheiden. De Marokkaanse familiewetgeving die geënt is op het traditioneel islamitisch recht behoudt de verzoeningsidee (Vanvoorden 2009: 139). Dit neemt niet weg dat Marokko, in tegenstelling tot Turkije, erg veel echtscheidingen kent (zie deelrapport 1: Koelet, Hermans e.a. 2009: 45-48). Marokko heeft een erg lange traditie van verstotingen, waarbij de man gemakkelijk van zijn vrouw kon scheiden zonder al te veel consequenties³⁰. Voor vrouwen was het in Marokko lang erg moeilijk om te scheiden van hun man. In Turkije is het aantal echtscheidingen dan weer erg laag, onder meer omdat echtscheiding er cultureel ontmoedigd wordt.

“Het is ni echt normaal in Turkije om 2-3 keer te trouwen. En in haar familie, bestaat zoiets als echtscheiden ook niet”

(R28 : Turkse vrouw, HG, tolk)

Deze conceptie van het huwelijk heeft er mede toe geleid dat de vrouwelijke huwelijksmigranten in hun huwelijk soms erg lang, erg veel hebben verdragen van hun ex-partner. Zij moesten een heel proces van individualisering doormaken vooralleer ze de knoop konden doorhakken van de echtscheiding. Sommigen maakten dit proces versneld door op het moment dat ze door hun partner aan de deur gezet werden. Individualisering (voice/ empowerment) was echter niet vanzelfsprekend voor deze vrouwen, zeker niet door de context van migratie en de soms abusieve relatie waarin ze terecht gekomen waren (zie 4.3.4). Bij sommigen leefde bovendien de idee dat een vrouw zonder haar man niet kon overleven, dat ze afhankelijk was van haar man en dat ze zonder een man aan haar zijde verloren zou zijn (zelfs al werkte zij en haar man niet). Om tot een echtscheiding te kunnen overgaan, moesten sommige vrouwelijke huwelijksmigranten zich losmaken van wat ze heel hun leven geleerd hadden en van hun omgeving. Voor hun kinderen, die in België waren opgegroeid, was dit minder moeilijk:

³⁰ Dit bestaat na de hervorming van de familiewetgeving in 2004 nog steeds maar werd onder gerechtelijk toezicht geplaatst.

“ En daarna zei mijn dochter, mijn zoon, iedereen: “mama, stop. Jij ook, jij bent een mens, jij ook, jij hebt het recht om te leven zoals alle mensen, jij hebt het recht om buiten te gaan, jij hebt het recht om je te amuseren, je hebt het recht om je vriendinnen te zien, je bent een mens, je gaat hem toch niet heel je leven verdragen? Men moet profiteren van het leven.”

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Voor de mannelijke huwelijksmigranten in dit onderzoek had het beeld van het onbreekbare huwelijk heel andere gevolgen. Zij lijken niet zelf hun echtscheiding te hebben gewild. Ze begrepen niet waarom hun partner wilde scheiden of waarom zij al zo snel tot een echtscheiding overging. Temeer omdat hun ex-partner hen liet weten dat ze niets verkeerd gedaan hadden, dat ze een goede man waren geweest. Zij hadden hun vrouw toch nooit geslagen, gingen niet op café? Waarom werden ze dan ‘gestraft’ met een echtscheiding (en soms ook met het verlies van hun verblijfsvergunning – zie 4.3.5.3)? Deze mannen bleven hopen op verzoening, zelfs als de zaak al lang verloren was. Ze stonden versteld dat hun vrouw zo gemakkelijk een echtscheiding kon verkrijgen in België zonder hun toestemming. Slechts één mannelijke huwelijksmigrant besliste samen met zijn ex-vrouw om te scheiden en had hier minder problemen mee.

“Mijn ex-vrouw altijd zeggen “gij goed, goed”. Maar ik zeggen “maar ik goed, maar waarom scheiden?”, alleen zo “waarom?”. (...) Maar bij mij... bij mijn verstand was het nog ni gedaan. Ik hoopte nog altijd op een verzoening. Want ook omdat zij constant bleef zeggen van “nee, er mankeert niets aan jou, je bent een goeie man, maar ik kan het niet”.”

(R20: Turkse man, HG, tolk)

4.3.2 Steun directe omgeving

De huwelijksmigranten kwamen uit erg diverse sociale milieus. We vinden dus ook hier een breed spectrum van ouderlijke steun terug. Sommigen kregen erg veel steun van hun ouders, anderen konden op erg weinig steun rekenen. Het neemt niet weg dat alle ouders het huwelijk hoog in het vaandel droegen.

Een Turkse vrouw, die door haar man tijdens een familiebezoek in Turkije werd achtergelaten en aanvankelijk niet terug naar België kon komen (zie ook 4.3.5.3), werd door haar ouders met open armen ontvangen en kreeg met de steun van familie haar documenten terug. Haar ouders vertrouwden haar in alles wat ze deed, ook al hoorden ze soms slechte dingen over haar. Een hoger opgeleide Marokkaanse huwelijksmigrante, die opgroeide in een erg open gezin en zelf haar huwelijkspartner koos, ondervond eveneens heel wat steun van haar directe omgeving en werd vrijgelaten in haar keuze om haar partner te verlaten. Door de grote afstand was de steun die deze families konden bieden aan hun familielid in België echter beperkt. Ze kenden België niet en vanop afstand konden ze vaak weinig doen. Echtelijke problemen bleven soms lange tijd verborgen omdat de vrouwelijke huwelijksmigranten hun familie niet ongerust wilden maken zonder dat ze hen konden helpen of omdat ze aan de telefoon moeilijk vrijuit konden spreken over hun problemen met hun partner en schoonfamilie in de buurt. De familie kon zich overigens niet helemaal inleven in wat zij hier in België precies doormaakten volgens de respondenten. Zij woonden hier niet en wisten niet hoe het er hier aan toe ging. Ze konden hen bijgevolg ook geen raad geven over wat ze moesten doen.

“Ik had niemand om te praten. En als ik met m’n ouders aan het bellen was, waren er meestal mensen langs mij. Maar op de momenten dat er niemand langs mij was, zei ik ook geen slechte dingen over hem. Ik vertelde hen ook altijd “ja mama, ik ben gelukkig”. Ik wou hen ni ongerust maken. Maar ik had niemand om te praten... Ze waren ook geschokeerd toen dat ze hoorden dat ik ging scheiden. Want zij vertelde altijd “ja mama, het zijn heel goeie mensen, ik ben gelukkig, ik ben happy”. Ze konden het ook ni geloven, want ze was gelukkig, hoe kon dat gebeuren.”

(R27: Turkse vrouw, HG, tolk)

Sommige vrouwen ondervonden echter erg weinig steun van hun ouders en familie. De reden hiervoor was dat echtscheiding in hun omgeving/milieu niet sociaal aanvaard was. Als vrouw had men geen recht op echtscheiding, hoe groot de problemen in het koppel ook waren. Deze families probeerden de problemen in het gezin te minimaliseren. Echtelijke ruzies kwamen in de beste families voor en men moest ze als vrouw leren verdragen. Bovendien zou de situatie wel beteren eens de partners elkaar wat beter leerden kennen. Ze moesten vooral blijven proberen en geduld hebben. Zelfs het huiselijke geweld zou na verloop van tijd minderen en als dit niet zo was, dan moest men accepteren dat er nu eenmaal goede en slechte dagen waren in het huwelijk. Wanneer de

vrouwen kort na hun migratie wilden terugkeren, lieten de ouders dit niet toe. Eens er kinderen waren, moesten ze zeker voor hen op hun tanden bijten. Een goed echtgenote en moeder, liet haar man en kinderen voorgaan; wat ze zelf wou was onbelangrijk. De vrouwelijke huwelijksmigranten werden zo aangemoedigd om de schone schijn in hun huwelijk hoog te houden. Ze spraken dan ook liever niet met hun familie over de problemen die ze ervoeren binnen het huwelijk.

«Euh, ik heb gesproken, maar wanneer ik gekomen ben, ben ik 3 jaar hier in België gebleven. Ik ben gekomen als getrouwde vrouw. Wanneer ik ben teruggekeerd, ben ik teruggekeerd met 2 kinderen. En wanneer ik met 2 kinderen ben teruggekeerd, had ik de mogelijkheid om met mijn zussen te praten, met mijn mama. Ik zeg 'voilà, voilà, voilà, dat is mijn man, het zijn problemen.' Maar in Marokko vindt men dat dat normaal is. Er is niets ongewoons aan. 'Uw man, die houdt van u. Vandaag slaat hij u, morgen gaat hij met je lachen. Het is geen probleem. Het is compleet normaal. Goed, je bent een getrouwde vrouw, je hebt kinderen, nu denk je nog enkel aan je man en je kinderen. Niets anders. Ok?'. Want de vrouw, wanneer ze zal gescheiden zijn van haar man en ze alleen woont, bij ons, dat is geen goed beeld. Het is niet geaccepteerd in onze familie, in de Marokkaanse familie, ze zeggen 'oh, er is een probleem'. Als de familie alleen woont, is er een probleem. Er is iets abnormaals. Het is niet normaal. Maar ik heb verdragen, ik heb gezegd 'goed, het is mijn man'. Wanneer ik naar Marokko ga, bijvoorbeeld met mijn man en mijn kinderen, we zijn in de auto, en men zegt 'oh, die dame daar, zij leeft een perfect leventje'. Het is helemaal niet perfect. Het is een decor. »

(R14 : Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

De familie kwam soms tussenbeide door te bemiddelen met de partner of de schoonfamilie. Het ultieme doel van deze bemiddelingen was vooral dat het koppel bij elkaar bleef. Ook in deze groep keerde een vrouw zo na tussenkomst van haar ouders vanuit het vluchthuis naar haar gewelddadige man terug, zonder dat er wezenlijk iets veranderd was aan de situatie. De manier waarop haar ouders reageerden werd vooral ingegeven door angst, angst voor haar/hun reputatie, maar ook angst voor de reactie van haar man als zij hem zou verlaten. Haar man bedreigde haar en haar familie als ze in het vluchthuis zat. Pas na 24 jaar gaven ze haar uiteindelijk toestemming om te scheiden.

« Wanneer ik mijn man verlaten heb, heb ik aan mijn moeder gezegd dat ik mijn man verlaten had. Zij zei 'Wees voorzichtig. Hij gaat je slaan of je iets ergs aandoen. Maar je hebt het recht om weg te gaan, je hebt het recht. Ondanks dat het verkeerd is voor een vrouw om te vertrekken en haar kinderen te verlaten. Maar voor je eigen goed en voor het goed van je kinderen, heb je het recht om je echtgenoot te verlaten. Er is geen probleem.' Toen ik de toestemming gekregen had van mijn moeder en van mijn kinderen en ik zag dat ik niets verkeerd gedaan had, he, zei ik 'Het is het einde. Ik ben niet meer genoodzaakt om met hem te leven.' Dat is alles. Ondanks dat ik een huis gekocht had, ondanks... heb ik opgegeven, heb ik mijn ogen gesloten. Ik heb gezegd 'dat gebeure wat gebeure moet'."

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Een andere vrouwelijke huwelijksmigrante wachtte niet op de toestemming van haar ouders om bij haar man weg te gaan. Door de afstand wist haar familie niet wat er allemaal in haar leven gebeurde. Ze vroeg hen ook om zich minder met haar leven in te laten en geen beslissingen meer voor haar te nemen, vermits ze ondertussen een volwassen vrouw was die al zelf kinderen had. Voor haar vormde de reactie van haar ouders minder een drempel.

De ouders van de mannelijke huwelijksmigranten tot slot geloofden eveneens dat het koppel moest blijven proberen, niet 'zomaar' mocht opgeven. Echtscheiding zou '*niet mogen*' of beter gezegd '*niet moeten*', zoals één van de geïnterviewde mannen zichzelf corrigeert. Dit wil zeggen dat als allebei de partners hun best deden in het huwelijk, een echtscheiding niet nodig is. De families van de mannelijke huwelijksmigranten waren voornamelijk verwonderd over de echtscheiding. Als ze hun traditionele rol als bemiddelaar wilden opnemen, stootten ze eveneens op de verschillende visie op het huwelijk in België. Bovendien is bemiddelen van op dergelijke afstand niet gemakkelijk. Sommige mannelijke huwelijksmigranten durfden in hun directe omgeving niet te spreken over hun echtscheiding omdat ze zich schaamden. In hun ogen werd een man pas verlaten door zijn vrouw als hij iets ernstigs verkeerd had gedaan. Ook bij andere mannen hoor je vaak "*hoe minder mensen het weten, hoe beter*". Dit zou kunnen verklaren waarom het zo moeilijk was om mannelijke respondenten te vinden om te getuigen in dit onderzoek.

4.3.3 Reactie schoonouders

Ook in deze groep konden schoonouders ervoor zorgen dat de echtscheiding werd bespoedigd, zeker als het koppel bij hen inwoonde. Zowel mannelijke als vrouwelijke huwelijksmigranten vertellen hoe hun schoonmoeder of –vader hun partner tegen hen opzette en aandrong op een echtscheiding. De schoonfamilie bemoeide zich sterk met de relatie en de partners hadden soms erg weinig privacy.

“Hij heeft geprobeerd om het goed te maken met zijn vrouw. Maar haar vader is... hij komt er altijd tussen met zijn negatieve beslissing opdat... om te zoeken... de echtscheiding van zijn dochter te verkrijgen. En het is hem gelukt”.

(R5a: Marokkaanse man, HG, tolk)

Maar de huwelijksmigranten konden ook erg veel steun van hun schoonouders krijgen. Zeker bij de vrouwelijke huwelijksmigranten leefde de schoonfamilie (schoonmoeder, schoonzus) soms erg met hen mee. De mannelijke huwelijksmigranten hadden de schoonfamilie soms aan hun kant omdat ook zij het liefste wilden dat het huwelijk van hun zoon of dochter behouden bleef. Andere schoonouders lieten hun dochter de vrije keuze.

“Haar ouders stonden eerst aan mijn kant. Ze begrepen niet waarom ze van mij af wilde. Ze vroegen haar wat ik verkeerd deed maar daar kon ze niets op zeggen. Ze hebben haar aangespoord om vol te houden en te blijven proberen. Ze moest maar leren van mij te houden. Dat hadden al veel Marokkaanse gehuwden voor haar gedaan.”

(R6: Marokkaanse man, HG, vertaald uit het Arabisch)

4.3.4 Kleinerend/restrictief gedrag van de partner in een migratiecontext

De huwelijksmigranten kwamen na hun huwelijk terecht in een cultuur, een wereld die niet de hunne was. Ze moesten nog leren hoe alles in België in elkaar zat. Ze bedachten dat iedereen het aanvankelijk moeilijk zou hebben in een dergelijke context en dat het langzaamaan wel beter zou gaan.

De vrouwelijke huwelijksmigranten probeerden zich ondertussen op alle mogelijke manieren aan te passen aan wat zij dachten dat het leven in België was, door bijvoorbeeld een hoofddoek te dragen, niet zonder hun man weg te gaan, etc.. Om te weten te komen wat *het leven in België* inhield, waren zij echter aangewezen op hun partner, hun schoonfamilie en hun beperkte sociale netwerk (zie verder). Deze maakten soms misbruik van de situatie en behandelden hen met weinig respect en misprijzen (zie 3.2.5.1). Zij probeerden zich allerlei identiteiten aan te meten om hun partner zoveel mogelijk te behagen. Ze speelden de ideale echtgenote om hun huwelijk te redden. Ze verloochenden soms jarenlang hun eigen identiteit. Voor hun partner en/of diens familie was het nooit goed genoeg. Haar identiteit, zelfwaardegevoel en zelfvertrouwen brokkelde snel af. Ze werd gereduceerd tot niets, had geen eigen wil meer, geen eigen karakter en werd erg onderdanig. Zo kon ze nog maar moeilijk voor zichzelf opkomen en ze wist nauwelijks nog wat ze zelf wilde. Psychologe Sultan Balli vergelijkt het met een 'Skinner Box': *"Omdat wat ze ook doen, het is niet juist. Het is echt wel een zoektocht van trial and error en ze krijgen – het doet me een beetje denken aan de Skinner box en zo - ze krijgen een elektroshock maar ze weten niet op welk pedaalje ze moeten drukken. Want op welk pedaalje ze ook drukken, ze blijven elektroshocks krijgen. Dan krijg je een muisje dat zich in een hoekje terugtrekt en maar knikt "*

" Ze zegt zo, ja, toen dat ik getrouwd was, ik had toen echt geen zelfvertrouwen ni meer in m'n eigen, want ja, ik had nergens een mening over, ik mocht nergens iets over zeggen of zo. En ik werd op de duur...ja, werd ik dan zo... ja, hoe moet ik zeggen... werd ik dan zo, ja, dom.(...) En dan zeggen ze tegen haar "zijt gij dat ene, stille, een beetje domme meisje die toen niks wist of kon zeggen". Ja maar, zegt ze, ja, ik had toen daar geen recht op om iets te zeggen, op de duur, als ge niks zegt, niks zegt, ja, dan verleert ge alles. Ni dat ik dom of zo was, maar op de duur houden ze u wel voor een domme."

(R27: Turkse vrouw, HG, talk)

Dit maakt het erg moeilijk om de stap uit een abusieve of op zijn minst erg ongelukkige relatie te zetten. De context van migratie en de onderdanige, kwetsbare positie in het huwelijk, hadden een negatieve impact op hun empowerment. De Marokkaanse mannelijke partners accepteerden het bovendien niet dat zij, als vrouw, van hun man wilden scheiden en gingen soms zelfs over tot bedreigingen.

4.3.5 Drie vormen van afhankelijkheid: sociaal, financieel en juridisch

4.3.5.1 Sociale afhankelijkheid

De huwelijksmigranten uit dit onderzoek waren sociaal erg afhankelijk van hun partner en schoonfamilie, zeker wanneer ze aanvankelijk in België aankwamen (zie ook Timmerman 2006a: 12-13, Geets 2006: 50, Peleman 2002). Ze moesten vaak van nul beginnen om een nieuw sociaal netwerk uit te bouwen en werden hierin soms gehinderd door de taal. Maar ook de partner en/of schoonfamilie konden het hen moeilijk maken om een eigen netwerk uit te bouwen (zie ook Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 195, Geets 2006: 48). Zij konden hen bewust sociaal isoleren.

Dit ging bij de vrouwelijke huwelijksmigranten soms erg ver. Zij werden letterlijk opgesloten en mochten niet eens naar de winkel in de straat. Als ze mee mochten naar familie, verloor men hen geen 5 minuten uit het oog uit vrees dat ze zouden gaan praten. Aan de schoolpoort mochten ze niet met andere moeders spreken. Ze werden bewust weggehouden van perspectieven die hen de ogen konden openen. *“Want hij zegt ‘als je kennis maakt met de vrouwen, zijn er vrouwen die je dingen gaan vertellen. Je gaat problemen krijgen.’”* (R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans) Sociaal contact is nochtans belangrijk om in contact te komen met andere perspectieven, potentiële alternatieven, andere mogelijkheden. Om te beseffen dat ze het recht hebben om te scheiden, zich niet te culpabiliseren, maar zich ook niet te wentelen in de slachtofferrol (zie verder), was het belangrijk dat men met anderen over de situatie thuis kon praten.

“Ja, ja, ja, ‘t is dat dat hij me niet naar school wil laten gaan, stages laten doen. ‘t Is van dat dat hij bang is, dat ik mijn problemen uit. Ik ben zo op school beginnen praten. En daarna gaf ieder mij zijn idee ‘is dat normaal, is dat niet normaal’. En we beginnen te praten. Maar aan het eind heb ik gezegd ‘ik mag’.”

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Voor hun echtscheiding hadden sommige huwelijksmigranten bovendien nog nooit iemand ontmoet die gescheiden was; niet in hun familie en niet in hun vriendenkring en na migratie al helemaal niet. Pas na hun echtscheiding beseften zij dat zij niet de enige in deze situatie waren. Het leek alsof ze dan pas geconfronteerd werden met de realiteit. Vooral voor een aantal vrouwelijke huwelijksmigranten was het contact met andere

gescheiden vrouwen na de echtscheiding erg belangrijk (zie ook Van der heyden 2006: 97). Het deed hen inzien dat gescheiden zijn niet abnormaal is, niet veroordeeld werd.

« Euh, in Marokko gaat dat zo. Door de echtscheiding, veroordeelt men de vrouw, men zegt... 't is alsof ze iets verkeerd gedaan heeft, 't is daarom dat ze gescheiden is. Hier denk ik niet. Want ik zie veel gescheiden vrouwen hier. Het is bijna... Elke keer dat ik vraag 'bent u getrouwd of bent u gescheiden?', is het grootste deel, de meerderheid gescheiden.»

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Een hogeropgeleide Marokkaanse vrouw die, ondanks de controle van haar man, veel contact had met andere gescheiden koppels vanuit haar sterk sociaal engagement in de Marokkaanse gemeenschap in België (ze wilde niet helemaal meegaan in de jaloezie van haar man), merkte op dat dit haar hielp om te reflecteren over haar eigen problemen en mogelijkheden.

Sociale afhankelijkheid zorgde niet enkel voor een emotionele drempel bij echtscheiding, maar ook voor een praktische drempel. Zo kon men de partner pas verlaten, wanneer men een plek had waar men naartoe kon gaan. Met geen familie in de buurt en beperkte sociale contacten was dit erg moeilijk. Wanneer ze door hun partner het huis uit gezet werden, stonden ze bovendien letterlijk op straat. Een vrouw kwam zo met haar kind midden in de nacht in de regen in het park terecht. Door haar sociale isolatie had ze geen idee van de formele instanties waar ze beroep op kon doen (zie ook Van der heyden 2006: 97). Als zij uiteindelijk terugkeerde naar haar partner, voelde zij zich onmachtig en hulpeloos. Dit maakte haar onderhandelingspositie in het huishouden erg zwak.

“I: Euh, moest dat nu gebeurd zijn, nu dat zij haar weg een beetje meer kent, hoe zou ze... wat zou ze dan gedaan hebben? (...) Zou ze dan... het moment dat hij haar buiten gezet had, zou ze dan nog teruggekeerd zijn?

R: Nee, ik ben nog niet stom, zegt ze.(...) Ze zou nu naar een vluchthuis gaan... Of naar de politie... Ze ging naar een dokter, ze had een rapport gehaald voor slagen en verwondingen. Toen wist ze dat nog niet hè. Ze kende helemaal niets... Nu zou ze alles kunnen vertellen, ze zou zeggen “dat heeft mijn man gedaan en zo” en “mijn man heeft mij geslagen in aanwezigheid van andere vrouwen”. Maar toen wist ze dat nog niet”.

(R28: Turkse vrouw, HG, talk)

Ook een mannelijke huwelijksmigrant werd tijdens de ramadan om even over middernacht uit huis gezet en sliep in de daaropvolgende dagen in het park of in de moskee. Hij had de indruk dat de hulpverlening enkel op vrouwen gericht was (zie verder).

4.3.5.2 Financiële afhankelijkheid

De eigen financiële afhankelijkheid wordt niet zo vaak vernoemd door de huwelijksmigranten in de beschrijving van de aanloop naar de echtscheiding. Het lijkt alvast niet de eerste bekommernis. *“Dat, dat was echt... Dat was echt niet mijn eerste bekommernis, mijn zorg. Voor mij, mijn zorg was dat we niet overeenkwamen.”* (R13: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans) Geld is niettemin belangrijk. Met geld zouden de huwelijksmigranten niet midden in de nacht alleen op straat komen te staan (zie boven). Sommigen werden uit hun huis gezet, anderen moesten het huis ontvluchten met niets behalve hun kleren, anderen planden zorgvuldig hun vertrek en probeerden eerst op eigen voeten te staan. Veel moest dit niet inhouden. Ze hadden het vaak tijdens hun huwelijk ook niet breed gehad, dus geld zou niet het eerste gemis zijn. Doorgaans hadden ze ook de weg naar financiële hulpverlening gevonden.

Voor de vrouwelijke huwelijksmigranten was het vooral ook belangrijk dat ze voor zichzelf hadden uitgemaakt wie ze waren en wat ze wouden en dat ze de onheuse behandeling door hun man en/of schoonfamilie niet langer pikten. Het materiële was bijzaak. Toch bekommerden ze zich soms wel nog om de financiële toestand van hun partner na de echtscheiding. Ze voelden zich met andere woorden nog altijd schuldig dat ze als vrouw hun partner verlieten. Ze beschouwden het als hun plicht om voor hun man te zorgen, zelfs wanneer ze jarenlang door hun partner slecht behandeld waren geweest.

«En mijn zoon, toen ik mijn huis verlaten heb, heb ik hem bij zijn vader gelaten. Ik heb hem bij zijn vader gelaten om... Ik, ik heb gezegd 'er is geen probleem. Hij zal niet helemaal alleen achterblijven. Hij heeft zijn zoon. Hij gaat hem helpen om het huis te betalen' . »

(R14 : Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

4.3.5.3 Juridische afhankelijkheid

Vermits de huwelijksmigranten in het begin van hun huwelijk hun verblijf in België dankten aan dit huwelijk met hun partner en vermits zij minstens 15 maanden/3 jaar³¹ ononderbroken bij hun partner moesten gewoond hebben om een onafhankelijk verblijfsstatuut te verkrijgen (tenzij bij bewijs van huishoudelijk geweld), waren zij ook juridisch afhankelijk van hun partner. Een echtscheiding in de eerste jaren van het huwelijk kon betekenen dat zij hun verblijfsstatuut verloren. Ook dit was een extra rem om te scheiden. Volgens deze vrouwelijke huwelijksmigrante zelfs vaak de enige rem:

“Ah ja, en ze was dan ook nog bang omdat ze nog maar één jaar en een half in België was. Ze was eerst bang dat ze terug zou kunnen gestuurd worden omdat ze niet lang genoeg met haar man samen was. Ik weet nog, haar laatste advocaat, die moest eigenlijk onderzoeken of het een gevaar voor haar was om teruggestuurd te worden als ze nu al begint uit de echt te scheiden. (...) En ze wil dat je weet dat al die vrouwen die zoveel geduld hebben, alleen zoveel geduld hebben om hier te kunnen blijven, want geen enkele van die is gelukkig met haar man.”

(R28: Turkse vrouw, HG, talk)

De zwakke juridische positie van de huwelijksmigrant kon ook door de gevestigde partner misbruikt worden om zich bij echtelijke problemen snel van zijn partner te ontdoen. Eén Marokkaanse man werd al na 1 maand en 20 dagen door zijn schoonmoeder het huis uitgezet. Drie dagen later legde zij bij de politie valse verklaringen af dat hij al getrouwd zou zijn en een kind zou hebben in Amerika en een drugstrafiek in België wilde opzetten. Hij kreeg zijn uitwijzingsbevel. Een Turkse huwelijksmigrante die reeds vier jaar samenwoonde met haar partner werd buiten haar wil om en zonder haar medeweten tijdens een familiebezoek door haar partner in Turkije achtergelaten zonder documenten. Op die manier wouden haar partner en diens familie van het meisje af en het kind uit het huwelijk zelf houden. Voor haar vertrek hadden ze haar verklaringen laten ondertekenen (bij de notaris, bij de politie, bij het gemeentehuis) waarin stond dat ze niet meer naar België wilde terugkeren en afstand deed van haar kind. Ze hadden haar laten geloven dat

³¹ Sinds 2007 bedraagt deze periode weer 3 jaar. Daarvoor bedroeg ze reeds sinds 1993 slechts 15 maanden. (Heysse, Pauwels 2007: 21). Het is evenwel zo dat bij een echtscheiding in het derde jaar van het huwelijk men enkel de verblijfsvergunning verliest indien er elementen zijn die wijzen op een schijnrelatie of in geval van fraude (Steunpunt Internationaal Privaatrecht – <http://www.vmc.be/vreemdelingenrecht/faq.aspx?id=301>).

het papierwerk betrekking had op de handelszaak en zij kon dit niet nagaan omdat ze de taal niet sprak. Uiteindelijk lukte het haar om met de hulp van haar familie naar België terug te keren en te bewijzen dat de verklaringen op bedrieglijke wijze bekomen waren. Dit zou volgens deskundige Sultan Balli 10 jaar geleden veel moeilijker geweest zijn, wat niet weglaat dat wat zij heeft meegemaakt ernstig is.

Gevestigde partners sprongen niet altijd op die manier om met de verblijfsrechten van hun huwelijkspartner. Zo was er ook een vrouw die van haar man wou scheiden, maar die hem met haar liet samenwonen en wachtte met de echtscheiding totdat de termijn voorbij was waarin hij zijn verblijfsrecht zou kunnen verliezen.

“Ze heeft mij ook niet gedwongen om weg te gaan. Ik mocht nog bij haar blijven wonen maar ze wilde geen relaties meer met mij hebben. Wij zijn dan samen blijven wonen, maar apart gaan leven. Ze wist ook dat als ik uit ons huis ging ik niet in België zou mogen blijven.”

(R6: Marokkaanse man, HG, vertaald uit het Arabisch)

4.3.6 Hulpverlening

Alleen al door de afstand was er soms weinig emotionele en praktische steun mogelijk door de familie (zie 4.3.2). Door hun sociale isolatie hadden de huwelijksmigranten soms ook erg weinig vrienden (zie 4.3.5.1). Als er een goed contact was met de schoonfamilie, viel dit in de aanloop naar de echtscheiding soms weg (zie 4.3.3). Wanneer het fout liep in het huwelijk, kwam er dus doorgaans weinig hulp uit informele hoek. Soms wilde men ook geen hulp vragen omdat men beseftte dat men zich dan terug in een afhankelijke positie plaatste. Er werd hoedanook meer beroep gedaan op formele hulpverlening. Sommige huwelijksmigranten hadden daarbij nood aan residentiële opvang of aan tussenkomst door de politie. De mannelijke huwelijksmigranten die hier gebruik van wilden maken, bleven verweesd achter. Zij hadden de indruk dat deze instanties enkel voor de vrouw toegankelijk waren (zie ook hoofdstuk 6). Na verloop van tijd waren ook zij echter tevreden over de hulp geboden door formele instanties, al hadden zij deze hulp liever ook tijdens hun huwelijk gehad.

Alvorens beroep te kunnen doen op de formele hulpverlening moesten de huwelijksmigranten hun weg er naartoe vinden. Door hun migratie naar België en hun beperkte sociale contacten waren ze niet altijd goed op de hoogte van het aanbod (zie ook 4.3.5.1,

Van der Heyden 2006: 95). Soms werden ze ook slecht ingelicht. Sommige vrouwelijke huwelijksmigranten hadden door de omstandigheden van hun huwelijk ook weinig energie en zelfvertrouwen over om zich te informeren en stappen te ondernemen (zie ook 4.3.4). Aanvankelijk schaamden sommigen zich ook om hulp te vragen. De taal was eveneens een drempel die het contact met de formele hulpverlening kon bemoeilijken.

« Ik, ik geloofde dat het schande was om hulp te vragen. (...) Toen ik in het centrum was, op dat moment heeft men mij een adres gegeven van het OCMW. Men heeft mij gezegd 'je hebt problemen, je hebt het recht. Je gaat er naartoe gaan in X, men zal je de naam geven van een sociaal assistente, en je gaat meteen naar haar.' En toen ik bij haar was, de eerste keer, sprak ze in het Nederlands. Ze begreep geen Frans, ze begreep het niet. Ik heb het opgegeven. Ik ben niet meer teruggekeerd. En op een dag ben ik op een maatschappelijke assistente uitgekomen die Frans sprak. En het is zij die me veel geholpen heeft. Ze heeft me gezegd 'je hebt het recht'. Op dat moment had ik hulp nodig en heb ik iemand gevonden die mij gesteund heeft. Ze heeft met me gesproken, ze heeft me gezegd 'Je hebt het recht, zelfs als je werkt, als je niet rondkomt.' »

(R14: Marokkaanse vrouw, HG)

Omwille van het beperkte netwerk speelden toevallige ontmoetingen vaak een erg grote rol in de toeleiding van zowel de vrouwelijke als de mannelijke huwelijksmigranten naar hulpverlening (cf. via de verplichte Nederlandse lessen, via de collega's op het werk, ... zie ook 4.2.5). Eens zij de weg er naartoe gevonden hadden, werden ze doorgaans goed verder geholpen of doorverwezen. Niet iedereen was echter aangewezen op deze toevallige contacten. Zo werd één mannelijke huwelijksmigrant ook door zijn partner gewijs gemaakt in het hulpverleningsaanbod.

Opvallend is dat heel wat mannelijke en vrouwelijke huwelijksmigranten in de loop van hun echtscheidingsparcours in contact gebracht werden met een psycholoog. Enkelen spraken liever met een vreemde over hun problemen dan met vrienden of familie, anderen vonden de taal een te grote drempel of gaven aan geen behoefte te hebben aan een psycholoog. Het toont niettemin aan dat de huwelijksmigranten niet enkel behoefte hadden aan praktische ondersteuning maar ook aan emotionele ondersteuning. Zowel mannen als vrouwen moesten leren dat ze hun eigen leven weer in handen moesten nemen. De mannelijke huwelijksmigranten moesten inzien dat ze andere mensen niet konden veranderen, maar wel aan hun eigen leven iets konden doen (vooral na de

chtscheiding). De vrouwelijke huwelijksmigranten moesten inzien dat ze een eigen persoon waren met eigen rechten en verlangens die het recht hadden als ze dat wouden om uit hun huwelijk te stappen (in de aanloop naar de echtscheiding). Volgens een Marokkaanse vrouwelijke huwelijksmigrante is het daarbij niet de taak van de hulpverlening om te tonen hoe ze moeten scheiden, maar wel om alternatieven te bieden, nieuwe en andere perspectieven te geven. Het is daarbij belangrijk dat de vrouwelijke huwelijksmigranten *empowered* worden, dat ze beseffen dat ze geen passief slachtoffer hoeven te zijn, zich niet moeten blijven wentelen in hun problemen. Hulpverlening moet werken aan de wederopbouw van hun identiteit en persoonlijkheid. Als de hulpverlening hieraan niet voldoet, dan zou dit volgens haar een bijkomende drempel kunnen zijn.

« Het is iemand die echt gemaakt is voor dit beroep. Dus hij kan je vertellen 'Je bent een mens. Je hebt problemen, en dan?' Dus hij gaat je ter verantwoording roepen: 'je moet niet altijd het slachtoffer blijven'. Dus hij heeft tegen mij gesproken op een manier die ik nog nooit ervaren had. En voila, ik heb mijn situatie in de ogen gekeken. En ik heb me voorgenomen om mijn beslissing te nemen tegengesteld aan wat ... : de echtscheiding.»

(R13 : Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Ook in deze groep misbruikten de partners soms de formele instanties in het echtelijke conflict om de huwelijksmigranten valselijk te beschuldigen. Twee categorieën (die elkaar deels overlappen), namelijk mannen en huwelijksmigranten, zijn het kwetsbaarst voor deze beschuldigingen omdat ze vaker geassocieerd worden met fysiek geweld en schijnhuwelijken (zie ook 3.2.6, 4.2.5 en 4.3.5.3).

4.3.7 Kinderen

Net als in de andere categorieën, waren de kinderen ook bij deze mannen en vrouwen een reden om in het huwelijk te blijven. Meer nog dan in de andere categorieën lijkt men prioritair aan de kinderen te denken en dan pas aan zichzelf. Geen enkele reden lijkt goed genoeg om de kinderen hun vader of moeder te ontnemen. Ook de ouders van de huwelijksmigranten wezen regelmatig op het feit dat er kinderen waren in het gezin en dat het de plicht was van de ouders om voor de kinderen het huwelijk te redden. Zelfs na

de echtscheiding was het soms een reden om ondanks alles een eventuele verzoeningspoging met de partner te overwegen.

« I: Hoe beschrijft u uzelf als moeder? Wat voor soort moeder bent u?

R: Eh, ik denk dat ik een perfecte moeder was. Ik denk dat ik een perfecte moeder was, want ik heb alles gegeven voor mijn kinderen. Ik heb geleden met mijn man. Waarom? Het was voor mijn kinderen, het was niet voor mezelf. Zo, laat ik hen niet in de steek, ze zullen niet zonder vader zijn. Ze zullen verwend worden door hun vader en hun moeder.”

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

4.3.8 Echtscheidingsprocedure

Wat de echtscheidingsprocedure betreft doen zich in deze groep dezelfde moeilijkheden voor als bij de gevestigde partners uit een migratiehuwelijk. Ook hier werd de procedure soms vertraagd doordat documenten uit Turkije of Marokko vereist waren. En ook hier zorgde de erkenning van de Belgische echtscheidingen in Marokko soms voor problemen, wanneer de mannelijke huwelijksmigrant zich bijvoorbeeld verzette tegen de manier waarop de echtscheidingsprocedure in België gevoerd was. In het literatuuronderzoek (Vanvoorden 2009: 127) lazen we dat, ook na de hervorming van de Mudawanna, het ontbreken van een verzoeningspoging tijdens een buitenlandse procedure tot echtscheiding wegens duurzame ontwrichting een reden kan zijn voor het niet erkennen van deze echtscheiding in Marokko. De verzoeningspoging is in Marokko immers een voorwaarde voor het uitspreken van een echtscheiding wegens duurzame ontwrichting. Het lijkt erop dat twee Marokkaanse mannelijke huwelijksmigranten uit ons onderzoek van deze mogelijkheid gebruik wilden maken om de echtscheiding in Marokko niet te laten erkennen:

“I: En hij heeft niet de mogelijkheid gehad om zich te verdedigen, om zich te verklaren?

X: Hij kent de taal niet goed en al.

R: Ja hier, maar in Marokko geen echtscheiding. (...). Waarom? Mijn vader en mijn moeder ‘waarom een echtscheiding?’. Ik trouw ‘waarom een echtscheiding?’. Dat is in

België een andere wetgeving. Hier is een andere wet. Je moet samenblijven hier in Marokko"

(R5a: Marokkaanse man, HG, tolk)

« I: Is het mogelijk dat de rechter de echtscheiding aan uw vrouw zal toekennen?

X: Ach ik weet het niet, ik.

I: U weet het niet?

X: Want mijn advocaat, hij heeft een goed proces gemaakt. Hij heeft gezegd dat het Marokkaanse consulaat niet goed zijn werk heeft gedaan.

I: Die advocaat, is dat een Marokkaan of een Belg?

X: Neen, in Marokko, een Marokkaan."

(R5b: Marokkaanse man, HG, vertaald uit het frans)

De filosofie achter de Marokkaanse familiewetgeving is nog steeds dat alles moet in het werk gesteld worden om de partners te verzoenen. In België probeert men daarentegen de echtscheiding zo gemakkelijk mogelijk te maken voor de partners. Getuige hiervan is de nieuwe wet op de schuldloze echtscheiding (de echtscheiding *op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk* in voege sinds september 2007). De vraag voor een nieuwe wet werd als volgt gemotiveerd in de senaat: *"De tijdsgeest is echter geëvolueerd. De maatschappelijke visie op de grondslagen van het huwelijk is gewijzigd. Gaandeweg is het huwelijk meer en meer een gevoelsmatige verbintenis geworden. Tegelijk heeft zich in verband met de mogelijke beëindiging ervan eveneens een andere benadering afgetekend. Beetje bij beetje werd aanvaard dat een huwelijk niet meer noodzakelijk een leven lang duurde."* (Wetgevingsstuk nr. 3-1803 van de Belgische Senaat). Eerder zagen we al dat de maatschappelijke visie op het huwelijk in Marokko en Turkije heel anders is. Vooral de Marokkaanse mannelijke huwelijksmigranten hadden het erg moeilijk met die verschillende benadering van het huwelijk en van echtscheiding. Ze stonden versteld van de snelheid waarmee een echtscheiding kon worden uitgesproken, ook als zij het niet eens waren met de grond van de echtscheiding. Bovendien hadden ze de indruk dat de wetgeving aan de kant van de vrouw stond.

" I: Hm. Dus als ik het goed begrepen heb, wil meneer zeggen dat de vrouw, van het ogenblik dat er een klein probleempje is, de echtscheiding eist. Is het dat? En dat de

wetgeving hier, meteen de echtscheiding toekent aan de vrouw. Is het dat dat hij wil zeggen?

X: Ja dat is het, ja. De advocaat heeft me gezegd, van het moment dat je (feitelijk) gescheiden was, dat je je adres veranderd hebt, kan jouw vrouw de echtscheiding hier verkrijgen. Neen? Ja. Het is niet de moeite om naar haar te gaan, wat ook..

R: Erg snel. Niet 'erg snel', 'erg, erg snel'. Het is een groot probleem."

(R5a + R5b: Marokkaanse mannen, HG, talk)

De hervorming van de Marokkaanse familiewetgeving heeft er evenwel ook in Marokko voor gezorgd dat vrouwen nu gemakkelijker tot een echtscheiding kunnen overgaan (zie ook Koelet e.a. 2009: 92-97). Dit heeft zijn effect in België volgens deze Marokkaanse huwelijksmigrante niet gemist. Al denkt men volgens haar nu soms ten onrechte dat het makkelijk is om te scheiden en zouden er bovendien te pas en te onpas voor kleinigheden huwelijken worden verbroken.

"Het is waar dat na de verandering van de familiewetgeving... . Er waren niet weinig vrouwen die in een cocon waren en die hun leven aanvaardden zoals die was. Maar toen die verandering er is geweest, was het als een bom die was ontploft. 'Oh, ik heb het recht om het te zeggen he. Ik heb het recht om met uit te drukken'. »

(R13 : Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

4.4. Conclusie

Volgens Frans sociologe Irène Théry (1993) 'onthuwelijkt' onze maatschappij in de zin dat het huwelijk niet langer de basis vormt voor het samenleven, maar wel de liefde (zie ook Marquet 2007). Het huwelijk is niet langer een noodzakelijke of onvermijdelijke institutie, maar heeft een eerder facultatieve, subjectieve rol gekregen. Eens de liefde weg is, is er geen reden om gehuwd te blijven. Dat maakt het huwelijk vandaag de dag erg kwetsbaar voor ontbinding. Dit in tegenstelling tot vroeger toen liefde geen noodzakelijke voorwaarde was. Mensen gingen zeker niet uit elkaar omwille van het feit dat ze niet met elkaar konden communiceren. Echtscheiding werd beschouwd als een zware persoonlijke tegenslag die op alle mogelijke manieren moest bemoedijkt en zelfs voorkomen worden (Matthijs 2007).

In Marokko en Turkije is dit nog altijd enigszins zo. Het huwelijk krijgt er nog steeds een meer centrale rol toebedeeld. Men trouwt maar éénmaal en deze band zou onbreekbaar moeten zijn. Men zou er alles aan moeten doen om het huwelijk in stand te houden. Als beide partners hun rol vervullen in het huwelijk zou er ook geen nood zijn aan echtscheiding. Gaat een partner toch weg, dan betekent dit dat de andere partner zijn deel in het huwelijk niet heeft gedaan. Het betekent gezichtsverlies voor de partner die verlaten wordt. Echtscheiding overstijgt zo het private. Het is ook de taak van familie en vrienden om het koppel te helpen om bij elkaar te blijven.

In Turkije reflecteert deze culturele ontmoediging van echtscheiding zich in erg lage echtscheidingscijfers (cf. Council of Europe 2004: 67). In Marokko is er daarentegen een erg hoog echtscheidingscijfer (cf. Masid 2002: 15, Entifi 2007). De Marokkaanse man is erg trots, wat zijn vrouw betreft. Zijn vrouw is van hem, daar heeft hij het alleenrecht op en hij verdedigt zijn eer te allen tijden. Tot voor kort (2004) werd hem die mogelijkheid ook geboden door de Marokkaanse familiewetgeving: de man kon zijn vrouw indien nodig gemakkelijk verstoten zonder al te veel consequenties (Talhaoui 2006). Vandaar het hoge aantal echtscheidingen in Marokko, vooral op initiatief van de man (Tabutin, Schoumaker 2005: 25). Hieruit blijkt ook dat men bij de invulling van het huwelijk als eeuwigdurend verbond soms een dubbele moraal hanteert: vooral de vrouw moet ervoor zorgen dat het huwelijk behouden blijft. Als dit niet het geval is, is het haar schuld, dan heeft zij niet genoeg haar best gedaan. Zij mag haar man niet verlaten en als ze dat wel doet, is dat oneerbaar.

De opvattingen met betrekking tot huwelijk en echtscheiding maken deel uit van Turkse en Marokkaanse culturele tradities. Dit wil niet zeggen dat iedereen in Turkije of Marokko zich hierin ook kan vinden en dat er zich niet op meerdere vlakken een belangrijke individualisering voordoet. De manier waarop het huwelijk door partners en hun omgeving wordt ingevuld op het moment van echtelijke problemen, speelt niettemin een belangrijke rol bij de overweging van echtscheiding door de mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst in dit onderzoek.

De mannen en vrouwen die hier zijn opgegroeid, bevonden zich doorgaans ergens tussen de twee visies op het huwelijk in. Zij groeiden op met de centrale rol van het huwelijk - hun ouders dachten er zo over of het huwelijk van hun ouders voldeed hieraan - maar ze werden tegelijk ook geconfronteerd met een ruimere samenleving die sterk 'onthuwelijkt' is en de nadruk legt op autonomie, zelfrealisatie, geluk en instant behoeftebevrediging.

Hoewel deze mannen en vrouwen echtscheiding zeker geen gemakkelijke beslissing vonden (wie wel?), waren ze uiteindelijk toch van mening dat ze voor zichzelf moesten kiezen als ze niet gelukkig waren in hun huwelijk. Vaak combineerden ze elementen uit de twee verschillende perspectieven. Zo vonden ze het fiat van hun ouders nog erg belangrijk bij hun echtscheiding (net als eerder bij hun huwelijk). Binnen de groep gevestigde respondenten is er bovendien heel wat variatie.

De mannen en vrouwen die net als hun partner in België zijn opgegroeid lijken het meest 'onthuwelijk'. Ook al was het huwelijk ook voor hen een band voor het leven, toch was het vooral belangrijk dat ze zelf gelukkig waren. Hun ouders lieten hen vrij, al waren ze geen voorstander van de echtscheiding. Ze beseften dat hun kinderen in een andere context en een andere tijdsgeest waren opgegroeid en vonden het belangrijk dat ze vooral voor zichzelf leerden opkomen. Tradities werden evenwel niet volledig uitgewist. Zo blijkt uit het relaas van sommige vrouwelijke respondenten dat de schoonouders het soms nog erg moeilijk hadden als zij hun zoon wilden verlaten. Zij maakten van de echtscheiding soms een echte erenzaak. Uit het relaas van sommige mannelijke respondenten bleek ook dat de mannen vaak nog verwachtten dat hun schoonouders hun dochter tot de orde zouden roepen bij echtelijke problemen. De respondenten (zeker de vrouwen) probeerden hun ouders al bij al echter niet teveel te betrekken in de aanloop naar de echtscheiding omdat ze de verschillende visie tussen de twee generaties kenden. De ruimere familie wilden ze er al helemaal buiten laten. Als de families er toch bij betrokken raakten, kon dit de echtscheiding doen ontaarden in een vechtscheiding.

De mannen en vrouwen die in België zijn opgegroeid maar huwden met een partner uit Turkije of Marokko, zijn thuis doorgans met meer tradities opgevoed dan de vorige groep. De druk van de sociale omgeving is in deze groep wat groter, wat ook blijkt uit de partnerkeuze die in deze groep vaak minder vrij was. Hun ouders hadden het ook moeilijker om hen vrij te laten in hun keuze om te scheiden. Ze probeerden vaker te bemiddelen en drongen wat meer aan opdat de partners samen zouden blijven in het huwelijk. Deze groep was evenwel erg divers, wat enigzins leek samen te hangen met de partnerkeuze. Toch was het niet altijd zo dat mannen en vrouwen die zelf hun huwelijkspartner hadden gekozen, ook vrijer waren om deze terug te verlaten. Er waren ook ouders die meenden dat men de consequenties moest dragen van de eigen partnerkeuze en dus bij elkaar moest blijven ook als het huwelijk niet leek te lukken. De vrouwelijke respondenten in deze groep werden wat vaker geconfronteerd met de vrouwonvriendelijke interpretatie van een echtscheiding, namelijk met de idee dat als het huwelijk niet goed verloopt, de vrouw er wel voor iets tussen zal zitten of niet genoeg

haar best zal gedaan hebben. Eén vrouw werd door haar ouders gedwongen om in een abusieve relatie te blijven. Ook als ze gesteund werden door hun omgeving, kon het soms restrictieve en kleinerende gedrag van de mannelijke partners in enkele migratiehuwelijken een belangrijke drempel vormen om voor zichzelf op te komen in het huwelijk.

Terwijl de mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst zich ergens tussen de twee verschillende perspectieven op het huwelijk in bevonden, onderschreven de mannelijke en vrouwelijke huwelijksmigranten die in Marokko of Turkije waren opgegroeid vaker de visie van het huwelijk als hoofdvoorwaarde voor het leven. Voor de vrouwelijke huwelijksmigranten uit ons onderzoek betekende dit dat zij soms een heel ontvoogdingsproces moesten doormaken alvorens ze de stap naar echtscheiding konden of durfden te zetten, zelfs of temeer wanneer zij zich in een abusieve of erg restrictieve relatie bevonden. Zeker de Marokkaanse vrouwen hadden tijd nodig om zich te realiseren dat ze het recht hadden om van hun man te scheiden en dat dit van hen geen slechtere vrouw of moeder maakte. De vrouwelijke huwelijksmigranten hadden vooral geleerd om zich af te vragen wat er voor hun partner en kinderen belangrijk was, eerder dan wat ze voor henzelf belangrijk was. In combinatie met hun zwakke en soms abusieve positie binnen het migratiehuwelijk, resulteerde dit erin dat zij hun eigen ik soms erg diep wegstaken en hun eigen identiteit verloochenden. Voor hen was het dus een lang proces om hun zelfvertrouwen terug te vinden. Sommige van deze vrouwen ondervonden bovendien weinig steun van hun familie omdat echtscheiding in hun omgeving niet sociaal aanvaard was. Als er wel steun was, maakte de afstand dit soms ontoereikend.

De mannelijke huwelijksmigranten werden op hun beurt vooral sterk geconfronteerd met het verschillende perspectief op het huwelijk in België. Zij begrepen niet waarom hun vrouw hen verliet, zeker wanneer deze zei dat hij geen slechte man geweest was. Ze hadden het gevoel dat echtscheiding in België veel te gemakkelijk kon worden verkregen (zeker door de vrouw) en dat ze eigenlijk gestraft werden terwijl ze niets verkeerd hadden gedaan. Hun schoonouders in België bleken tegen hun verwachting in niet altijd voor het behoud van het huwelijk te ijveren en hun kant te kiezen in de aanloop naar de echtscheiding. Hun ouders in Marokko of Turkije begrepen ook niets van wat er gaande was. Vooral de Marokkaanse mannelijke respondenten verwezen geregeld naar de verschillende visie op het huwelijk in het Belgische en Marokkaanse echtscheidingsrecht. Vaak probeerden ze ook in Marokko zelf de (erkenning van de) echtscheiding te verhinderen. Deze frustraties over de Belgische wetgeving vertaalden zich soms ook

ruimer naar de hulpverlening in het algemeen, die in hun ogen steeds de kant van de vrouw koos in de aanloop naar de echtscheiding.

De sociale, financiële en juridische afhankelijkheid van de mannelijke en vrouwelijke huwelijksmigranten ten opzichte van hun partners maakten dat echtscheiding vaak als nog problematischer werd gepercipieerd in deze groep.

We gaan in dit besluit nog even kort in op het gebruik van formele hulpverlening in de aanloop naar de echtscheiding. Voor een meer uitgebreide analyse verwijzen we echter naar Hoofdstuk 6. In de aanloop naar een echtscheiding heeft men nood aan zowel emotionele als praktische ondersteuning. De mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst die net als hun partner in België waren opgegroeid konden dit doorgaans gemakkelijk vinden in hun directe omgeving. Omdat zij vaak zelf voor hun partner gekozen hadden, *wilden* ze hun problemen echter het liefste zelf oplossen, los van wat de gemeenschap, de familie of de schoonfamilie te zeggen had. Zij riepen pas in de laatste instantie informele hulp in en vonden gemakkelijk hun weg naar de formele hulpverlening. De gevestigde respondenten uit een migratiehuwelijk konden zich wat minder gemakkelijk onttrekken aan hun omgeving, maar vonden eveneens gemakkelijk de weg naar de formele hulpverlening. Over het algemeen zochten mannen in verhouding vaker hulp in familiekring dan vrouwen.

Niet iedereen had echter de keuze tussen informele of formele hulpverlening. Enkele (vrouwelijke) respondenten die in België waren opgegroeid en getrouwd waren geweest met een partner uit het land van herkomst *moesten* hun problemen wel zelf oplossen, omdat ze geen steun kregen van hun omgeving voor de echtscheiding, en dus buiten hun wil om aangewezen waren op het formele hulpaanbod. Ook zij vonden relatief gemakkelijk hun weg hier naartoe, al werd dit bemoeilijkt wanneer ze tijdens hun huwelijk erg sociaal geïsoleerd hadden geleefd. In dat geval waren toevallige contacten van groot belang voor een goede toeleiding naar hulpverleningsinstanties. Ook de huwelijksmigranten konden weinig hulp verwachten uit informele hoek (zij het door de afstand, door afkeuring van de echtscheiding of door sociale isolatie). Zij ondervonden meerdere drempels naar de formele hulpverlening, zoals kennis van het aanbod, schaamte om hulp te vragen, taal, gebrek aan empowerment etc. Eens ze hun weg gevonden hadden, werden ze doorgaans goed verder geholpen. Vaak was een enkel toevallig contact nodig, om de hele machine van hulp in gang te zetten. De behoeften van de mannelijke en vrouwelijke huwelijksmigranten wat betreft hulpverlening verschilden overigens van elkaar.

5. Na de echtscheiding: gevolgen

In dit laatste hoofdstuk gaan we dieper in op de gevolgen van de echtscheiding voor de personen van Turkse en Marokkaanse herkomst uit ons onderzoek. We bekijken zowel de sociale gevolgen, de financiële gevolgen, de gevolgen voor de kinderen als de gevolgen voor de gezondheid en proberen aan het eind een kleine balans te maken van de grootste veranderingen na de echtscheiding. Al deze gevolgen staan niet los van elkaar. Ze staan ook niet los van de huwelijksduur van de respondenten en de duur sinds de echtscheiding. Niet alle mannen en vrouwen in dit onderzoek zijn even lang gehuwd geweest en niet iedereen heeft de echtscheiding al even lang achter de rug. Het is niet mogelijk om in het kader van dit onderzoek diep op deze verschillen in te gaan, maar er wordt waar mogelijk wel rekening mee gehouden. We onderscheiden in dit hoofdstuk, net als in het vorige, de partners in een gevestigd huwelijk, de gevestigde partners in een migratiehuwelijk en de huwelijksmigranten. Voor de huwelijksmigranten zijn er ook juridische gevolgen aan de echtscheiding verbonden.

5.1. Gevolgen voor de partners in een ‘gevestigd’ huwelijk

5.1.1 Sociale gevolgen

Nagenoeg alle mannen en vrouwen uit dit onderzoek, die net als hun ex-partner in België zijn opgegroeid, konden niet alleen tijdens maar ook na hun echtscheiding rekenen op veel informele steun (zowel emotioneel als praktisch) van vrienden en familie, en soms zelfs schoonfamilie. Ze worden niet veroordeeld omwille van hun echtscheiding en kunnen op heel wat sympathie rekenen vanuit hun directe omgeving. De echtscheiding heeft in het slechtste geval *geen* impact op de familierelaties, maar creëert soms ook een hechtere band. Eén respondente moest van haar familie eerst leren op eigen benen te staan, vooraleer ze geholpen werd, maar ook zij bleven de hele tijd achter haar staan. Als de vriendenkring verkleinde of veranderde, was dit vooral uit eigen beweging, omdat men zich wilde concentreren op familie, zich een andere levensstijl had aangemeten, de eigen

vriendenkring te naïef vond (ze hadden nog niets meegemaakt) of ze jarenlang had verwaarloosd. Enkele gescheiden mannen en vrouwen realiseren zich evenwel ook dat ze een bedreiging vormen voor sommige bevriende gehuwde koppels (*“alsof het besmettelijk zou zijn”*) en worden geweerd door de partners van hun vrienden of blijven zelf weg als de partner thuis is.

De eerder neutrale tot positieve reactie van de directe omgeving, wordt niet zomaar gedeeld door de ruimere sociale omgeving. De meeste respondenten wijzen op de roddels en sociale controle na hun echtscheiding, zowel binnen de Turkse als de Marokkaanse gemeenschap. Sommigen kiezen de kant van de man, anderen kiezen de kant van de vrouw. De meeste mannen en vrouwen staan echter sterk genoeg in hun schoenen om zich daar niet aan te laten gaan of er niet te zwaar aan te tillen. Ze verdedigen zich of gaan er niet op in en vragen zich vooral af waar de mensen zich mee bemoeien. De (steun van) familie en vrienden kan daarbij van grote hulp zijn. Eén mannelijke respondent overweegt evenwel te verhuizen naar een andere stad en verbrak zijn sociaal engagement in de Marokkaanse gemeenschap omdat hij denkt dat hij ongeloofwaardig zou overkomen. Dit is echter gerelateerd aan de reden van zijn echtscheiding, namelijk onenigheid tussen de partners over het geloof. Hij vertelt hoe zijn schoonfamilie deel heeft aan de roddels die over hem verspreid worden³². Op die manier willen ze de eer van hun dochter redden, zodat zij nog kans zou maken op een nieuw huwelijk. Ook de schoonfamilie is dus bang voor het sociale stigma. Toch is de reële impact van de sociale gevolgen van de echtscheiding volgens de respondenten uit deze groep erg beperkt en onbelangrijk in het totale plaatje van de gevolgen van de echtscheiding³³.

“Omdat, ik ken de achterliggende beoordeling zo van “een gescheiden vrouw moet zich gedragen, moet oppassen waar dat die gaat, wanneer dat die thuiskomt”. Ik hou daar helemaal geen rekening mee. Ik zeg “ik weet wat ik doe”, ik sta heel sterk met mijn beide voeten op de grond. Ik ... Ik geef wel verantwoordelijkheid naar mijn moeder toe omdat die heel bezorgd is. En daarbuiten zeg ik “de rest interesseert mij

³² Wienese (1995) stelt dit ook vast voor de gescheiden moeders van Turkse herkomst uit haar onderzoek.

³³ Ook de bevoorrechte getuigen uit het onderzoek van Welslau en Deven (2003: 74) rond gescheiden Turkse vrouwen getuigden dat de gescheiden vrouwen van de tweede generatie doorgaans minder met de roddels en de sociale controle geconfronteerd worden dan de gescheiden vrouwen van de eerste generatie omdat zij minder aangewezen zijn op de leden van hun eigen etnische generatie.

niet”.”

(R23: Turkse vrouw, GG)

Dit geldt niet voor één mannelijke respondent uit de groep. Hij kwam volledig buiten de familie, vriendenkring en Marokkaanse (moslim)gemeenschap te staan na de echtscheiding. Hij werd publiekelijk genegeerd, ging van *hero* naar *zero*, leefde 1,5 jaar buiten op straat na zijn echtscheiding, werd een *outcast* en kon nergens op hulp of sympathie rekenen. Hij werd zelfs meerdere keren bedreigd. De extreme sociale gevolgen van zijn echtscheiding blijken gerelateerd aan het feit dat hij na zijn huwelijk ook brak met de Islam en christen werd. Als gescheiden man vond hij amper steun in de formele hulpverlening. De hulp kwam uiteindelijk uit onverwachte hoek (katholieke non, Italiaanse vriend, Belgische vriend...)

In het hoofdstuk over de interveniërende condities lazen we dat de mannen en vrouwen uit een ‘gevestigd’ huwelijk tijdens de echtscheiding hun ex-partner niet noodzakelijk als een vijand beschouwen. Na de echtscheiding zijn de relaties tussen de ex-partners in deze groep uiteenlopend. Sommigen hebben een vlotte relatie met hun partner (in één geval zelfs een vriendschapsrelatie). Anderen hebben geen contact meer. Twee vrouwelijke respondenten hebben een minder goede relatie. Zij ondervinden nog heel wat pesterijen en één van hen werd zelfs geconfronteerd met fysiek geweld.

5.1.2 Financiële gevolgen

De financiële gevolgen van de echtscheiding waren het zwaarst tijdens en vlak na de echtscheiding. De gescheiden mannen en vrouwen hadden een zekere tijd nodig om zich aan te passen, hun leven op orde te krijgen, hun financiële zaken te regelen en een financiële strategie uit te werken. Sommigen moesten een huis huren, terwijl ze hun gezinswoning nog niet hadden verkocht en nog afbetalingen moesten doen. Ze konden zich niet inschrijven op de sociale woningmarkt, omdat ze nog eigenaar waren, en werden dus gedwongen om op de privé markt huren. Hoe langer de echtscheiding aansleepte, hoe moeilijker het financieel werd. Door hun zwakke financiële positie moesten ze soms beroep doen op een pro deo advocaat die hun belangen niet goed wist te verdedigen, wat hun financiële problemen soms nog deed toenemen. Na de echtscheiding zorgde de schaalverkleining bovendien voor minder inkomen maar niet altijd voor minder kosten. Zo moest men elk een auto kopen om de kinderen te kunnen vervoeren. Sommigen hadden

ook nooit geleerd om hun geld te beheren en leefden na de echtscheiding boven hun standaard. Eén vrouw had nog schulden uit haar huwelijk, die voortkwamen uit de drugsverslaving van haar man. De vrouwen rapporteerden over het algemeen meer financiële problemen dan de mannen.

Heel wat mannen en vrouwen trokken een tijdje terug in bij hun ouders om die eerste (financieel) moeilijke periode te overbruggen. Niet iedereen kon hier echter beroep op doen. Eén man en één vrouw waren dakloos nadat ze hun partner hadden verlaten. De ouders van de vrouw woonden in een sociale woning en mochten hun dochter en haar kind niet in huis onderbrengen. Zij moest haar eigen kind naar een internaat brengen en zelf bij vrienden en familie kamperen tot ze een sociale woning kon regelen. Met hulp van een aantal personen bij officiële instanties die zich haar situatie hadden aangetrokken, kreeg ze haar leven weer op rails. De man die 1,5 jaar dakloos rondzwierf kon volgens zijn relaas niet rekenen op hulp van familie of officiële instanties. Hij vond zo geen hulp bij het OCMW en zijn invaliditeitsuitkering werd ingehouden omdat hij geen vast verblijf had (zie ook hoofdstuk 6).

Op het moment van het interview zijn alle mannen en vrouwen echter tevreden over hun financiële situatie of ze vinden toch dat ze niet mogen klagen. De meeste kunnen geen geld opzij zetten, maar hebben wel een spaarpotje opgebouwd (door een verkoop, een erfenis...). Geld is niet hun eerste preoccupatie. Sommigen zijn evenwel met erg weinig tevreden. Zo was het financiële na de echtscheiding volgens deze respondente nooit een probleem:

“I: En kunt ge een beetje sparen? ... Ja? Amai. Want uiteindelijk... Allez ja, uiteindelijk met een uitkering...”

R: Ik... Ik let ervoor op. Als ik 1000 euro verdien, is het een kwestie van 100 euro altijd opzij te houden. 900 euro hebben we dan. Alles totaal tezamen 500 euro voor de huur, 400 euro voor eten. Da's veel te veel hè, voor een maand 400 euro.

I: Die 100 euro dat ge opzij zet, is dan voor zo bijvoorbeeld een reis te kunnen betalen... ? Dat is dan nog apart?

R: Apart. Voor als er iets gaat gebeuren of zo. Als mijn zoon een beugel moet dragen of een bril moet dragen, dat moet allemaal wel klaar zijn. Op dat vlak is er echt voor gezorgd (lacht).”

(R24: Turkse vrouw, GG)

5.1.3 Gevolgen voor de kinderen

De gescheiden mannen en vrouwen uit ons onderzoek die net als hun partner in België zijn opgegroeid, zijn allemaal erg begane moeders en vaders. Ze zeggen evenwel dat de manier waarop ze met de opvoeding van hun kinderen bezig zijn, niet typerend is voor heel wat gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst.

“Euh, dus waar dat ik werkte, daar waren veel allochtonen, Turkse. Die mama’s die geen Nederlands spreken, maar ook gescheiden. Dat waren ook wel problemen, dus de kinderen beginnen weg te lopen van huis, willen ni meer thuis wonen omdat ze nog meer vrijheid willen. Terwijl dat ze veel vrijheid hebben, maar kinderen... Maar bij ons hè, dus sommige vrouwen hè, die laten hun kinderen op straat, ze zoeken er ni achter en thuis komen eten en slapen. In plaats van veel te praten met de kinderen en zo. Dat doen ze gewoon ni. Zo met lessen en taken bezig zijn. Oké, ge kunt geen Nederlands, maar ge kunt ook Turkse boeken lezen hè. En dat doen ze gewoon ni. En dat was eigenlijk een beetje de fout van... van opgroeien eigenlijk, van de mama’s en papa’s, hoe dat ze het moeten doen. Dus ik heb ook... Mijn ouders hebben ook zich ni met mijn taken beziggehouden. Allez ja, die hebben mij ook op momenten alleen gelaten. Maar ik wou het ni zo. Ik wil mijn zoon anders opvoeden dan anders.”

(R24:Turkse vrouw, GG)

De twee geïnterviewde vaders zijn/waren erg actief betrokken bij de opvoeding van hun kinderen. Eén vader zorgt na de echtscheiding alle wekdagen voor zijn kinderen, de andere vader had tijdens zijn huwelijk voor de kinderen gezorgd (hij was arbeidsongeschikt), maar mag zijn kinderen na de echtscheiding niet meer zien. Zij werden hem afgenomen door zijn partner. Hij wil ze terug en hoopt/denkt dat ze vanzelf zullen terugkomen eens ze 18 zijn (nu zijn ze 9 en 14).

De gescheiden moeders hebben een erg sterke band met hun kinderen en een groot verantwoordelijkheidsgevoel. Naar hun gevoel neemt de partner die verantwoordelijkheid veel minder op. Over het algemeen worden de verblijfsregels correct toegepast (bi-locatie of 1 weekend op 2 weken), maar met de vakantieregelingen nemen de vaders het minder nauw. De kinderen worden ook vaak door familieleden van de partner opgevangen of

minder goed verzorgd/opgevoed. Eén vrouw moest de politie erbij roepen om haar kinderen terug mee naar huis te kunnen nemen. De kinderen hebben niettemin doorgaans een goede band met hun vader en de vrouwen doen er ook alles aan om dit zo te houden. Zij vinden het erg belangrijk dat hun kinderen niet in de echtscheiding betrokken worden. Sommige partners vinden dat in hun ogen minder belangrijk.

Voor sommige kinderen was de echtscheiding erg moeilijk te verwerken (vanuit het perspectief van de ouders), dit uitte zich in hun schoolprestaties of in agressief gedrag. De mama die haar kindje drie maanden had moeten achterlaten in een internaat (ze ging wel dagelijks op bezoek) omdat ze na het verlaten van haar partner geen dak boven het hoofd had en ook niet in staat was goed voor haar kind te zorgen, gelooft dat haar kindje depressief was en merkt dat hij nog altijd neerslachtig is. Andere kinderen ondervonden minder problemen of vonden het beter zo.

5.1.4 Gevolgen voor de mentale en fysieke gezondheid

De psychologische impact van de echtscheiding op de mannen en vrouwen die net als hun partner in België zijn opgegroeid is niet te onderschatten. Veel meer nog dan de sociale of financiële gevolgen, hebben de emotionele gevolgen van de echtscheiding een diepe indruk nagelaten op deze respondenten. De emotionele weerslag na de echtscheiding was erg groot, ook al waren de problemen waarmee ze geconfronteerd werden tijdens hun huwelijk soms minder acuut dan bij de migratiehuwelijken (zie hoofdstuk 3) of leken ze minder drempels te moeten overwinnen om de stap naar echtscheiding te zetten (zie hoofdstuk 4). De mannen en vrouwen gingen door een diep dal na hun echtscheiding, hebben zich soms gedurende langere periode afgesloten van hun omgeving en voelden heel wat agressie. Ze konden maar moeilijk slapen, waren depressief en zochten hun heil in slaappillen of tabak. (*“Ik ben al blij dat het bij roken gebleven is. Ik zie heel veel mensen sukkelen met drugs en met alcohol.”* - R15: Turkse man, GG). Eén vrouw werd opgenomen in het ziekenhuis. Bij velen had dit ook een weerslag op het werk. Zowel vrouwen als mannen hadden het overigens erg moeilijk.

“Ja, iedereen denkt dat dat heel moeilijk is voor de vrouw als ge gaat scheiden. Maar de mannen... voor de mannen is dat ook eigenlijk heel moeilijk.”

(R16: Turkse man, GG)

“Euh, in hun ogen, ja, ze zagen hoe klein dat ik eigenlijk wel geworden was. Als 30-jarige man weet ik nog heel goed dat ik op de schoot van m'n moeder aan 't huilen was.”

(R15: Turkse man, GG)

Ook fysiek had dit belangrijke gevolgen. Zowel mannen als vrouwen verloren of wonden na hun echtscheiding soms meer dan 10 kilo in korte tijd door de psychologische stress waaronder ze gebukt gingen. De man die 1,5 jaar op straat leefde, liet zich helemaal gaan en doolde vuil, ongeschoren en ongewassen rond.

Wie nog volop in het echtscheidingsproces zit tijdens het interview, heeft het soms emotioneel nog erg moeilijk, zit in de knoop met zichzelf en weet niet meer wat gedaan of waar het te plaatsen. Wie al wat meer tijd heeft gehad om de echtscheiding te verwerken, heeft zich evenwel herpakt en is veel gelukkiger met de situatie nu en de persoon die hij of zij na de echtscheiding geworden is. Al hebben ze daarvoor wel wat van hun naïviteit moeten opgeven en wat vertrouwen in de mensen en hebben ze wat meer moeite om zich nog te binden. Voor velen bleek de echtscheiding echter een verademing. Voor de vrouwelijke respondenten is de echtscheiding achteraf gezien ook een kantel-moment geweest. Alle vanzelfsprekendheden werden plots weggevaagd, maar dit forceerde hen om de automatische piloot uit te schakelen en zelf hun leven in handen te nemen. Het lijkt alsof ze pas dan de vrouw ontdekten die ze jarenlang in zichzelf onderdrukt hadden, door hun opvoeding en de verwachtingen van hun omgeving. Ze hebben het gevoel sterker uit deze zwarte periode in hun leven te zijn gekomen. Het psychologisch bilan is dat ze rustiger, meer ontspannen zijn, meer zelfwaardergevoel en zelfvertrouwen hebben gekregen, zelfstandiger zijn geworden en een doorzettingsvermogen en een kracht in zichzelf hebben ontdekt waarvan ze niet wisten dat ze ze hadden. Door hun ervaring hebben ze geleerd op eigen benen te staan, hun eigen ding te doen en ook geleerd dat ze daarvoor geen man nodig hebben, waardoor ze uiteindelijk zonder verwijten en zonder spijt naar deze fase van hun leven kunnen terugkijken.

“Als ze mij ooit vragen van ‘waarom hebt ge dat gedaan of waarom heb je dat gedaan, dan ga ik gewoon zeggen ‘dank u , dank u voor wat dat jullie mij hebben laten beleven en 't is door jullie dat ik sterker geworden ben’. Want zij hebben mij

geduwd in die richting dat ik stappen moest zetten. Of dat ik bepaalde dingen zelf moest doen. Dat ik ni anders kon. Dan heb ik zoiets van “eigenlijk zijn zij degenen die mij wel sterker gemaakt hebben”, al is ‘t met een negatieve ervaring ten opzichte van mij, maar zij hebben mij wel geduwd in de richting voor mij nog een stapje volwassener te maken, en meer ervaring in mijn leven te krijgen.”

(R22: Turkse vrouw, GG)

“Als een vrouw afkomt met “mijn man heeft dat en dat gedaan en dat en dat”, dan zeg ik altijd “sta op voor uw rechten, sta op uw beide benen, ga alleen leven”. En da’s meestal in onze Marokkaanse cultuur dat die vrouwen gewoon geen moeite te doen om te leven, die blijven gewoon thuis ingesloten... opgesloten en thuis met hun kinderen. “Leer leven, ga, leer, zie”. Ik bedoel, ge zijt een vrouw, leer... ge leert. Gij zijt een mens en ik ben een mens. Een mens... een man is een mens en een vrouw is een mens. En waarom leven wij, om te leven en ni om afhankelijk te zijn van een ander. Ga efkes... ga een opleiding doen, ga uw Nederlands beheersen, ga leren rijden, dan hebt gij ook ineens uw vrijheid. Ik vind zoiets... Ik zal nooit... Ik zal nooit mijn eigen kunnen verlagen om volledig afhankelijk te zijn van iemand anders. Ik zal altijd zeggen, ik heb mijn eigen inkomen, ik heb mijn eigen standpunten, ik kan praten, ik kan zelf ergens naartoe gaan om te zeggen wat dat ik wil of wat dat ik ni wil”.

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

Niet alleen vrouwen, maar ook sommige mannen hebben na de echtscheiding bepaalde ketenen kunnen afwerpen. Een mannelijke respondent die vóór en tijdens zijn huwelijk erg in de knoop zat met zijn religie, voelt zich beter nu hij zijn religie niet meer heel zijn leven laat bepalen, maar het heeft weten aan te passen aan zijn leven.

“Dus, want da’s wat dat veel mensen doen, da’s zo van hè “religie wordt van u verwacht”. Maar voor mij is dat iets waar dat ik... Allez ja, da’s uw levenswijze. C’est tout. Dus als je gaat werken, awel, dan past dat in uw werk. Ga je naar school, dan past dat in uw school. En ni van “het school moet zich aanpassen aan...”. Snap je. En voor veel mensen wordt dat nu zo gedaan en daarom dat er een enorm conflict is. Maar als je het omgekeerd doet, dan leef je veel meer in vrede met jezelf.”

(R2: Marokkaanse man, GG)

5.1.5 Balans

Wanneer we de gescheiden mannen en vrouwen uit een ‘gevestigd’ huwelijk vragen wat de grootste verandering was na hun echtscheiding, wijzen de meeste op de psychologische gevolgen: het feit dat ze eerst door een diep dal moesten gaan om er dan sterker en rijper uit te komen. De financiële en sociale aspecten van de echtscheiding werden veel minder genoemd. De echtscheiding op zich vraagt om een emotioneel verwerkingsproces. Na een echtscheiding volgt een rouwperiode die gekenmerkt wordt door gevoelens van verdriet, woede, angst, schuld, verraad, gêne en schaamte. Ook het zelfwaardegevoel moet terug worden opgekrikt en men ontwikkelt een gebrek aan vertrouwen in de andere sekse die vaak nog jaren blijft naspelen. De psychologische impact van de echtscheiding hoeft echter niet los te staan van de beleving van financiële en sociale problemen.

“I: Vond ge de financiële gevolgen erger dan de sociale gevolgen of...?”

R: Euh... Ja, zonder financieel zit ge ook sociaal een beetje... allez ja, een beetje nipt. Maar ik denk, sociale gevolgen waren er niet zo... Allez ja, qua persoonlijke beleving van de emotionele kant vond ik wel erg. Dat financiële was dan ook weer... ze zijn allebei met mekaar verbonden vind ik. Als ge financieel goed zit, dan hebt ge ook veel meer mogelijkheden, dan kunt ge ook...”

(R21: Turkse respondente, GG)

Belangrijk is vooral dat men tijdens deze eerste turbulente periode na de echtscheiding goed opgevangen wordt. Hoofdstuk 6 gaat dieper in op de informele en formele hulpverlening waarop de mannen en vrouwen uit ons onderzoek beroep konden doen tijdens de verschillende fases van hun echtscheidingsproces.

5.2. Gevolgen voor de ‘gevestigde’ partners in een migratie-huwelijk

5.2.1 Sociale gevolgen

Hoewel de gevestigde partners uit een migratiehuwelijk niet altijd op evenveel begrip konden rekenen van hun omgeving in de aanloop naar hun echtscheiding, stonden familie en vrienden meestal ook voor hen klaar eens de echtscheiding een feit was. Zelfs de families die vóór de echtscheiding nog erg hadden aangedrongen om het huwelijk in stand te houden, waren uiteindelijk toch opgelucht dat het hele proces achter de rug was en begonnen met een schone lei. Dit wil niet zeggen dat deze ouders het niet nog altijd moeilijk hebben met de echtscheiding. Soms hebben ze het zelfs moeilijker dan de gescheiden partner zelf. Dit belet hen echter niet om hun kind zowel praktisch als emotioneel te steunen.

Enkel de ouders van twee vrouwelijke respondenten uit gedwongen huwelijken draaiden niet bij. Zij voelden zich in hun eer aangetast door de echtscheiding. Deze vrouwen stonden er na hun echtscheiding helemaal alleen voor. Eén van hen voelde zich gaandeweg gesteund door andere familie en vrienden. De andere heeft zo goed als geen contact meer met familie. Volgens haar familie was een vrouw die haar man verliet een hoer. Ook toen ze na haar echtscheiding (en ook tijdens – zie 4.2.2) in een vluchthuis verbleef, kwam niemand informeren hoe het met haar ging. Haar broer kwam slechts één keer langs met het voorstel om haar terug uit te huwelijken. Tijdens haar huwelijk leefde ze door toedoen van haar man sociaal geïsoleerd en dit zet zich ook na haar huwelijk voort.

“Ik ken ni zoveel... ni zoveel mensen hier, he. Dus als je werkt, je hebt je kindjes. ‘t Is een beetje ook gesloten. Da’s ni hetzelfde als je bent... je hebt familie of je werkt ni. Je kan dan meer vrienden hebben. Maar... Allé ik ken wel vrouwen van de vluchthuis, soms van de school. Maar da’s alleen, allez “goeiedag” en “dag”, da’s alles hè. En dan werk.”

(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

Wat de ruimere omgeving betreft, hebben ook deze mannen en vrouwen niet ervaren dat ze afgewezen/uitgestoten werden door de gemeenschap omwille van hun echtscheiding of er een laag prestige door kregen. Volgens sommigen was dit vooral vroeger zo. Geroddeld wordt er echter altijd. De gescheiden mannen en vrouwen hebben soms het gevoel publiek bezit te zijn geworden, doordat iedereen meekijkt naar wat ze doen en met wie ze omgaan. Wie voor z'n job of vrijetijd sterk ingebed is in de Turkse of Marokkaanse gemeenschap wordt hier het sterkst mee geconfronteerd (zie ook Welslau, Deven 2003: 74). Zij bewegen zich voort in een gesloten gemeenschap, wat zowel voor- als nadelen heeft. Enerzijds genereert dit heel wat steun bij problemen, anderzijds gaat elk nieuwtje ook rond als een lopend vuurtje. Eén man die een goeddraaiende zaak had en zijn diensten vooral aanbood binnen de Turkse gemeenschap, ziet zich zelfs genoodzaakt te sluiten omdat hij de roddels in zijn omgeving beu is. De meeste mannen en vrouwen kunnen zich echter onttrekken aan de bemoeienissen van mensen die hen toch niet interesseren en concentreren zich vooral op wie echt belangrijk is, vrienden en familie. Omdat zij gesteund worden door hun directe omgeving, hebben ze ook de mogelijkheid om dit te doen. Ze hebben nagenoeg allemaal een gevuld sociaal leven na de echtscheiding en ondervinden ook geen problemen om nieuwe contacten te leggen (uitgezonderd de vrouw die hierboven vermeld werd).

“R: Op de duur was dat zo van, echt... ik heb echt geen goesting voor te werken hier. Dan steekt alles tegen. Dan begon...”

I: En spraken ze u aan of zo, of gewoon door te spreken of zo...?

R: Awel, ja, en dat was echt ni aangenaam. Dan kwam 't “ah ja, en dit en dat. Ah, dat hebben ze gezegd en dit hebben ze gezegd”. In een Turkse gemeenschap zijn 't wel roddelkonten. En zeker waar dat ik zat.”

(R17: Turkse man, GH)

Vermits echtscheidingen in deze groep vaak gebeurden op initiatief van één partner (zie 4.2.8), is het niet verrassend dat het contact tussen de ex-partners in deze groep minder goed verloopt. Er is ofwel geen contact tussen de partners (uitgezonderd over de kinderen) ofwel een erg slecht contact. De ex-partners van vrouwelijke respondenten die gewelddadig waren tijdens hun huwelijk, roepen en spreken dreigende taal als ze hun partners zien. De mannelijke respondenten die het gevoel hadden door hun ex-partner

bedrogen te zijn geweest in hun huwelijk, kropten zelf heel wat agressie op en hadden zelfs begrip voor gewelddadige ex-partners.

“Ja, ik heb ook verschillende keren op zo’n punt gestaan, ’t is daarmee dat ik erbij kan inkomen, en dat ge zover geraakt hè. Dat hebt ge soms ni in de hand. Want uiteindelijk dat zijn zoveel dingen, zoveel punten. Euh, er wordt u zoveel onrecht aangedaan, dat ge op de duur... dat er geen één nog eigenlijk voor u iets doet omdat... ja, onterecht eigenlijk. Ge ziet dat effenaf aan mensen dat die smerig bezig zijn en dan zegt gij “zie hè, denken jullie dat ik echt niks kan of wat. Ik kan ik ook veel hoor”. Maar uiteindelijk hè, ge moet altijd nadenken, 2 keer. Ik heb verschillende keren echt op pad geweest dat ik op weg was naar haar en dat ik dan gewoon met de gedachte in mijn kop zat “hé maar, hoe gaat die kleine dan reageren als ik daar sta hè”. En dat ge echt hè... Daar staat ge bij stil hoor.”

(R3: Marokkaanse man, GH)

Volgens dhr. Girouille, deskundige in dit onderzoek spelen de sociale gevolgen zich af op de “gelijkvloers” in vergelijking met de financiële gevolgen die vaak “even hoog zijn als de twintowers die we onlangs zijn kwijtgespeeld”. De sociale gevolgen zouden met andere woorden niet opwegen tegen de financiële gevolgen van een echtscheiding (zie 5.2.2). Beiden zijn niettemin aan elkaar gelinkt. Een mannelijke respondent “schaamt” zich tegenover zijn ouders niet zozeer omwille van het feit dat hij gescheiden is, maar omdat hij financieel aan de grond zit en zoveel beroep op hen moet doen. Zijn vrienden liet hij vallen omdat hij financieel niet meer meekon en zijn levensstijl moest aanpassen na zijn echtscheiding.

“Ik douchte mij één keer, 2 keer op een maand, een maand en een half, bij mijn ouders uit schaamte omdat ik al zo veel... (...) Want ik zei ook van, ja, ik ging... ik ga altijd... ik ging toen altijd bij mijn ouders eten, maar ik ga dat eerlijk zeggen, er waren echt dagen dat ik soms ni at, gewoon uit schaamte. Hoe kunt gij in godsnaam... en bij mijn ouders, ja, ge wordt ’s morgens wakker en ge maakt dat ge weg zijt hè. Want anders, als ge daar een hele dag, dag in dag uit gaat blijven zitten, dat gaat dan ook veel wegen op... Er zitten nog andere kinderen thuis hè.”

(R3: Marokkaanse man, GH)

“R: Ik heb alle vrienden laten vallen. Ja. En waarom...”

I: En is dat omdat je geen steun aan hen hebt gehad of zijn er mensen die partij voor uw vrouw gekozen hebben?

R: Nee nee. Euh, absoluut ni. Nee. De reden waarom dat ik iedereen heb laten vallen eigenlijk, dat was gewoon een soort van, hoe moet ik het zeggen... omdat ik mij ni meer kon meten met hen. En ja... (...) Want uiteindelijk, die mensen, die zitten dan met geld in hun zakken en die willen is iets gaan drinken daar en die willen dat... (...) Voilà. En gij kunt ni mee, begrijpt ge. En ge begint aan een heel andere levensstijl."

(R3: Marokkaanse man, GH)

5.2.2 Financiële gevolgen

De financiële gevolgen van de echtscheiding waren voor sommige geïnterviewde mannen en vrouwen die met een partner uit het land van herkomst waren gehuwd, inderdaad toren-hoog. De man die zijn zaak moest sluiten, behield na echtscheiding nog maar de helft van zijn inkomen. Hij moest heel wat inleveren, maar had voldoende over om van te leven. Voor een aantal gescheiden vrouwen met kinderen en één gescheiden man is het echter *over-leven* na de scheiding. Schulden, ziekte of hoge almantatievergoedingen doen hen de das om. Na aftrek van de woonkost en een aantal andere kosten als water en electriciteit blijft er nauwelijks iets of niets over om van te leven. Een aantal van deze vrouwen heeft geen betaald werk. Een vrouw met drie kinderen die het eveneens financieel erg moeilijk heeft, is er na de echtscheiding niettemin op vooruitgegaan. Haar man gaf tijdens het huwelijk erg veel geld uit aan zijn verslaving en het gezin kreeg nauwelijks geld om van te leven.

"Ik ben ni rijk, ik ben ni arm. Ik kan, allez... Wij hebben een dak op onze hoofden en wij hebben eten elke dag op de tafel. Maar bij hem, wij hadden...alez, hij kocht 2 pakken fishsticks van de Aldi en een kip voor alle maand en een zak van 25 kilo van aardappelen thuis. Dus ik moet m'n plan trekken met dat voor alle maand. En al van het geld van... alles van m'n loon, dus m'n werkloos... als ik had m'n werkloos... is weg aan koffie en cannabis en sigaretten. En de laatste keer... de laatste tijd, dat was heel erg. Hij rookte in de plaats van sigaretten, hij rookte cannabis. Dus als je hebt een pakje... een pak van 20 sigaretten, hij koopt dat in de plaats, alleen

cannabis en alcohol. Dus voor mij, het is beter zo. Mijn kindjes hebben meer... meer zaken en alles."

(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

Wanneer men zich geen woning kan veroorloven op de private huurmarkt, kan men beroep doen op de sociale woningmarkt. Daar kampt men met een gebrek en zijn er soms lange wachtlijsten. Eén vrouw krijgt te horen dat ze minimum drie jaar moet wachten op een sociale woning. Ze ondervindt ondertussen heel wat moeilijkheden om goede huisvesting te vinden op de private woningmarkt als alleenstaande moeder met drie kinderen.

"En dan ben ik een beetje aan het huis te zoeken en 't is "hallo, ja, 't is voor die kantoor" "ja, bent u voltijds werker?" "nee, ik ben deeltijds..." "ah nee, madam". Genoeg. En dan "werkt u?" "ja, ik werk" "hebt u kindjes?" "ja, ik heb 3 kindjes" "ah nee". Ik heb al m'n dossiers bijna hier in de immobiliënkantoor. (...) Dus nu, ik heb echt... Ik heb geen oplossing voor hè. Dus als je 3 kindjes hebt, dan telt u som van... "hebt u dieren?" "nee" "hebt u kindjes?" "ja" "ah nee". Dat is hetzelfde als dieren (lacht), dus je mag dat ni meer .."

(R9: Marokkaanse vrouw, GH)

Voor een mannelijke respondent was ook een sociale woning onbetaalbaar. Hoewel de huurprijs aangepast wordt aan het inkomen, houdt het enkel rekening met het *netto belastbaar inkomen* en niet met het *beschikbare inkomen*³⁴. Het houdt met andere woorden geen rekening met de betaling van alimentatievergoedingen. Alimentatie kan zo aan het ontvangende eind wel voor een hogere sociale huurprijs zorgen, maar geeft aan het betalende eind geen aanleiding tot een verlaging ervan. Deze man raakte erg verbitterd door zijn uitzichtloze financiële situatie. Na heel wat problemen besloot hij te verhuizen en geen domicilie aan te vragen zodat hij geen aangetekende brieven met betrekking tot de alimentatie meer kon ontvangen. Hij is tewerkgesteld onder een valse naam. Uiteindelijk werkt hij zich zo verder in de problemen. Volgens hem was de enige andere uitweg crimineel gedrag en dat zat niet in zijn aard.

³⁴ Er wordt wel rekening gehouden met het actueel besteedbaar inkomen voor de inschrijving op de wachtlijst voor sociale huurwoningen.

“Ik was m’n dak boven mijn kop kwijt. Ik moest mij beroepen op mijn ouders en mijn broers en mijn zusters. Ze pakken... ze pakten... Allez, ik betaalde letterlijk zelf mijn alimentatie in het begin. En daarna had ik een appartement kunnen terug... met die 550 dan dat mij restte, van de sociale woningen, die hadden mij er eentje toegewezen. En wat vragen die aan mij voor huur, terwijl dat ze het vonnis hebben dat ik 700 euro moet afgeven van een pree van 1200³⁵, vragen ze... dat was rond de 500 euro. Dus, en dan blijft er 50 euro, daar moet ik mijn elektriciteit dan mee betalen. Maar dat was 73 euro. Probeert dat maar op te lossen hè.”

(R3: Marokkaanse man, GH)

Er waren nog een heel aantal respondenten, zowel mannen als vrouwen, bij wie de echtscheiding geen negatieve impact had op hun financiële situatie. Sommige daarvan zijn heel kort gehuwd geweest. Enkel de trouw op zich en de echtscheiding of annulatie waren een behoorlijke kost om dragen. Wie ondersteund werd door de omgeving (zie 5.2.1) kon bovendien op hen rekenen als het financieel wat moeilijker ging. Net als in de vorige categorie, trokken een aantal respondenten terug in bij hun ouders om een eerste periode na de echtscheiding te overbruggen.

“In onze... allez, in onze cultuur, wij spannen nog altijd samen qua financiële... Als het niet gaat, krijgen we nog altijd hulp van de ouders, broers, dus...”

(R4: Marokkaanse man, GH)

5.2.3 Gevolgen voor de kinderen

De partners uit deze migratiehuwelijken waren bij de echtscheiding minder vaak akkoord dan de partners uit de gevestigde huwelijken (zie 4.2.8) en hun omgang na de echtscheiding is vaak verzuurd (zie 5.2.1). De ruimere familie kiest na de echtscheiding ook partij. Vele mannen en vrouwen hebben de indruk dat hun kinderen tegen hen worden opgezet door ex-partner en ex-schoonfamilie. Een enkele moeder en vader heeft hierdoor een minder goed contact met enkele van hun kinderen. De kinderen worden soms ook als pasmunt gebruikt bij de onderhandelingen in en na de echtscheiding. Sommige echtscheidingen ontaarden zo in echte vechtscheidingen, waar de kinderen de dupe van

³⁵ Even daarvoor in het interview vermeldt hij dat hij tijdens zijn huwelijk 1700-1800 euro per maand verdiende.

zijn. Ze worden betrokken bij een kluwen van valse en echte beschuldigingen tussen de ex-partners waarin de politie en het gerecht het volgens een mannelijke respondent steeds opneemt voor de vrouw. Zijn ervaringen met deze hulpverleningsinstanties zijn bijzonder slecht en de frustraties lopen erg hoog op, in die mate zelfs dat hij begrijpt dat dit soms gevaarlijke consequenties kan hebben. Ook vrouwen hebben soms het gevoel dat hun man het hand boven het hoofd wordt gehouden, al linken zij dit niet aan een verschillende behandeling van mannen en vrouwen. In hoofdstuk 6 wordt dieper ingegaan op de negatieve ervaringen van sommige gescheiden mannen met de hulpverlening.

De kinderen verblijven doorgaans bij de moeder na de echtscheiding en er is een verblijfsregeling uitgewerkt zodat de kinderen een weekend of enkele wekdagen per twee weken naar de vader gaan. Volgens de moeders zoeken de vaders hun kinderen echter op wanneer het hen past en houden ze zich niet aan de regeling. Sommigen komt dat niet slecht uit, omdat ze geloven dat in de eerste plaats de moeder de kinderen opvoedt en er moet zijn voor haar kinderen. Eén moeder heeft zelfs liever dat de vader wegblijft omdat hij zijn kinderen tijdens het bezoekrecht seksueel heeft misbruikt. Vaders worden er voorts van beschuldigd werkloos te blijven of bi-locatie aan te vragen, enkel om geen alimentatie voor de kinderen te moeten betalen. De geïnterviewde gescheiden vaders zijn niettemin erg begaan met hun kinderen. En ook niet alle moeders zetten hun kinderen op de eerste plaats. Daar zijn de geïnterviewde vrouwen het over eens en ook een geïnterviewde man getuigt hierover. Eén gescheiden man heeft het volledige hoederecht over zijn vijf kinderen, die door zijn ouders in Turkije werden opgevoed. Hij vocht twee jaar voor hen, nadat zijn vrouw onaangekondigd en voorgoed met hun vijf kinderen naar Turkije vertrok. Heel wat alleenstaande vaders en moeders krijgen hulp van hun eigen moeder bij de opvoeding van hun kinderen. Zij gaan er met de kinderen eten, laten de kinderen er slapen of wonen na de echtscheiding in bij hun ouders en laten de kinderen onder hun hoede wanneer ze gaan werken of ergens naartoe willen. Dit is voor deze mannen en vrouwen een hele hulp. Als de steun van de familie na de echtscheiding wegvalt, is dit een belangrijk gemis.

De impact van de echtscheiding op de kinderen zelf is erg divers. Sommige kinderen waren erg jong op het moment van de echtscheiding en hebben er weinig van gemerkt. Andere kinderen hebben het moeilijk met de echtscheiding en met de verblijfsregeling. Zij willen (in de ogen van de respondenten althans) liever bij hun moeder/vader blijven dan naar de andere ouder te gaan. Soms hadden ze het aanvankelijk ook moeilijk op school.

Kinderen kunnen echter ook erg opgelucht zijn na een echtscheiding en openbloeien, wanneer het huwelijk een erg slecht verloop kende met fysiek geweld, veel geroep en erg veel spanningen. Eerder zagen we dat mannen en vrouwen het na de echtscheiding soms financieel erg moeilijk hadden. De gescheiden ouders proberen de financiële gevolgen van de echtscheiding zoveel mogelijk voor hun kinderen te beperken. Ze besparen soms geld op hun eigen gezondheid om hun kinderen te kunnen geven wat ze willen. Sommige kinderen worden erg verwend. Toch is het niet altijd mogelijk om de financiële problemen voor de kinderen verborgen te houden. Soms wordt hier ook erg open over gepraat.

“R: Omdat ik die overal bij betrek, dus bij ‘t OCMW, dus ik breng hen naar ‘t OCMW, ik breng hen naar de bank, wat we krijgen, wat we niet krijgen. Dus dat daar geen vraagtekens in hun kop zitten van “mama houdt geld achter” of zoiets.

I: Nee. En ge hebt een goeie band met uw kindjes?

R: Ja, ja, ik heb een goeie band. Ja, ja.

I: Ja. En wat zijn voor hen zo de grootse veranderingen sinds de scheiding?

R: Het financiële. Ja, omdat ze ni krijgen meer wat ze wilden, dat ze ni meer konden doen wat ze... Ge weet hoe dat met kinderen is hè?”

(R26: Turkse vrouw, GH)

5.2.4 Gevolgen voor de mentale en fysieke gezondheid

Door de aard van de problemen waarmee sommige ‘gevestigde’ mannen en vrouwen uit een migratiehuwelijk geconfronteerd werden tijdens hun huwelijk (zie 3.2.5 *Leren omgaan met macht, vrijheid en rolomkering* en 3.2.6 *De extra factor verblijfsvergunning: wantrouwen of schijnhuwelijk?*), heeft niet alleen de echtscheiding maar ook het huwelijk zelf soms diepe wonden geslagen. Een aantal emotionele problemen waarmee men na de echtscheiding afrekent, hadden hun wortels reeds in het huwelijk. Ook de manier waarop de echtscheiding zelf verloopt of verlopen is, kan bovendien traumatiserend of slopend zijn (*“Ze hebben me alles afgepakt” - R3: Marokkaanse man, GH*). Alles samen is er heel wat gebeurd dat na de echtscheiding moet verwerkt worden, een plaats krijgen en daar is tijd voor nodig. Men heeft soms op het randje van de afgrond gestaan en zichzelf of anderen pijn willen doen. Depressies en frustraties lieten ook fysieke sporen na onder de vorm van drastische gewichtstoenames of -afnames, alcoholverslaving of chronische vermoeidheid.

“M'n vrouw is, zonder dat ik het weet, en met 5 kinderen naar Turkije gegaan. Ik heb 5 kinderen van mijn ex. En toen ben ik thuisgekomen en er is niemand thuis.(...) En daarna was mijn huwelijk gedaan, en de kinderen zijn allemaal naar daar en ik ben alleen hier en zo. Pft, altijd... Ge begint te drinken hè.”

(R18: Turkse man, GH)

De meesten zijn echter heelhuids uit deze periode gekomen: ze voelen zich sterker dan ooit, zitten goed in hun vel, kunnen beter relativeren, zijn zelfzekerder, assertiever geworden en hebben meer zelfvertrouwen gekregen (zie ook 5.1.4), al worstelen ook enkelen na vele jaren nog met de emotionele en fysieke gevolgen van de echtscheiding. Nog anderen zijn opgelucht dat het huwelijk eindelijk voorbij is en willen, na alles wat ze hebben meegemaakt, niet klagen. Slechts voor een enkeling heeft de echtscheiding geen mentale of fysieke gevolgen gehad.

Ook in deze groep komt bij sommige vrouwen de idee terug dat ze eindelijk zichzelf hebben gevonden na hun echtscheiding, dat competenties die ze jaren onderdrukt hadden na de echtscheiding pas aan de oppervlakte kwamen. En ook gescheiden mannen ontdekken bij zichzelf soms competenties waarvan ze nooit geweten hadden dat ze ze hadden.

“Omdat bepaalde zaken, karaktereigenschappen al aanwezig waren in mij, maar dat ik er... dat ik dat nooit ni tot zijn uiting bracht. Dat waren eigenlijk competenties die in mij zaten, troeven eigenlijk, maar ik moest die van heel diep naar boven halen.”

(R11: Marokkaanse vrouw, GH)

“ Nu kan ik alles doen. Als het ni zo gebeurd was misschien, ik weet het ni. Maar nu kan ik koken, wassen, strijken, alles doen.”

(R18: Turkse man, GH)

5.2.5 Balans

Wanneer we aan de gescheiden mannen en vrouwen die in België zijn opgegroeid en gehuwd zijn geweest met een partner uit het land van herkomst, vragen wat de grootste verandering was na hun echtscheiding, overheerst het gevoel verlost te zijn, zelfs nog

boven de soms zware financiële gevolgen van de echtscheiding. Men is geruster, gelukkiger, opgelucht, men heeft weer meer zin om thuis te komen, er is minder stress, men heeft niemand meer nodig... . Als er sprake was van fysiek misbruik in het gezin, is het een verademing dat er niet meer geslagen wordt, niet meer geroepen wordt. Men mist zeker de partner niet, maar soms wel het gevoel deel uit te maken van een groot gezin. De financiële gevolgen worden ook vermeld door de mannen en vrouwen die het financieel moeilijk hadden of die juist de indruk hadden dat ze er financieel op vooruit gingen. Ze komen echter niet op de eerste plaats. De sociale gevolgen van de echtscheiding worden niet vermeld wanneer gevraagd wordt naar de grootste verandering.

“De veranderingen zijn nu dat ik weer... dat ik gewoon terug geruster ben, dat ik ni meer zoveel last heb op mijn schouders. Euh, en ook ni zoveel schrik heb van naar huis gaan en... eigenlijk geen goesting hebben om naar huis te gaan omdat ik dan weet van “ja, ’t gaat er weer tegen zitten en ’t gaat weer ambras zijn en dit en hetgeen”.”

(R10: Marokkaanse vrouw, GH)

5.3. Gevolgen voor de huwelijksmigranten

5.3.1 Sociale gevolgen

Ook de meeste geïnterviewde mannen en vrouwen uit deze laatste categorie, de huwelijks-migranten, kunnen tot slot rekenen op de steun van familie en vrienden na de echtscheiding. Deze steun is niettemin beperkt en minder vanzelfsprekend. De familie woont immers ver weg en was soms tijdens het huwelijk gekant tegen de echtscheiding (zie 4.3.2). Bovendien is het sociale netwerk van de huwelijksmigrant beperkt door de migratie naar België en soms ook bewust zo gehouden door de partner en schoonfamilie (zie 4.3.5.1). Enkel wie al langer in België verblijft, had de kans om een wat ruimer sociaal netwerk op te bouwen.

Hoewel de ouders van de huwelijksmigranten vaak niet echt blij zijn met de echtscheiding, zijn ze vooral opgelucht dat het achter de rug is. Ze hebben de echtscheiding aanvaard. Nu hun zoon of dochter er in een vreemd land alleen voor staat,

willen ze hem/haar steunen, ook al kunnen ze maar weinig doen van op die afstand. Toch is er ook één vrouw die haar ouders niet durft in te lichten over haar echtscheiding. Het is haar tweede huwelijk (nadat haar eerste man stierf) en de echtscheiding zou door haar ouders en broers in Turkije niet aanvaard worden (*"Euh haar broers gaan haar waarschijnlijk niet echt vermoorden, maar ze gaan ontzettend kwaad op haar zijn"* – R28: *Turkse vrouw, HG, met tolk*).

Omdat de familie erg ver weg is, is het ook belangrijk dat men in België steun vindt. Wie vrienden had tijdens het huwelijk, kan doorgaans ook na het huwelijk op hen rekenen. Over het algemeen heeft men na de scheiding zelfs een ruimer sociaal netwerk dan ervoor. Men leert lotgenoten kennen, legt contact met buren, collega's, cursusgenoten... en leert via via nieuwe mensen kennen. De problemen maken de tongen los (*"En het was enorm moeilijk, zegt hij. De buren kwamen op mij af en op een gegeven moment begon ik zelfs met de buren te praten..."* – R20: *Turkse man, HG, met tolk*). Het netwerk is niet altijd uitgebreid, maar bevat doorgaans een aantal belangrijke vertrouwenspersonen, waarbij met terecht kan voor emotionele, praktische en soms financiële steun. Sommigen bloeien op sociaal vlak helemaal open. Dit is niet voor iedereen weggelegd. Wie jarenlang door de partner in de sociale omgang beperkt is geweest en voortdurend voor andere mensen gewaarschuwd is geweest, heeft het soms erg moeilijk om vertrouwen te leggen in anderen. Eén van de door ons geïnterviewde vrouwen is op die manier na haar echtscheiding erg sociaal geremd en geïsoleerd gebleven, ook al is er nu niemand die haar nog zegt dat ze niet met anderen mag omgaan.

"R: "Ik heb zo geleefd, en nu ben ik eraan gewend geworden. Zelfs bijvoorbeeld... op school heb ik Marokkaanse vrouwen ontmoet... dat men mij het telefoonnummer heeft gegeven, dat men mij zegt "Je mag ons bellen. Je mag bij ons thuis een glas komen drinken, een koffie komen drinken". Maar ik heb niet de moed om het te doen. En het is niet dat er iemand is die me thuis houdt. Het is niet dat er iemand zegt "Mama, je verroert je niet, je blijft hier." Maar ik kan het niet, ik ben bang. Die angst die ik eerder had met mijn man, die blijft bij me. Die kan men nu niet wegnemen. (...) Als ik ga, weet ik niet wat er mij zal overkomen. Het is zo. Nu heb ik die gewoonte aangenomen. Net als een kind. Je zegt het vandaag 'dit eet je niet. Je komt er niet aan. Het is slecht.' Wel, dan gaat hij opgroeien en daar nooit aankomen."

(R14: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Ook roddels ondermijnen soms de sociale relaties. De schoonfamilie verspreidt soms roddels om het de (vrouwelijke) huwelijksmigrant moeilijk te maken steun te vinden. De personen die hulp bieden worden opgebeld met de boodschap *“weet jij wie dat jij helpt, dat is een hoer, en dit en dat, we hebben haar onder haar vriend gevonden, en dit en dat”*. Niet alle huwelijksmigranten hebben een slecht contact met de schoonfamilie na de echtscheiding. Niettemin moet men opletten wie men in de ruimere sociale omgeving vertrouwt. Sommige mensen komen enkel verhaal halen over de echtscheiding. Ook mensen die aanvankelijk steun boden, kunnen zich tegen de huwelijksmigrant keren. Zo vertelt een vrouwelijke huwelijksmigrante dat haar schoonbroer die in België woonde haar aanvankelijk hielp, maar naarmate ze meer op haar eigen benen kwam te staan, ging hij haar als een bedreiging zien voor zijn eigen relatie. Hij was bang dat zijn vrouw ook te onafhankelijk ging worden. Hij roddelde over haar bij haar ouders, die gelukkig altijd achter haar bleven staan.

*“Met haar zusje heeft ze ook eigenlijk ni echt veel contact ni meer omwille van de schoonbroer. Want ja, haar zus, die woont nu al 4 jaar... ongeveer 3-4 jaar hier. Maar ze is nog nooit naar de taalcursus of zo geweest. En nu heeft dus haar schoonbroer ook schrik dat ze ook onaf... dat zijn vrouw ook onafhankelijk begint te worden. En als... Toen dat ze dan naar hier kwam, zei de man telkens “ah, zijt jij naar X geweest, zijt jij naar haar geweest”, om te zeggen “hebt ge dat van haar of zo geleerd”. Terwijl dat ik niks tegen haar zeg. (...) Maar voor de rest, er komen wel soms een paar mensen ook bij mij thuis, maar ik denk ni dat dat er met echt heel goeie bedoelingen zijn, zegt ze. Dat merkt ge ook, zegt ze, wie met echt goede bedoelingen komt en wie allez, met gewoon slechte bedoelingen naar u komt. (...) Ze proberen gewoon van alles te weten te komen en dan alles door te geven...
(R27 : Turkse vrouw, HG, met talk)*

Volgens een vrouwelijke respondent hangt de impact van deze roddels af van hoe men zijn vrienden kiest (voor zover men in de gelegenheid is om zijn vrienden te kiezen). In bepaalde milieus wordt er inderdaad veel geroddeld, maar wie zich hieraan laat gaan wordt ziek en depressief. Men moet zich daarboven stellen. De echtscheiding gaat enkel de persoon zelf aan en voor de rest hoort men niets of ziet men niets. Het lijkt inderdaad alsof heel wat respondenten niets gehoord of gezien hebben. Sommigen hebben ook de indruk dat echtscheiding in België veel meer geaccepteerd wordt dan in eigen land of streek van herkomst. Alles hangt af van het milieu waarin men is opgegroeid en het

milieu waar men in België is terechtgekomen. Hoewel familie en vrienden bij sommige respondenten aandringen om terug te keren naar Turkije of Marokko na de echtscheiding, raden familie en vrienden van andere respondenten het juist af om terug te keren. Men zou schande spreken over de gescheiden man of vrouw die terugkeert. Bij de mannelijke huwelijksmigrant komt daar nog het gezichtsverlies bij omdat hij naar Europa trok om het waar te maken en na zijn echtscheiding met lege handen moet terugkeren (zie ook Van der Heyden 2006). Soms bereiken de roddels ook het land van herkomst (bijvoorbeeld via de schoonouders). Zo was men in het geboortedorp van één vrouw reeds op de hoogte van de echtscheiding nog voor zij zelf wist dat haar man haar ging verlaten.

« Als ik terugkeer naar daar, ga ik de schande uitmaken. Je bent vertrokken uit Marokko, je bent getrouwd en alles. En je komt terug met helemaal niets. Ik verkies zelfmoord, ik. (...) Ik zweer het je, ik breng mijn familie, mijn vrienden in Marokko te schande. Als ik terugkeer, niets, noch een vrouw... Een dag heeft mijn broer me het volgende gezegd aan de telefoon «ik zweer het je, kom niet ». De dag dat hij dat gezegd heeft, had ik hoofdpijn. Ik wou terugkeren. Hij heeft me gezegd « noch een vrouw, noch geld, noch een toekomst, wat ga je hier doen? Je gaat de schande uitmaken. ». Ik ben zo gebleven, ik wacht de beslissing van God af. »
(R5b : Marokkaanse man, HG, vertaald uit het Frans)

Wat het contact tussen de ex-partners betreft, valt het op dat een aantal mannelijke huwelijksmigranten vooral wil dat het terug goed komt met hun vrouw of dit toch lang gehoopt hebben na hun echtscheiding. Ze hebben het moeilijk met de gedachte dat ze niet goed genoeg zijn voor hun vrouw en begrijpen niet waarom zij het huwelijk heeft beëindigd (zie ook 4.3.1). Ze kunnen moeilijk geloven dat ze echt weg is. Dit wil niet zeggen dat het contact met hun ex-partner ook goed verloopt. Sommige mannen zijn erg opdringerig. Ook bij een aantal vrouwelijke huwelijksmigranten wil de ex-man het terug goedmaken of haar vergeven omdat ze hem heeft verlaten. De vrouwen hebben echter een grote stap gezet om hun huwelijk te verbreken (zie 4.3) en zijn niet van plan hierop terug te keren. Ze vertrouwen hun partner niet meer. Eén van hen is naar een andere stad verhuisd om haar ex-man te ontwijken en aan zijn beledigingen en bedreigingen na de echtscheiding te ontsnappen.

“Ik heb ergens gelezen van als een vrouw zegt van... als die die eerste stap zet om te scheiden, dat die absoluut ni terugkeert op haar stappen. Maar mannen doen dat wel

vaker. Hij zegt, ik heb jarenlang ook wel gehoopt van... Ja, ik denk omdat het zijn eerste liefde is geweest, en toen is hij blijven hopen van 'we zullen wel nog is terug samenkomen'."

(R20: Turkse man, HG, met tolk)

« Voor mij is't gedaan . ik heb gezegd 'ik keer niet meer terug'. 'Er is niets meer', heb ik gezegd. Op een dag heeft hij mij opgebeld. Hij zei tegen me 'ik geef je 2 maanden, 3 maanden, en je keert naar huis terug. Oh ik vergeef je, weet je, alles wat er gebeurd is.' Ik heb gezegd 'luister, er is niets te vergeven. Het kwaad is geschied. Nu ga jij je weg en ik ga mijn weg'. En hij dacht dat ik dat om te lachen zei. Dat het niet de waarheid was. Hij heeft mijn moeder gebeld: 'Ik smeek je, praat met je dochter. Ik zou graag hebben dat ze terugkeert. Dat ze mijn kinderen terug meeneemt.' "

(R14: Marokkaanse vrouw, HG)

5.3.2 Financiële gevolgen

Nagenoeg alle huwelijksmigranten, zowel mannen als vrouwen, hebben het financieel erg moeilijk na hun echtscheiding. Slechts één vrouwelijke huwelijksmigrante heeft betaald werk. De overige vrouwen ontvangen een uitkering voor arbeidsongeschiktheid of een leef-loon. Ze hebben kinderen ten laste maar ontvangen geen alimentatie (zie ook Van der Heyden 2006: 99). De meeste mannelijke huwelijksmigranten hebben wel betaald werk, maar hun loon is doorgaans erg laag. Eén van hen heeft een kind waarvoor hij alimentatie betaalt. Eén man ontvangt een leefloon. Veel gescheiden huwelijksmigranten hebben schulden uit hun huwelijk. Voor al deze mannen en vrouwen is het puzzelen om rond te komen, al is het vooral voor wie niet werkt echt *overleven*. Enkele vrouwen moeten na aftrek van hun woonkost en een aantal vaste kosten als water en elektriciteit rondkomen met amper 50 euro per maand.

In tegenstelling tot de respondenten die in België zijn opgegroeid, kunnen de huwelijksmigranten niet een tijdje terug bij hun ouders intrekken na de echtscheiding om een financieel moeilijke periode te overbruggen. De vrouwen die hun huis ontvlucht waren, moesten iemand aanspreken uit hun toen nog erg beperkte sociaal netwerk of naar een vluchthuis gaan om onderdak te vinden. Daarna begon voor hen de moeilijke zoektocht naar een huis, wat niet vanzelfsprekend was zonder vast inkomen. Velen staan

ook ingeschreven op een wachtlijst voor een sociale woning. Deze vrouwen kregen heel wat steun van de formele hulpverlening in hun zoektocht naar een onderkomen (bv. het OCMW betaalt de waarborg of neemt de kosten van gas en elektriciteit op zich). De mannen voelden zich daarentegen door diezelfde hulpverlening soms in de kou gelaten, zeker vlak na hun scheiding (zie ook hoofdstuk 6). Eén mannelijke huwelijksmigrant, die door zijn schoonmoeder uit huis werd gezet, moest aanvankelijk in het park of in de moskee slapen omdat hij nergens onderdak vond.

Toch wordt er heel wat (formele) hulp geboden na de echtscheiding zowel aan de mannelijke als aan de vrouwelijke huwelijksmigranten die in het kader van dit onderzoek werden geïnterviewd. Een vrouw vertelt hoe de hulpverlening voor haar meer gedaan heeft dan haar familie ooit voor haar zou (kunnen) doen, ook al zouden ze in België wonen. Ze heeft altijd steun gehad, zowel van hulpverleningsinstanties als liefdadigheid, en heeft nooit het gevoel gehad dat ze er alleen voor stond. Als zij zich concentreerde op het afbetalen van haar schulden, werd ze met al de rest geholpen (huisvesting, ziekenhuisfacturen, voedselpakketten, taallessen...). De respondenten die wij bereikt hebben in ons onderzoek, hebben doorgaans hun weg naar de formele hulpverlening gevonden. Sommigen vonden hun steun en toeverlaat ook in hun informeel netwerk. Een mannelijke respondent werd na zijn echtscheiding erg goed begeleid door een bevriend koppel dat afkomstig was uit dezelfde streek in Turkije als de man zelf (*“Maar in Turkije zijn we ook gehecht, van als we daar uit dezelfde streek komen, uit hetzelfde dorp komen, dan is het een soort band, da’s echt een soort familie bijna”*). Zij hielpen hem de juiste beslissingen te nemen, zijn financiën te regelen en zijn leven terug op het juiste pad te krijgen.

Armoede is relatief volgens sommige vrouwelijke respondenten, zeker als ze hun situatie nu vergelijken met deze tijdens hun huwelijk (zie ook 3.2.5.1). Het weinige geld dat ze nu hebben, is van henzelf. Ze kunnen er zelf over beschikken. Als ze bijvoorbeeld naar de dokter moeten, is er niemand die hen dat kan weigeren. Hun huis is misschien vochtig en in slechte staat, maar het is wel hun huis, waar ze in alle rust kunnen verblijven. En ze hebben misschien geen geld voor een auto, maar genieten van de vrijheid die ze nu hebben als ze de tram nemen.

“Oké, vroeger hadden ze een auto. Maar de enige die in die auto reed, dat was eigenlijk haar man en zijn familie. Dus ze had eigenlijk niet veel aan de auto. En als zij toch eens weg kon, dan heeft ze ook altijd geprobeerd om met de bus te gaan, om

een beetje iets te leren kennen, om te leren haar plan te trekken. En nu is ze in X en ze heeft een... maar die is nog niet gekomen. Maar ze had altijd een buskaart gehad. Nu moeten we die nog aanvragen. En ze gaat heel graag met de tram. Dan is ze onder de mensen en ze gaat heel graag onder mensen zijn. En dan kijkt ze naar de mensen of al ze eens tegen iemand glimlacht en die glimlacht terug. Dat is enorm plezierig. Dan voelt ze dat ze een mens onder de mensen is.”

(R28: Turkse vrouw, HG, met tolk)

Sommigen hadden het in Marokko of Turkije veel beter, maar anderen zijn van erg bescheiden afkomst en hebben bijgevolg niet veel nodig om gelukkig te zijn. Bovendien zijn er volgens deze vrouwen veel mensen die geen hulp hebben en geen onderdak, en die het veel slechter getroffen hebben dan hen. Hun eigen situatie is niet zo slecht, zolang men niet vergelijkt met wie meer heeft, maar met wie het slechter heeft, vinden ze.

« Ik denk altijd 'Er is erger dan mij. Er zijn mensen die het erger hebben dan mij.' Ik denk niet aan de mensen die het beter hebben dan mij. Ik bekijk altijd het beeld... Bijvoorbeeld, er zijn mensen die geen papieren hebben, die geen loon hebben, die op straat leven. Ik heb ze met mijn eigen ogen gezien. Het is niet dat ik ze niet gezien heb. Ik heb mensen gezien die op straat slapen. Bijvoorbeeld in Brussel is er niet anders dan dat. Ik, ik zeg 'Goddank, ik heb een dak, ik heb een huis, ik heb mijn kinderen, ik heb een inkomen. Waarom heb ik meer dan dat nodig? Als ik dat heb, heb ik het goed.' Ik denk niet aan meer dan dat te hebben. Ik zeg 'het is al goed wat ik heb.' Want ik ben van Marokko gekomen. Ik ben niet iemand... Ik heb niet geleefd als iemand rijk die in een paleis woonde. We zijn gewone mensen. Gewoon. We leven met wat we hebben. En daarom zie ik niet erg af.”

(R14: Marokkaanse vrouw, HG)

5.3.3 Gevolgen voor de kinderen

Alle vrouwelijke huwelijksmigranten hadden kinderen ten tijde van hun echtscheiding en ook één mannelijke huwelijksmigrant. De kinderen verblijven na de echtscheiding doorgaans bij hun moeder. Eén moeder is in een juridische strijd verwickeld om haar dochter op regelmatige basis te mogen zien. Het contact met haar dochter, die nu 4 jaar is, werd haar twee jaar lang ontzegd. De voogdij over haar kind werd haar ontnomen op

basis van documenten die haar ex-partner en diens familie onder valse voorwendselen door haar hebben laten ondertekenen, valse verklaringen die zij hebben afgelegd en gemanipuleerde vertalingen die geleid hebben tot foute psychologische analyses.

De geïnterviewde moeders hebben het doorgaans moeilijk met het feit dat hun kinderen na de echtscheiding geen vader meer hebben. Een kind heeft in hun ogen een vader en een moeder nodig. Dit zijn twee rollen, verschillend en complementair. Een moeder kan die twee rollen niet opnemen. Alleen een kind opvoeden is moeilijk en verschillende moeders zijn bang voor wat de toekomst voor hun kinderen zal brengen. Volgens één moeder kan het alleenstaand ouderschap ook mooi zijn. Het laat haar toe om haar eigen stempel te drukken op haar dochter en ervoor te zorgen dat zij een sterke vrouw wordt. Om het gemis aan een vader in huis te compenseren, proberen de moeders de vaders te betrekken bij de opvoeding en de band tussen vader en kind te onderhouden. Ook hier zien we dat vaders zich niet altijd aan de bezoeken houden, maar wel informeel de kinderen bezoeken, wanneer het hen past. De kinderen van één vrouwelijke huwelijksmigrante willen hun (verslaafde) vader niet meer zien, zij hebben te veel geweld meegemaakt in het gezin.

“ En vervolgens heeft hij de kinderen gevraagd. Hij wou de jongste hebben. Hij zei ‘Ik zou graag de jongste hebben’. Een week bij hem, een week bij mij. En het meisje heeft een brief geschreven dat ‘Ik wil mijn vader niet meer zien. Zelfs op straat. Als ik hem zie op straat, verstop ik me. Het is mijn vader maar ik heb geen zin om met hem te leven.’ Al het geweld dat ze gezien heeft met haar vader... ze weigert terug te keren naar haar vader.”

(R14: Marokkaanse vrouw, HG)

De impact van de echtscheiding op deze kinderen is soms groot. Allereerst zijn er de financiële gevolgen (zie ook 5.3.2). De moeders hebben het er moeilijk mee dat ze hun kinderen niet kunnen geven wat ze graag willen hebben. Er is niets extra, al proberen ze soms op uitgaven voor zichzelf te besparen om iets voor de kinderen te kunnen kopen. De mannelijke partner die na de echtscheiding af en toe alleen voor de kinderen instaat, mist dan weer aan ervaring en heeft geen familie in België om hem bij te staan bij de verzorging van zijn kind. Een echtscheiding op zich is ook vaak moeilijk te verwerken voor kinderen. Dit kan zich uiten in slechte schoolprestaties en probleemgedrag. De combinatie van een jarenlange blootstelling aan misbruik in het gezin, de echtscheiding, het verblijf in vluchthuizen, de financiële problemen na de echtscheiding en de ernstige

ziekte van hun moeder, heeft bij de dochters van één vrouwelijke huwelijksmigrante erg verstrekende gevolgen gehad (cf. suïcidaal gedrag). De echtscheiding kan soms echter ook een opluchting zijn. Schoolprestaties kunnen er ook op vooruitgaan door verminderde stressgevoelens en moeders hebben soms meer tijd voor de kinderen na de echtscheiding. Bij heel wat gescheiden moeders staat hun leven na de echtscheiding overigens volledig in het teken van de kinderen.

De kinderen zijn ook de hoofdreden waarom de geïnterviewde huwelijksmigranten na een 'mislukt' huwelijk niet terugkeren naar hun land van herkomst. Volgens de moeders is er voor de kinderen een betere toekomst weggelegd in België, biedt België hen meer kansen. Ze krijgen hier een goede opleiding, leren hier veel talen. Bovendien zijn de kinderen hier opgegroeid, ze zijn het hier gewoon. De enige vader bij de huwelijksmigranten keerde niet terug omdat hij zijn zoontje dan niet meer zou kunnen zien.

"I : Denkt u er soms aan om naar Marokko terug te keren?"

R : Om eerlijk te zijn, ja, moest ik geen kinderen hebben. Maar nu zeg ik, zelfs als ik zou willen terugkeren, er is een generatie die hier is geboren en die zijn studies hier volgt. Als ik naar daar ga, ga ik ze... Dat gaat niet lukken. Ik moet dan echt een job hebben bijvoorbeeld. Ja, ik heb een verantwoordelijkheid waardoor ik niet zomaar plots mag zeggen 'ja, ik wil best terugkeren'. Ja, als ik alleen zou zijn, dan zou ik dat zonder problemen kunnen doen. (...) Want de kinderen, ze zullen me in feite niet volgen. Het volstaat om naar ze te kijken ook. Ik, als ik in de plaats van die kinderen zou zijn. ... Als ik ze ga verplichten om naar daar te gaan, gaan ze zich daar slecht voelen. En op een dag gaan ze beslissen om terug te komen. Dus dat blijft mijn eigen keuze niet, maar de keuze van de vier."

(R13: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

5.3.4 Gevolgen voor de mentale en fysieke gezondheid

Het fysieke en ook psychische misbruik waarmee de meeste geïnterviewde vrouwelijke huwelijksmigranten tijdens hun huwelijk geconfronteerd zijn geweest, eist niet enkel zijn tol op het vlak van hun mentale en fysieke gezondheid *tijdens* het huwelijk maar ook *daarna*. Na de echtscheiding worden ze bovendien geconfronteerd met de soms grote financiële en sociale gevolgen en gevolgen voor de kinderen van de echtscheiding (zie

hoger). De familie bevindt zich ondertussen ver weg en kan maar weinig emotionele steun bieden bij het verwerken van de problemen (of zijn zelfs niet op de hoogte van de echtscheiding - zie 5.3.1). De vrouwen moeten zich daarbij sterk houden voor de kinderen. Ze hebben het evenwel zeker vlak na de echtscheiding vaak erg moeilijk en huilen soms elke dag. Zij (die tijdens hun huwelijk nog geen hulp mochten zoeken voor hun fysieke en psychische problemen) gaan na de echtscheiding naar de dokter, de psycholoog en nemen medicatie om te kalmeren en te kunnen slapen. Diegenen die al wat meer afstand hebben kunnen nemen van de echtscheiding, zijn echter overtuigd van hun beslissing en tonen een ongelooflijke mentale kracht. Wat ze hebben meegemaakt, wat ze tijdens hun huwelijk hebben verdragen, heeft hen een ongelooflijke veerkracht gegeven of het is net die veerkracht die hen uiteindelijk gebracht heeft waar ze nu staan.

« Kijk naar je moeder, hoeveel zij heeft verdragen. Tot vandaag heb ik er nooit aan gedacht om zelfmoord te plegen. Ik heb er nooit aan gedacht om uit het raam te springen of me te snijden zoals jij gedaan hebt. Ik heb er nooit aan gedacht. Ik denk de hele tijd aan er uit te geraken uit al mijn problemen. Want voor elk probleem is er een oplossing. Waarom aan de werkelijkheid ontsnappen? »

(R14 : Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Sommige mannelijke huwelijksmigranten, die doorgaans niet zelf het initiatief namen voor de echtscheiding, kunnen dan weer erg moeilijk verwerken dat hun vrouw hen verlaten heeft. De verschillende invulling van het huwelijk door beide partners (zie 4.3.1) maakt dat deze mannen zich moeilijk kunnen neerleggen bij de echtscheiding, het niet kunnen accepteren. Ook zij bevinden zich daarbij alleen in een vreemd land. Ze zijn naar België gekomen om iets van hun leven te maken en al die toekomstplannen zijn buiten hun wil om aan stukken geslagen. De grond is plots van onder hun voeten weggenomen. Ze hebben het gevoel dat hen onrecht is aangedaan, dat ze voor iets gestraft zijn dat ze niet gedaan hebben en verdragen de gedachte niet dat ze als een mislukking zouden moeten terugkeren naar hun land van herkomst (ook al zouden ze daar soms met open armen ontvangen worden - zie ook 5.3.1). Ook zij kennen na hun echtscheiding soms depressies, anderen worden in deze moeilijke periode verslaafd of krijgen zelfmoordgedachten. Sommige mannen kunnen terecht bij de formele hulpverlening, anderen voelen zich hierdoor in de steek gelaten. Eén man kon de echtscheiding pas loslaten nadat hij hertrouwd was.

“Maar toen, mijn godsdienst belette me om alcohol te drinken, dat heb ik nooit ni gedaan. Want vaak namen vrienden me mee en als ik... Ik ben er zeker van, als ik ooit was begonnen met drinken, dan was ik ni opgehouden, zei ‘em. Ik zou er echt aan verslaafd geraakt zijn. Met de pillen is het ook misgegaan, dus met alcohol ook. En ook omdat ik weet van, ja, zelfdoding wordt... is verboden in onze godsdienst. Maar als ik in een slagerij, ja, die messen zag, had ik wel vaak het idee zo van “ik ga me nu doodsteken”...”

(R20: Turkse man, HG, met tolk)

5.3.5 Juridische gevolgen

Voor de huwelijksmigranten zijn er soms ook ernstige juridische gevolgen gekoppeld aan de echtscheiding, meer specifiek wat betreft het verblijfsstatuut. Zij moeten minstens 15 maanden/3 jaar³⁶ ononderbroken bij hun partner gewoond hebben om in België te kunnen verblijven na de echtscheiding (zie ook 4.3.5.3). Voor een aantal respondenten was dit een probleem. Eén vrouwelijke respondente heeft de echtscheiding nog niet officieel aangevraagd en wacht het advies van haar advocaat af. Eén mannelijke respondent heeft ondertussen een uitwijzingsbevel gekregen. Het verlies van zijn verblijfskaart komt aan als een zoveelste kaakslag. Hij wordt in zijn ogen nogmaals gestraft (naast de echtscheiding zelf) zonder iets verkeerd gedaan te hebben (zie ook 5.3.1). Hij gaat tegen de uitwijzing in beroep maar maakt weinig kans. Hij woonde slechts 1 maand en 20 dagen samen met zijn vrouw voor zijn schoonmoeder hem aan de deur zette. Net als in het onderzoek van Van der Heyden (2006: 99) bij Marokkaanse huwelijksmigranten, leeft ook bij deze man de hoopvolle overtuiging dat een regularisatiecampagne ervoor zal zorgen dat hij legaal in België kan blijven. Dit zou hij via zijn advocaat vernomen hebben.

“ De Belgische wet is goed, maar ze geeft niet veel om de mannen. Enkel om de vrouwen. Het is altijd de vrouwen. Ik heb niets... Ik heb niets verkeerd gedaan ten opzichte van mijn vrouw, en ze hebben mijn verblijfskaart afgenomen en alles. Ze

³⁶ Sinds 2007 bedraagt deze periode weer 3 jaar. Daarvoor bedroeg ze reeds sinds 1993 slechts 15 maanden. (Heyse, Pauwels 2007: 21). Het is evenwel zo dat bij een echtscheiding in het derde jaar van het huwelijk men enkel de verblijfsvergunning verliest indien er elementen zijn die wijzen op een schijnrelatie of in geval van fraude (Steunpunt Internationaal Privaatrecht – <http://www.vmc.be/vreemdelingenrecht/faq.aspx?id=301>).

hebben me opgelegd om het territorium te verlaten. Ik, ik ren, ik verkrijg niets, als een gek."

(R5b : Marokkaanse man, HG, vertaald uit het Frans)

5.3.6 Balans

Nog vóór de verschillende gevolgen van de echtscheiding uitgebreid aan bod kwamen in de interviews, werd aan de huwelijksmigranten gevraagd wat voor hen de grootste verandering was na de echtscheiding. Het valt op hoe deze mannen en vrouwen vinden dat de grootste verandering vooral een positieve verandering is, ondanks de soms grote moeilijkheden waarmee ze geconfronteerd werden na de echtscheiding en die uit het vervolg van de interviews bleken.

De geïnterviewde vrouwen kunnen niet echt zeggen dat ze gelukkig zijn, maar ze merken wel een hele verandering bij zichzelf. Ze hebben hun zelfvertrouwen terug, kunnen op hun beide benen staan, hebben hun eigen persoonlijkheid terug, zijn zelfstandig. Ze komen voor zichzelf op en doen dingen waarvan ze nooit verwacht hadden dat ze deze konden doen. Ze overtreffen in die zin hun eigen verwachtingen. Het verschil tussen het bange, stille muisje dat ze waren tijdens hun huwelijk en de sterke vrouw die ze uiteindelijk zijn geworden na het huwelijk is als dag en nacht. Ze hebben terug meer eigenwaarde, voelen zich eindelijk "normaal" zoals andere mensen of voelen zich terug een mooie vrouw. Ze zijn meer op hun gemak en hebben meer tijd voor zichzelf en de kinderen. Eén vrouw raakt maar niet gewend aan de stilte in haar huis, nu er niemand meer is die haar beledigt en met de deuren slaat.

"Het grote verschil, toen ik bij mij was, in mijn appartement, vond ik dat er teveel rust was. Veel, veel, veel te rustig. En soms zeg ik 'Wat is dat toch? Wat is dat toch? Dit is niet normaal'. Het is veel, veel te rustig. Het is alsof... Het is alsof je me langs de ene kant hebt opgepakt en me aan de andere kant weer hebt neergezet. Een grote verandering. Ik zeg tegen mezelf 'Is het waar? Is dat de werkelijkheid of droom ik?' Het heeft me tijd gekost om aan de rust te wennen. Nu ben ik echt rustig bij mij. Er is geen lawaai, er zijn geen beledigingen. Want daarvoor was het een ramp he. Zoveel beledigingen, zoveel lawaai, zoveel slagen met de deuren. Het was alsof ik met een gek leefde. En nu is de gek niet meer bij mij. Ik ben helemaal alleen."

(R13: Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

De mannelijke huwelijksmigranten die al wat langer gescheiden zijn, hebben uiteindelijk gemoedsrust kunnen vinden. Al bij al kunnen ze toch vaak hun leven maken in België, ze hebben veel sociale contacten, hebben werk. Meerdere huwelijksmigranten, zowel mannen als vrouwen, merken op dit punt van het interview ook wel op dat ze niet langer met twee zijn, niet langer als een koppel leven, niet langer met een vader en een moeder zijn. De idee dat men normaal met twee door het leven gaat, is erg sterk aanwezig bij deze geïnterviewde mannen en vrouwen.

5.4. Conclusie

In het verhaal van de door ons geïnterviewde gescheiden mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst horen we nog steeds dat gescheiden mannen en vrouwen soms scheef bekeken worden, statusverlies lijden of met de vinger gewezen worden en dat er heel wat over hen geroddeld wordt in de gemeenschap. Ze worden soms ook beschouwd als een bedreiging voor andere huwelijksrelaties. Opvallend is dat zowel mannen als vrouwen hierover getuigen. Sommigen voegen er aan toe dat dit nu veel minder het geval is dan vroeger of dat dit vooral in Marokko of Turkije zo is. Wie voor zijn job of vrije tijd sterk ingebed is in de Turkse of Marokkaanse gemeenschap wordt het meeste hiermee geconfronteerd. Aan anderen gaat het soms helemaal voorbij. De roddels lijken het leggen van nieuwe sociale contacten alleszins niet in de weg te staan, al moet men wel uitkijken hoe men zijn vrienden kiest. Opvallend is dat het afwijzen van de islam een groter taboe lijkt te zijn dan echtscheiding in de omgeving van sommige respondenten.

Wat de ruimere gemeenschap denkt, is hoedanook niet de primaire bekommernis van de gescheiden mannen en vrouwen die we hebben geïnterviewd. Bij sommigen heeft het nooit een rol gespeeld, anderen hebben na verloop van tijd afstand kunnen nemen van wat anderen zeggen. De mening en steun van de directe omgeving is van veel groter belang. Ouders, dichte familie en vrienden blijven doorgaans aan de zijde staan van de gescheiden mannen en vrouwen na hun echtscheiding, zelfs als ze tijdens het huwelijk nog tegen de echtscheiding gekant waren. Dit wil niet zeggen dat ze het er soms ook niet moeilijk mee hebben, maar het belet hen niet om hulp te bieden als nodig. Velen vallen terug op de dichte familie tijdens deze moeilijke periode. Ouders, broers, nichten, tantes... springen bij om de praktische, financiële en emotionele gevolgen van de

echtscheiding op te vangen. De gescheiden mannen en vrouwen gaan een tijdje terug thuis wonen, krijgen hulp van hun ouders bij het alleenstaand ouderschap of vinden er een luisterend oor. Dit maakt de band met familie hechter, al houden sommige families zich ook gewoon op de achtergrond.

Wanneer de familie ver weg woont, zoals bij de huwelijksmigranten, is steun echter minder vanzelfsprekend. Het is praktisch moeilijk om steun te bieden van op grote afstand en men kent het land en de gewoonten niet. Vaak heeft de familie in Turkije of Marokko ook een heel andere visie op het huwelijk en echtscheiding, wat het voor hen moeilijk maakt om zich in te leven in de situatie van de gescheiden huwelijksmigrant. Deze krijgt soms de raad niet terug te keren naar het land van herkomst na een mislukt huwelijk, terwijl anderen daar juist op aandringen. Niet alle families draaien bovendien bij na een echtscheiding. Zo hebben de vrouwen die gedwongen werden te huwen een erg slecht contact met hun ouders of familie. Wanneer ze ook een beperkt sociaal netwerk hebben, omdat ze tijdens hun huwelijk sterk sociaal geïsoleerd hebben geleefd, staan ze er na de echtscheiding helemaal alleen voor. Op dat moment is het erg belangrijk dat men zijn weg naar de formele hulpverlening vindt. Het valt echter op dat enkele mannen het gevoel hebben door de formele hulpverlening in de steek te zijn gelaten (zie ook Hoofdstuk 6). Vrouwen willen soms van niemand meer afhankelijk zijn na hun huwelijk en verkiezen de hulp van formele hulpverlening in te roepen.

De ex-partners en ex-schoonfamilie kunnen een actieve rol spelen in het verspreiden van roddels. Sommige ex-partners hebben een erg slecht contact na echtscheiding, zeker wanneer één van hen het niet eens was met het beëindigen van het huwelijk. Frustraties over het verloop van het huwelijk en de echtscheiding, lopen soms hoog op, zeker bij de mannelijke respondenten. Zij hebben het bovendien soms erg moeilijk met de idee dat hun vrouw hen heeft verlaten en slagen er moeilijk in om zich hierbij neer te leggen. Partners hoeven echter niet altijd vijanden te zijn na een echtscheiding.

De financiële gevolgen van de echtscheiding overtreffen vaak de sociale. Ze staan ook niet los van elkaar. De partners uit een gevestigd huwelijk hebben doorgaans betaald werk en kunnen rekenen op heel wat steun uit hun directe omgeving. Zij kunnen zich relatief snel herstellen uit de financieel moeilijke periode vlak na de echtscheiding. Dit wil niet zeggen dat ze het ook financieel ruim hebben. Ze hebben zich soms moeten aanpassen aan een nieuwe levensstijl, maar beschikken naar eigen mening over voldoende geld om van te leven. Bij de gevestigde partners uit een migratiehuwelijk is het daarentegen soms *over*-leven. Deze groep is erg divers, maar hun arbeidsmarktparticipatie

is gemiddeld lager dan bij de partners uit gevestigde huwelijken (vooral bij de vrouwen), ze worstelen meer met de emotionele en fysieke gevolgen van de echtscheiding en kunnen niet allemaal rekenen op steun uit hun omgeving. Vechtscheidingen eisen er bovendien hun tol. De huwelijksmigranten uit ons onderzoek staan financieel in de zwakste positie. Zij zijn niet arbeidsactief of beschikken over een erg laag loon, kunnen geen beroep doen op hun familie die ver weg is en hebben ook een eerder beperkt sociaal netwerk. Zij zijn vaak erg afhankelijk van de formele hulpverlening.

Voor sommige mannen en vrouwen blijft iedere maand na aftrek van de huur en vaste kosten amper geld over om van te leven. De aanwezigheid van kinderen bemoeilijkt dit nog, niet alleen omwille van de extra kost, maar ook omdat men ze niet alles kan geven wat ze nodig hebben/willen. Vrouwelijke respondenten rapporteren over het algemeen wat meer financiële problemen dan mannelijke respondenten. Heel wat mannen en vrouwen blijken problemen te ondervinden bij het zoeken naar een geschikt onderkomen, zowel provisoir vlak na de echtscheiding als voor langere tijd daarna.

Armoede is niettemin relatief, dit blijkt ook uit de interviews. Alles hangt af van waarmee je vergelijkt. Sommige respondenten relativeren hun zware financiële problemen door hun situatie te vergelijken met deze van mensen die het nog veel slechter getroffen hebben. Anderen gaan er op vooruit als ze vergelijken met hun situatie tijdens het huwelijk. Voor vrouwen die niet mochten beschikken over geld tijdens hun huwelijk, is het weinige dat ze hebben bijvoorbeeld wel van hun na de echtscheiding. De perceptie van deprivatie hangt voorts ook af van de levensstandaard die men gewend is.

Wat de respondenten het meeste bijblijft, zijn de psychologische gevolgen van de echtscheiding. Hiermee bedoelen we de zware emotionele impact van de echtscheiding zelf, alsook de veranderingen in de eigen persoon na de echtscheiding. Echtscheiding op zich vraagt om een emotioneel verwerkingsproces. Na een echtscheiding volgt over het algemeen een rouwperiode die gekenmerkt wordt door gevoelens van verdriet, woede, angst, schuld, verraad, gêne en schaamte. Ook het zelfwaardegevoel moet terug worden opgekrikt en men ontwikkelt soms een gebrek aan vertrouwen in de andere sekse. Naarmate het huwelijk langer geduurd heeft en problematischer is geweest en naarmate de echtscheiding moeizamer verlopen is, zal men soms meer tijd nodig hebben om de echtscheiding te verwerken. Ook achterliggende opvattingen over huwelijk en echtscheiding kunnen de scheiding traumatischer maken. Mannelijke huwelijksmigranten kampen bijvoorbeeld met heel wat schaamtegevoelens wanneer hun partner hen verlaat, omdat zij in hun ogen zwaar gestraft worden voor iets wat ze niet gedaan hebben,

namelijk hun rol in het huwelijk verwaarlozen. Zij kunnen niet begrijpen dat men een huwelijk zou afbreken louter omdat het gevoel ontbreekt. Wanneer ook nog eens hun verblijfsvergunning wordt ingetrokken na de echtscheiding voelen ze zich overigens dubbel gestraft. Heel wat respondenten, zowel mannen als vrouwen, kampen echter met psychische problemen na hun echtscheiding. Er wordt verwezen naar depressies, diepe dalen, zwarte periodes... waarbij men zijn toevlucht neemt tot medicatie, drank, (niet) eten... . Er wordt zelfs melding gemaakt van suïcidale gedachten en ziekenhuisopnames. Zelfs bij de partners uit gevestigde huwelijken was de emotionele weerslag soms groot, ook al waren de problemen waarmee ze geconfronteerd werden tijdens hun huwelijk minder acuut dan bij de migratie-huwelijken of leken ze minder drempels te moeten overwinnen om de stap naar echtscheiding te moeten zetten. De problemen waarmee onze respondenten zowel tijdens als na hun huwelijk geconfronteerd werden en de manier waarop ze hiermee zijn omgegaan, eisten ook fysiek hun tol.

De echtscheiding is achteraf gezien voor heel wat mannen en vrouwen niettemin een kantelmoment geweest. Hoewel met de echtscheiding de grond van onder hun voeten verdween, forceerde dit hen ook om de automatische piloot uit te schakelen en zelf hun leven in handen te nemen. Vrouwen lijken pas na de echtscheiding de vrouw te ontdekken die ze jarenlang onderdrukt hebben, maar ook mannen slagen er in om bepaalde ketenen uit het verleden van zich af te werpen en hun leven niet langer te laten bepalen door wat anderen zeggen. Men ontdekt kwaliteiten van zichzelf waarvan men nooit gedacht had dat men ze had. Wie erg zware problemen had tijdens zijn huwelijk (cf. misbruik) kan niet altijd zeggen dat hij of zij ook gelukkiger is na de echtscheiding, maar voelt zich wel verlost, opgelucht, rustiger, ontspannen. Na alles wat men soms verdragen of meegemaakt heeft, getuigen sommige respondenten in dit onderzoek, vooral vrouwen, bovendien van een enorme mentale weerbaarheid en veerkracht.

Voor sommige kinderen is de echtscheiding erg moeilijk te verwerken, voor anderen is het een hele opluchting. Nog andere zijn te jong om er zich ten volle bewust van te zijn. De kinderen verblijven na de echtscheiding doorgaans bij de moeder. Voor de vader is een bezoekenregeling uitgewerkt, al bezoekt die zijn kinderen vaak op informele basis, wanneer het hem past. Sommige moeders hebben het hier moeilijk mee, andere vinden het vooral hun taak om de kinderen op te voeden. Veel moeders maken zich zorgen over de opvoeding en de toekomst van hun kinderen. De meesten vinden het belangrijk dat zij zowel een moeder als een vader hebben en probeerden de band tussen hun kinderen en de vader te bewaren. Als de omgang tussen de partners na de echtscheiding verzuurd is,

worden de kinderen echter betrokken bij de echtscheiding en tegen hun moeder of vader opgezet. Sommige kinderen willen geen contact meer met hun vader. Een andere veel gehoorde klacht is dat de familie van de vader voor de kinderen zorgt wanneer de kinderen bij hem verblijven, al doen ook heel wat alleenstaande (gevestigde) moeders beroep op hun moeder bij de verzorging van hun kinderen. Vaders worden er voorts van beschuldigd opzettelijk werkloos te blijven of de bi-locatie aan te vragen om geen alimentatie te moeten betalen. Een vader die graag wilde blijven werken, moest echter volgens zijn getuigenis zijn werk opzeggen omdat hij na het betalen van de alimentatie geen geld overhield om van te leven. De geïnterviewde gescheiden vaders zijn niettemin doorgaans erg begaan met hun kinderen. Bovendien zetten ook niet alle gescheiden moeders hun kinderen op de eerste plaats. Sommige kinderen verblijven het merendeel van de tijd bij hun vader. Zowel vaders als moeders worden soms het contact met hun kinderen ontzegd.

Aan het eind van dit hoofdstuk willen we ons nog de vraag stellen of de analyse van de gevolgen van de echtscheiding voor de mannen en vrouwen uit ons onderzoek ons iets meer kan vertellen over de non-respons (zie 1.4.3). Eerder in dit rapport beschreven we de moeilijke zoektocht naar respondenten, zeker mannelijke respondenten, die wilden getuigen over hun echtscheiding. Via onze tussenpersonen hoorden we dat velen dit onderwerp te privé vonden, dat ze roddels wilden vermijden of zich schaamden over (de redenen voor) de echtscheiding. Mannen zouden de echtscheiding soms als een mislukking beschouwen of willen niet meer aan de echtscheiding herinnerd worden. Vrouwen zouden soms bang zijn om over de echtscheiding te praten of het te pijnlijk vinden. Dit alles is erg herkenbaar wanneer we de analyse van (vooral de sociale en psychologische) gevolgen van de echtscheiding bekijken. Als we naar de verhalen luisteren van de gescheiden mannen en vrouwen die wij gesproken hebben, hebben we niet de indruk dat zij een minder moeilijk parcours achter de rug hebben dan de gescheiden mannen en vrouwen die we niet gesproken hebben. Het valt ons wel op hoe sterk sommige van de door ons geïnterviewde mannen en vrouwen in hun schoenen staan. Wanneer we hen vragen wat de grootste verandering na hun echtscheiding is, valt het ook op dat deze meestal in positieve termen wordt gesteld. Uit de interviews blijkt dat elk zijn reden heeft om zijn verhaal aan ons te doen. Sommigen hebben niet het karakter om zich aan te trekken wat anderen over hun zeggen, anderen zijn trots over de weg die ze hebben afgelegd en waarvan ze nooit hadden gedacht dat het in hen zat en nog anderen willen het onrecht aankaarten dat hen werd/wordt aangedaan.

6. De rol van formele en informele hulpverlening bij echtscheiding onder Marokkanen & Turken in Vlaanderen³⁷

Anneleen d'Hooge & Dimitri Mortelmans

Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO) - UA

Sinds enkele jaren krijgt het onderzoek in België naar de oorzaken, het verloop en de gevolgen van echtscheiding een nieuwe impuls. Niet alleen krijgen we een scherper zicht op de demografische evoluties (Corijn, 1999; Corijn, 2005; Snoeckx e.a., 2008; Snoeckx e.a., 2006), ook de sociologische en juridische kennis over relatiebreuken wordt langzaam opgebouwd (Mortelmans e.a., 2009; Mortelmans e.a., 2008). Het onderzoek gebeurt op secundaire gegevensbronnen en behandelt de oorzaken van echtscheiding (Raeymaeckers e.a., 2006) maar in belangrijke mate ook de gevolgen ervan. Zo werd het armoederisico van gescheidenen onder de loep genomen (Dewilde, 2006; Mortelmans, Dewilde, 2008), de financiële gevolgen (Jansen, 2008), copingstrategieën (Mortelmans, 2008; Verheyen, Mortelmans, 2008), woonproblemen (Dewilde, 2009) en psychische gevolgen (Simon, 2002; Wauterickx, Bracke, 2004). Ook de gevolgen voor kinderen werden middels een literatuurstudie in kaart gebracht (Van Peer, 2007). Een belangrijke rode draad in al deze studies is dat de onderzoekers zich voornamelijk concentreren op het genderaspect van echtscheiding met een bijzondere aandacht voor vrouwen in echtscheiding.

Een invalshoek die relatief onderbelicht is gebleven, is deze van de hulpverlening die te pas komt bij een echtscheiding. Het enige recente grootschalige onderzoek dat aan hulpverlening in de echtscheidingscontext gewijd werd, is dat van het CBGS-projectteam 'echtscheiding' (momenteel opgenomen in de Studiedienst Vlaamse Regering). Dit onderzoek bracht het hulpverleningsaanbod in Vlaanderen bij echtscheidingen in kaart,

³⁷ Met dank aan Suzana Koelet en Johan Geets voor hun suggesties bij eerdere versies van dit hoofdstuk.

met als doel deze leemte in het wetenschappelijk onderzoek op te vullen (Van Peer e.a., 2007). Een tweede leemte in het onderzoek is de doelgroepenbenadering. De studie van Van der Heyden (2006) vormde een eerste aanzet maar bekeek enkel de situatie van Marokkaanse vrouwen uit migratiehuwelijken in echtscheiding. Deze studie heeft een ruimere focus en kijkt niet alleen naar Turken en Marokkanen maar betreft ook mannen in het verhaal. De demografische analyses die in dit rapport gerapporteerd worden, bekijken ook deze doelgroepen maar komen uit een breder onderzoek waarin de echtscheidingskansen van alle significante deelpopulaties van niet-Belgen in ons land onderzocht worden (Corijn, Lodewijckx, 2009).

Bij al dit onderzoek werd relatief weinig aandacht besteed aan de hulpverlening die aan allochtonen in een echtscheiding geboden wordt. Een groot deel van het gedrag van een individu is te verklaren door zijn sociaal-economische achtergrond, waarden en normen, sociale context en zijn familie (Collins, 1991). Dit maakt dat allochtonen, gezien hun specifieke context, een bijzondere groep vormen. Enkel door apart onderzoek uit te voeren bij een allochtone populatie kan men recht doen aan de specifieke situatie van deze bevolkingsgroep. Allochtonen vinden te weinig de weg naar de ambulante hulpverlening (Sannen, 2003) en zijn in Vlaanderen sterk ondervertegenwoordigd in de reguliere hulpverlening, wat onder andere te wijten kan zijn aan de drempel naar de reguliere hulpverlening die voor deze doelgroep vaak te hoog is (PRIC Limburg/Vlaams Brabant, 1999). Het merendeel van hen ondervindt allerlei knelpunten in de hulpverlening (Boa, 1998; Struijs, Brinkman, 1996) en heeft een ander verwachtingspatroon (Van Horebeek, 2005). Ze zijn soms niet vertrouwd met de 'Westerse' manier van hulpverlening, die sterk verbaal is (Sannen, 2003). De specifieke belangstelling op de eerste lijn voor etnisch culturele minderheden is in onze maatschappij pas laat naar voor gekomen (Van Horebeek, 2005).

Gezien de specifieke karakteristieken van de allochtone gemeenschap en de Turkse en Marokkaanse in het bijzonder, kunnen we ervan uit gaan dat zij bij hun echtscheidingsproces ook met andere vragen en verwachtingen komen dan de gehele allochtone populatie in Vlaanderen. Het doel van dit hoofdstuk is dan ook om een gedetailleerder zicht te krijgen op de relatie tussen Turkse en Marokkaanse ex-partners en hun verhouding tot de hulpverlening. We kiezen daarbij expliciet voor een brede benadering waarbij zowel de hulp uit het informele netwerk als de formele hulpverlening aan bod komt. Met informeel doelen we op alle losse en meer vrijblijvende contacten met

familie, vrienden, collega's, lotgenoten, toevallige ontmoetingen. Van der Heyden (2006) stelde in haar onderzoek naar Marokkaanse vrouwen en echtscheiding al vast dat dit informele netwerk een belangrijke voorwaarde vormt om tot echtscheiding over te gaan. In dat onderzoek was de populatie echter beperkt tot Marokkanen aan de ene kant en migratiehuwelijken aan de andere kant. In deze studie worden ook Turkse echtscheidingen opgenomen en zijn naast migratiehuwelijken ook gevestigde huwelijken bevestigd. Voor de methodologische opzet van het onderzoek, verwijzen we naar eerdere hoofdstukken van dit rapport.

Het informele netwerk staat bij een scheiding in voortdurende interactie met de formele hulpverlening. Zoals duidelijk zal worden uit onze analyses is er sprake van een filter- en brugfunctie van de ene naar de andere. Onder de formele hulpverlening rekenden we in dit onderzoek alle diensten die zich bevinden in de bredere maatschappelijke context. In kader van dit onderzoek gaat het hier over de formele instellingen die diensten aanbieden inzake echtscheiding. Om de hulpverlening af te bakenen, baseerden we ons op de eerder vermelde CBGS-studie (Van Peer e.a., 2007). Zij maakten een opdeling van het aanbod in 15 verschillende categorieën: welzijnsvoorzieningen, gerechtelijke en politieke diensten, wonen en opvang, financieel, werk, gezinsbegeleiding, info en advies, gezondheidszorg, geestelijke gezondheidszorg, slachtofferhulp, bijzondere jeugdbijstand, zelfhulp, onderwijs en andere.

De opbouw van dit hoofdstuk volgt in eerste instantie het verloop van de echtscheiding. We kijken naar de hulp en de zorg die partners ontvangen voor de beslissing tot echtscheiding genomen wordt. In deze fase heeft de hulp vaak nog de vorm van huwelijksbeschermende acties. Eens de echtscheiding in gang gezet is, komt de nadruk meer te liggen op de overgang naar het nieuwe huishouden en de juridische procedure. Bij de gevolgen van de echtscheiding, bekijken we de rol die het formele en informele netwerk inneemt na de uitspraak. Naast deze fasering besteden we bijzondere aandacht aan de situatie van allochtone mannen en doen we een aanzet om de hulpverlening aan allochtone scheidingspartners van op een afstand te bekijken.

6.1. In de aanloop naar de echtscheiding

Partners van allochtone afkomst in België bevinden zich als het ware tussen twee culturen. Hun huwelijksleven wordt vervolgens ook gekenmerkt door specifieke problemen, te wijten aan onder andere de migratiecontext en de ingewikkelde genderverhoudingen³⁸. Deze problematiek is eerder al aan bod gekomen in hoofdstuk 3. Een huwelijk loopt uiteraard niet altijd onmiddellijk fout. Doorgaans accumuleren de problemen zich langzaam en trachten de partners hun huwelijk alsnog te redden. De rol die het informele en formele netwerk hierin speelt, komt in dit eerste deel aan bod. Ze maken deel uit van de interveniërende condities die beschreven werden in hoofdstuk 4.

6.1.1 Het informele netwerk als push of pull factor

In eerste instantie bekijken we de rol van het informele netwerk in de periode voor de echtscheiding. Een belangrijke doch niet exclusieve rol is hier weggelegd voor de familie van de respondenten. Het is in de analyses niet duidelijk hoe groot de invloed van de familie en schoonfamilie werkelijk is. Sommige respondenten geven aan dat ze, ondanks de problemen, toch langer in hun huwelijk zijn gebleven. Toch moeten we voorzichtig zijn met hieruit verregaande gevolgtrekkingen af te leiden omdat per slot van rekening al deze respondenten uiteindelijk toch gescheiden zijn en de bemiddelingspogingen op niets zijn uitgelopen. We hebben geen controlegroep van huwelijken die nog steeds bij elkaar zijn.

De rol van de families is heel divers te noemen. Afhankelijk van het geslacht van de respondent of het soort huwelijk waar deze uitkomt, speelt de familie een andere rol. Bij partners uit gevestigde huwelijken staat de familie paraat maar eerder op de achtergrond. De ouders van 'gevestigde' partners in een migratiehuwelijk spelen een iets actievere rol waarbij de eer van de familie sneller op tafel komt. Bij de huwelijksmigranten is de eigen familie afwezig, wat de situatie in sterke mate anders maakt.

³⁸ De verschillende achtergrond en verwachtingen zouden de voornaamste oorzaken van de echtelijke problemen zijn (Luyckx, 2000).

6.1.1.1 De familie langs de zijlijn bij partners in een 'gevestigd huwelijk'

Partners in een gevestigd huwelijk spreken over de eigen familie als warm en begrijpend. Zij worden tijdens het huwelijk gesteund, ook in gevallen waar hun kind niet huwt met een partner naar hun keuze. We zien in de interviews een sterk onderscheid naar geslacht opduiken. De mannelijke respondenten blijven op de oppervlakte over de rol die hun familie speelde in de aanleiding naar de scheiding. Aan de andere kant zijn er verschillende vrouwelijke respondenten die hier echter uitgebreid op in gaan. In hun verhaal komt duidelijk een 'familie aan de zijlijn' naar voor. De vrouwen geven aan dat ze in belangrijke mate *zelf* gekozen hebben voor hun huwelijk en beslissen (in één geval na een geval van mishandeling) zelf om uit het huwelijk te stappen. De hele tijd ervaren ze steun van de ouders maar geen druk. Misschien is de vastberadenheid van de vrouwen over hun beslissing belangrijk hierin.

In andere gevallen spelen de (schoon)ouders een bemiddelende rol. Vanuit een bezorgdheid voor de relatie (en een afkeuren van de scheiding) worden pogingen ondernomen om te *bemiddelen* of om beschermend op te treden. Dat is opvallend vaak zo voor de vrouwen wanneer zij door hun man slecht behandeld worden (zie ook: Van der Heyden, 2006). Zeker de schoonfamilie van de vrouwen komt vaker in deze rol voor: hier kunnen we in een aantal relaties spreken van regelrechte druk op de vrouwen om haar plannen op scheiding op te bergen.

6.1.1.2 Het familiale gewicht bij 'gevestigde' partners in een migratiehuwelijk

Familie-eer is een kernwaarde binnen de Marokkaanse en Turkse cultuur (Loobuyck, 2005). Deze waarde heeft onder andere als gevolg dat huwelijkssluiting veeleer een familiale dan een individuele aangelegenheid is (Heyse e.a., 2007). Dit maakt dat ook een huwelijksbreuk aanzien wordt als een gebeuren dat het individuele koppel overstijgt. Bij de 'gevestigde' respondenten uit migratiehuwelijken is zoals eerder in dit rapport aan bod is gekomen, de partnerkeuze minder vrij verlopen. Dat maakt de inzet van het huwelijk hoger als dingen dreigen mis te gaan. Ouders lijken het mislukken van het huwelijk als

een persoonlijk falen te zien en oefenen daarom druk uit opdat het huwelijk stand zou houden.

Het is wellicht dan ook niet verrassend dat de familie een grotere rol speelt bij de beslissing tot scheiden. Ook al wordt er door de familie bemiddeld om het huwelijk te redden, de beslissing wordt door de respondenten toch meestal zelf genomen. Het zijn dus meestal de 'gevestigde' partners die het initiatief nemen. Ondanks de druk vanuit de familie, zijn zij de relatief machtigste partner omdat hun sociaal netwerk het sterkst is en zij de cultureel-juridische context ook het best kennen. Bij één Turkse respondent was de goedkeuring van de eigen familie wel van belang. Zo duurde het jaren voor hij toestemming kreeg tot de echtscheiding en al die tijd hield hij het huwelijk in stand. Dit is echter een uitzondering in deze groep.

6.1.1.3 De 'afwezige' familie bij huwelijksmigranten

Indien het gaat om een huwelijk met een huwelijksmigrant kan zowel de schoonfamilie in België steun bieden, als de familie in Marokko of Turkije. In dit laatste geval verloopt het contact voor de meeste respondenten telefonisch. Ook hier zullen de ouders of familieleden in veel gevallen trachten om een huwelijksbreuk te voorkomen. Zo zullen zij de partners aansporen om door te zetten en eventuele problemen die er zijn zullen zij vaak minimaliseren. Ook de ouders onderling kunnen hierover spreken en trachten om een gepaste oplossing voor het huwelijk van hun kinderen te bekomen.

Het is opvallend dat bij de huwelijksmigranten, de schoonfamilie van de ex-partners mee een ondersteunende rol lijkt te spelen. Verschillende mannelijke huwelijksmigranten vertellen over gesprekken die ze hadden met familieleden van hun ex-vrouw. Daarin vonden ze persoonlijke steun ook al werden ze vaak gewezen op hun plicht om het huwelijk in stand te houden. Het is wellicht geen toeval dat (bijna alle) ex-partners door hun vrouw verlaten werden. Zij botsen aan tegen de echtscheiding en zien hun partner – met een in hun ogen ontstellend gemak – uit het huwelijk stappen. Vaak zijn ze sterk overtuigd van de onbreekbare band van het huwelijk waardoor de klap hard aankomt. In die periode van de breuk staat de schoonfamilie hen dan ook regelmatig ter zijde.

De situatie waarin huwelijksmigranten zich bevinden zorgt vaak voor een breuk of een vermindering in contact met de familie. Indien zij toch nog contact onderhouden, zal het vinden van begrip bij hen niet steeds evident zijn. Zo zullen zij geregeld op onbegrip stuiten doordat de familie in het thuisland niet vertrouwd is met de Belgische waarden en normen. Doordat deze groep vaak geen netwerk heeft kunnen uitbouwen en sterk onderhevig is aan de sociale controle van de schoonfamilie, is het voor hen niet steeds evident om over hun huwelijksproblemen te praten (Timmerman, 2006). In onze interviews zien we dat het de vrouwelijke huwelijksmigranten zijn die voornamelijk langere tijd in een 'ongelukkig huwelijk' blijven. In een aantal van deze gevallen gaan de huwelijksproblemen gepaard met een getroubleerde relatie met de schoonfamilie. De huwelijksmigrante krijgt af te rekenen met een vijandige houding van de schoonmoeder die bij inwonende koppels de problemen tussen de partners verder op de spits drijft. In onze onderzoeksgroep hebben we echter maar vier vrouwelijke huwelijksmigranten bevestigd, wat maakt dat onze bevinding hier misschien eerder berust op toeval en dat we voorzichtig moeten zijn met veralgemeningen.

6.1.1.4 Arbeid als fundament van een informeel netwerk

De omvang en de diversiteit van een netwerk wordt bepaald door verschillende factoren, waaronder bijvoorbeeld het hebben van een job, het hebben van kinderen, het al dan niet huwelijksmigrant zijn en het al dan niet beheersen van de taal. Gevestigde personen hebben hier door de jaren heen doorgaans automatisch een netwerk opgebouwd. Huwelijksmigranten daarentegen stuiten geregeld op moeilijkheden bij het verwerven of uitbreiden van hun netwerk (Geets, 2006). Naast de bestaande contacten van de echtgeno(o)t(e) van de nieuwkomer, spelen de onthaalbureaus, taal- en beroepsopleidingen, zelforganisaties en 'civil society' voor deze groep een belangrijke rol om een eigen netwerk uit te bouwen (Geets, 2006). Zo bleek ook uit ons onderzoek dat participatie in het maatschappelijk leven, op welk manier dan ook, voor huwelijksmigranten essentieel is om een netwerk op te bouwen. De taal is hierbij vaak een drempel. Enkele huwelijksmigranten spreken over het studeren van het Nederlands en de moeilijkheden die ze daarbij ondervinden om de taal machtig te worden.

Vrouwelijke huwelijksmigranten ervaren tewerkstelling niet als dwingend (Timmerman e.a., 2000) maar toch merken we dat het merendeel van de vrouwen wel een positieve attitude heeft ten opzichte van arbeidsparticipatie. Het maakt hen onafhankelijker, biedt meer mogelijkheden tot participatie in onze samenleving (Geets, 2006) en zorgt voor de uitbouw van een eigen sociaal netwerk. In islamitische culturen tracht men de vrouwelijke werkgelegenheid zoveel mogelijk te beperken, helemaal eens er kinderen zijn. Soms is de economische noodzaak echter zo hoog, dat er voor het gezin geen andere keuze is dan dat de vrouw ook een job zoekt (Lesthaeghe, Surkyn, 1994).

6.1.1.5 Het sociale netwerk als brug

Zowel voor de huwelijksmigranten als voor de gevestigde personen zien we dat er doorgaans wel een persoon is die een brugfunctie vormt naar de reguliere hulpverlening om de procedure daadwerkelijk in gang te zetten. Deze brugfunctie kan vervuld worden door een vriend, familie, buur, kennis of een toevallige ontmoeting (Van der Heyden, 2006). Een belangrijke brugfunctie voor de huwelijksmigranten (en in iets mindere mate ook voor de 'gevestigde' partners uit migratiehuwelijken) vormen de zogenaamde *toevallige ontmoetingen*. Dit zijn personen die de respondenten op toevallige wijze ontmoet hebben, zoals bijvoorbeeld moeders aan de schoolpoort. Deze personen blijken vaak een belangrijke invloed uit te oefenen. Voornamelijk de vrouwelijke respondenten betrekken het mislukken van het huwelijk op zichzelf en zien het als een persoonlijk falen. Door met een buitenstaander 'toevallig' over hun huwelijkssituatie te praten, kunnen ze tot het besef komen dat de fout niet bij hen ligt, maar in de bredere maatschappelijke context of bij hun partner. Deze toevallige ontmoetingen vormen voor een aantal respondenten, die geen of geen uitgebreid netwerk hebben, een erg belangrijke brugfunctie naar de officiële hulpverleningsinstanties. Volgend citaat van een vrouwelijke huwelijksmigrant en haar lerares³⁹ is een voorbeeld van deze zogenaamde brugfunctie:

"Ze zei tegen me 'ik kan je tot bij jou rijden en daarna kan ik niets voor je doen. Ik kan niets meer dan dat doen.(...) Ze zei 'Luister, ik ben bang dat jouw man me nu problemen zal veroorzaken'. Ze zei tegen me 'dus beslis nu één ding : als je

³⁹ De vrouw volgde Nederlandse les via een inburgeringscursus.

terugkeert naar bij jou, keer je terug. Als je niet terugkeert naar bij jou, dan gaan we naar de politie.”

(R14, Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Onze respondenten geven aan dat ze met vrienden en collega's wel eens spraken over hun echtelijke problemen, maar dat ze dit zoveel mogelijk trachtten te beperken omdat ze het niet altijd even gemakkelijk vinden om er over te spreken. Toch blijkt ook uit de resultaten dat het sociale netwerk een belangrijke hefboom is om uit de echt te scheiden, voornamelijk dus omwille van de psychologische ondersteuning en de brugfunctie die ze kunnen vervullen.

6.1.2 Crisisopvang door de formele hulpverlening

In de steekproef vinden we één huwelijksmigrante en een 'gevestigde' vrouwelijke respondent uit een migratiehuwelijk die lang tegen hun wil in een huwelijk blijven omdat ze vaak met niemand over hun huwelijksproblemen konden spreken. Ze waren onderhevig aan een sterke sociale controle van hun schoonfamilie en hadden niet de kans gekregen om een sociaal netwerk uit te bouwen. Dit alles heeft als gevolg dat ze pas hulp zochten wanneer de gemoederen erg hoog oplaaien en het idee van echtscheiding reeds speelt. In eerste instantie zullen de ouders (en in sommige gevallen andere familieleden) trachten te bemiddelen, bij de door ons bevraagde respondenten steeds zonder resultaat. In deze fase voor de echtscheiding wordt er erg weinig hulp van officiële instanties gevraagd die zich richten op huwelijksproblemen, zoals de CAW's. Toch zou het inschakelen van hulp voor een aantal respondenten een groot verschil gemaakt kunnen hebben. Echtelijke problemen hoeven immers niet per definitie te leiden tot een breuk tussen de partners. Zo vertelt een respondent:

“Ik dacht van 'ja, dat waait wel weg'. Ik had dat eigenlijk wel moeten doen, want dan zou ik raad hebben gekregen hoe dat ik bepaalde dingen zou kunnen aanpakken (...) Dus da's toch een foutje dat ik heb gemaakt. Da's dat ik daar met niemand over heb gesproken.”

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

Opvallend in deze fase voor de echtscheiding, is dat er ontzettend weinig beroep gedaan wordt op formele hulpverleningsvormen. Externe hulpverlening wordt pas ingeschakeld als laatste redmiddel.

We merken hier een opvallend verschil in het gebruik van de formele hulpverlening bij de partners uit 'gevestigde' huwelijken. Hoewel relatief weinig beroep gedaan wordt op de formele sector, zien we in verschillende verhalen een formele reddingspoging opduiken. Een enkele keer ging een koppel in relatietherapie, maar vaker wordt een beroep gedaan op de vrederechter om te bemiddelen bij huwelijksproblemen.

“Dus toen was ik ook gestapt naar de vrederechter omdat ik niet wou hebben dat hij, allez ja... dat was niet om te scheiden of zo, maar eerder om de problemen nog ne keer met iemand extern ... en met iemand met wat macht, om het daarover te hebben.

(R21: Turkse vrouw, GG)

In de verhalen die vooral de vrouwelijke ex-partners uit 'gevestigde' huwelijken vertellen, dringt het idee van 'onhuwelijking' sterk door. Zij zien de relatie als maakbaar, verbeterbaar tot op een bepaald punt. Een formele hulpverlener die er bijgevolg niet in slaagt om de problemen en de druk in de relatie weg te nemen, fungeert als een 'bewijs' dat de relatie voorbij is. Vanaf dan gaan ze op zoek naar de buitendeur. Zo wordt duidelijk dat de hulpverlening via de rechtbank of de relatietherapeut vaak eerder een trigger vormt voor de echtscheiding dan een reddend hulpmiddel. Zeker in het geval een juridische actor in het spel komt, versnelt het proces vaak. Veel vrouwen vertellen hoe hun ex-partner op dat moment advocaten inschakelde waardoor reddingspogingen eerder op boedelscheidingen uitliepen.

Bij de andere twee groepen zien we formele hulpinstanties optreden als de politie, vluchthuizen en crisisopvangcentra⁴⁰. Dit zijn eerder noodoplossingen op dat moment en dus werkelijk 'laatste redmiddel'. Het zijn doorgaans vrouwen die de stap naar de politie zetten. Deze hebben hier een belangrijke doorverwijsfunctie naar crisisopvangcentra of vluchthuizen. Bovendien vormt de politie voor de vrouwen naast een praktische steun ook

⁴⁰ Ook bij de partners in gevestigde huwelijken is de politie in enkele gevallen tussenbeide gekomen.

een belangrijke emotionele steun, door als eerste naar hun verhaal te luisteren en hun probleem te erkennen. De goede bekendheid van de politionele diensten heeft dus als gevolg dat de respondenten ook aansluiting vinden bij instanties waar ze minder vertrouwd mee zijn. De politie wordt in sommige gevallen ook ingeschakeld bij het in gang zetten van de echtscheiding.

In de steekproef vinden we één vrouwelijke huwelijksmigranten en één 'gevestigde partner' uit een migratiehuwelijk die tijdelijk onderdak kregen in een vluchthuis. Dit gebeurt wanneer de echtgenoot overgaat tot fysiek geweld op de vrouw waardoor deze zich onveilig voelt. Voor mannen lijkt het minder evident om onderdak te vinden wanneer zij hun echtelijke woning moeten verlaten. Eén respondent gaf aan een tijd op straat te hebben vertoefd, waarna hij tenslotte onderdak vond bij Moskeeën of zelfs een klooster (hij bekeerde zich tot christen).

"Ik ben weg ... weggelopen in juni 2005. Direct naar het buurthuis, 't crisiscentrum, en dan de vluchthuis hè.

I: Dus, en hoe vaak zijt ge naar het vluchthuis geweest?

R: Twee keer. En in juni 2005, dat was de derde keer.

I: Ja.

R: Maar de derde keer, 't was de goeie keer."

(R9, Marokkaanse vrouw, GH)

Een sterke eerstelijns hulpverlening op het gebied van relaties en huwelijks- of persoonlijke problemen kunnen als belangrijke buffer fungeren tegen echtscheiding. De totale afwezigheid van inbreng van een CAW in deze steekproef is daarbij opvallend. Eén van de oprichtsters van Medetfoon⁴¹ vertelt ook dat heel wat allochtone mannen en vrouwen moeilijk de weg naar de hulpverlening vinden indien zij met echtelijke problemen geconfronteerd worden.

"We merkten dat voornamelijk allochtone vrouwen - maar we hebben er ook telefoons gekregen van mannen - met een aantal problemen nergens terecht konden, dus de drempel naar de hulpverlening te hoog was, niet alleen omwille van de taal maar ook omdat men de hulpverlening niet kende en men ook als men relationele problemen

⁴¹ Medetfoon verleent telefonische hulpverlening naar Turkse en Marokkaanse allochtonen.

had, onder andere, dat men niet zo zeer de vraag had van ik wil weg, maar ik wil dat mijn relatieprobleem opgelost wordt. en zij hadden het gevoel van ja als ik naar een Belgische hulpverlenster stap, ja die... zij hadden een aantal verhalen gehoord dat die veel te snel hen dan uit het huis in een vluchthuis zetten."

(Sultan Balli, deskundige)

We zien hier ook dat sommige vrouwen (voornamelijk jonge vrouwen) zichzelf sterker willen maken door zelf zoveel mogelijk informatie op te zoeken over hun rechten (Perneel, 2006). Zo wonen zij bijvoorbeeld lezingen bij over de veranderingen van de wetgeving in hun land en trachten zij zich bij personen in dit milieu te laten informeren over hun mogelijkheden

6.2. Hulpverlening en steun na de echtscheiding

Het aanvragen van een echtscheiding is geen sinecure, zeker niet voor de allochtone populatie in ons land. In het onderzoek⁴² van Van der Heyden (2006) werd gesteld dat er drie belangrijke voorwaarden zijn om uit de echt te scheiden. Toegang tot vluchthuizen en het hebben van een sociaal netwerk kwamen reeds aan bod. Het derde aspect dat hier bij hoort is het kennen van de juridische mogelijkheden tot scheiden. Wanneer een koppel (of één van de partners) de echtscheiding wil aanvragen, worden zij vaak geconfronteerd met een aantal problemen en vragen waarop het antwoord of de oplossing niet steeds onmiddellijk voor het rapen ligt. Welke instanties zijn bevoegd voor echtscheiding? Hoe vind ik een (betaalbare) advocaat? Waar verblijf ik tijdens mijn echtscheiding? Wie zorgt er voor de kinderen? Welke financiële regeling wordt er getroffen? Hoe zit het met mijn verblijfsvergunning? De dubbele juridische context (Babazia e.a., 2005) waar veel allochtone koppels in België onder vallen en hun specifieke sociale context, zorgt vaak voor extra onduidelijkheid.

In wat volgt zullen we bespreken hoe onze respondenten hun weg vinden naar de gepaste hulp voor een specifiek probleem waarmee ze geconfronteerd worden in dit

⁴² Dit onderzoek was enkel gericht op vrouwelijke huwelijksmigranten, wat maakt dat de resultaten niet zomaar veralgemeend kunnen worden naar de mannelijke populatie.

chtscheidingsproces. Gezien de hoeveelheid en aard van de hulpvragen⁴³ in deze fase doen de respondenten ook meer beroep op formele hulpverleningsinstanties. We stellen hier vast dat de partners eerst hulp gaan zoeken binnen hun eigen netwerk en enkel voor die hulpvragen die ze binnen hun informeel netwerk niet beantwoord zien, beroep doen op de formele hulpverlening.

⁴³ De nadruk ligt hier voornamelijk op het praktische hulpvragen, die voornamelijk juridische hulpverlening vergen.

6.2.1 Het informele vangnet: terug naar huis

In de periode net voor de echtscheiding gebeurt het vaak dat de gemoederen tussen de partners zo hoog oplaaien, dat samenwonen niet meer mogelijk is. Meestal gaat dan één van de partners (tijdelijk) terug inwonen bij de ouders. Op deze vorm van *praktische hulpverlening* kunnen huwelijksmigranten doorgaans geen beroep doen. Zij moeten zich hiervoor richten tot een formele vorm van hulpverlening (zie verder). Als er al sprake is van een informeel hulpnetwerk waar men voor langere tijd terecht kan, dan is dat meestal een zus of broer die ook in België woont.

Eens de beslissing is genomen, biedt de familie weer hulp op zowel psychologisch, praktisch als financieel gebied. Bij de ouders kunnen de respondenten meestal terecht voor een veelomvattend vangnet. Zo gaat het merendeel van de gevestigde respondenten vanaf het moment van de breuk weer inwonen bij de ouders. Hier vinden ze vaak ook emotionele ondersteuning, enkel al door het feit dat ze mensen rondom hun hebben die achter hen staan. In de verhalen van de mannelijke respondenten die terug thuis gaan wonen, vinden we ook aspecten van het huishouden terug. De moeder van de respondent wast en strijkt bijvoorbeeld of zorgt voor warm eten.

Een echtscheiding gaat ook gepaard met financiële problemen, onder andere door de veranderende gezinsinkomsten. In geval van problemen van deze aard blijkt men ook meestal op de familie te kunnen rekenen.

“Ik heb wel na mijn scheiding 3 jaar bij mijn ouders gewoond, alleen omwille dat ik zowel psychisch en ook financieel het niet aankon, heb ik heel erg ondersteuning gekregen van mijn ouders, van mijn... van een heel deel van mijn familie.”

(R23: Turkse vrouw, GG)

De schulden die tijdens de scheiding opgebouwd worden, worden vaak door familieleden gedragen. Er wordt geld geleend evenwel met het uitdrukkelijke engagement dat terug te betalen. Bijna alle respondenten die schulden hebben bij de familie geven exacte bedragen op die ze nog moeten terug betalen. Praktische hulp wordt in sommige gevallen

ook betaald (zo vertelt een respondent bijvoorbeeld over hoe haar zus komt helpen in het huishouden en daar een wekelijkse vergoeding voor krijgt).

Een echtscheiding brengt een zware emotionele last met zich mee, maar erover praten met familieleden is niet altijd even gemakkelijk voor de mannen en vrouwen uit ons onderzoek. De gevestigde vrouwen richten zich voornamelijk tot hun familieleden, zoals zussen, tantes en nichten om over hun huwelijk en echtscheiding te spreken. Mannen lijken zich hierin eerder te beperken tot hun ouders. Huwelijksmigranten bevinden zich hier weer in een specifieke situatie, door de afwezigheid van hun familie. In deze periode hebben zij vaak wel telefonisch contact, maar verder dan deze emotionele steun komt het meestal niet. Voor hulp van praktische en financiële aard zullen zij zich beroepen op het formele aanbod, zoals we in het volgende deel zien.

Afhankelijk van de grootte en de diversiteit van het informele netwerk, doen de respondenten beroep op de leden hiervan tijdens hun echtscheidingsfase. Het feit dat je een netwerk hebt, vormt hier al een steun. Men kan er op terugvallen zonder dat er gevraagd wordt diepgaand op de (huwelijks)problemen in te gaan. Een netwerk zorgt vaak voor ontspanning, wat heel het proces draaglijker kan maken. Met vrienden of collega's wordt over het algemeen niet veel gesproken over de problemen van de echtscheiding. De samenstelling van dit netwerk bepaalt dus ook welke hulpvragen er gesteld kunnen worden. Indien een vriend of vriendin bijvoorbeeld advocaat of maatschappelijk werker is, zal deze persoon uiteraard benaderd worden met andere hulpvragen.

Niet alleen de familie, ook lotgenoten zorgen tijdens de scheiding voor opvang. Respondenten geven aan bewust op zoek te gaan naar mensen die door hetzelfde proces gegaan zijn, omdat ze verwachten hier begrip te vinden én daarbovenop gepast advies te bekomen over hoe men het best kan omgaan met de situatie. Deze zogenaamde lotgenoten tracht men in eerste instantie binnen of via het eigen netwerk te ontmoeten. Zo vertelt één van de respondenten:

“Ge hebt echt iemand nodig die dat moet begrijpen. Ja, dat die echt. Weet ge, ik daarna, op een bepaald moment ging ik echt steun zoeken bij mensen die dezelfde problemen hebben meegemaakt als mij zodat ik ook misschien er uit kon leren.” (R8: Marokkaanse vrouw, GG)

Vrouwen die in een vluchthuis verblijven hebben gedurende deze periode voornamelijk contact met lotgenoten, de andere vrouwen die in het vluchthuis verblijven. Onze respondenten geven ook aan dat zij voornamelijk begrip vonden bij deze lotgenoten.

6.2.2 De uitbouw van een (nieuw) sociaal netwerk

Vooraf vrouwen bouwen na hun echtscheiding een groter sociaal netwerk uit wanneer de controle die er tijdens het huwelijk geweest is, wegvalt (Welslau, Deven, 2003). Bij die vrouwen waar die controle er was, zien we doorgaans een grotere autonomie na de echtscheiding wat nieuwe kansen creëert (zie ook: PRIC Limburg/Vlaams Brabant, 1999). Ondanks die grotere autonomie behouden ze over het algemeen nog een goede band met hun familie. Dat geldt eveneens voor de meerderheid van de mannen uit ons onderzoek. De mannen en vrouwen leiden na hun echtscheiding geen geïsoleerd bestaan maar kunnen nog rekenen op emotionele bijstand van hun informeel netwerk. Opvallend is wel dat de vrouwen minder problemen ervaren dan mannen. Zij geven de indruk sterker uit de echtscheiding te komen, terwijl dit bij de mannen niet zo vaak het geval is.

Dit is een indicatie dat het vroegere taboe dat het verdere leven van de gescheiden personen sterk kleurde, voor een groot deel opgeheven is. Mensen kunnen nog gewoon verder leven zonder scheef bekeken te worden of het stigma "gescheiden" opgekleefd te krijgen. In het thuisland zelf lijkt dit taboe ook voor een groot stuk verdwenen te zijn vermits huwelijksmigranten ook nog kunnen rekenen op hun familie na hun echtscheiding.

"I: Ja. Heeft u nog een goed contact met uw familie na de echtscheiding ?

R: Na de echtscheiding, heb ik een goed contact met mijn familie. Sinds ik... Ik heb ze nog niet gezien, maar mijn moeder... maar elke maand belt ze mij. Mijn zus ook, belt mij. Ze geven een belletje. Ze weten dat ik financiële problemen doormaak, scheidingsproblemen. Ze weten alles over mijn leven. Ze weten alles. Ik vertel hen alles wat er gebeurt. Nu is het enige wat mijn mama me zegt 'Mijn dochter, de dag dat je de middelen hebt, moet je komen, dat we je zien, nu dat ik nog levend ben, voor dat ik zal sterven.' Dat is alles."

(R: 14, Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Contact met lotgenoten speelt in deze fase nog steeds een voorname rol. Bij onze vrouwelijke respondenten zien we dat zij zich zo volledig mogelijk trachten te informeren over de scheiding om op hun beurt vrouwen die zich in dezelfde positie bevinden te helpen. Zij hebben immers aan den lijve ondervonden van welke ontzettend belangrijke betekenis het contact met lotgenoten kan zijn. Dit fenomeen van 'zelf hulp geven' vinden we bij een aantal vrouwelijke respondenten terug, zowel bij de huwelijksmigranten als bij de gevestigde vrouwen.

6.2.3 Formele hulpverlening na de echtscheiding

Zoals reeds aangegeven, doen de respondenten in deze fase over het algemeen vaker appel op de formele hulpverlening. Toch spelen hier ook nog veel factoren mee die een rem zetten op het al dan niet zoeken van hulp in de bredere maatschappelijke context, voornamelijk in verband met psychologische of praktische dienstverlening. De huwelijksmigranten doen ook hier doorgaans meer beroep op vormen van formele hulpverlening.

6.2.3.1 Juridische actoren: advocaat en rechtbank

Allochtone echtscheidingen zijn gebed in een complex kluwen van wet- en regelgevingen, wat voor de betrokken personen veel onduidelijkheid schept. Doordat ze verplicht een advocaat moeten inschakelen om de juridische kant van de echtscheiding te regelen, vormt deze complexiteit minder een probleem voor de respondenten. De door ons bevroegde personen wisten vaak niet via welke manier zij gescheiden zijn, maar dat vonden zij dan ook niet nodig. De advocaat wordt immers ingezet om deze zaken te regelen. Het vinden van een advocaat vertoont heel wat diversiteit in de populatie. Sommige nemen een kennis of een familielid onder de arm die hen verdedigt, anderen krijgen een pro deo advocaat toegewezen. Niet zelden speelt in dat geval een machtonevenwicht mee gebaseerd op het verschil in financiële draagkracht tussen beide partners. De ervaringen met de pro deo advocaten zijn doorgaans negatief. De respondenten hebben het gevoel dat ze niet voldoende verdedigd worden of de advocaten

laten weinig van zich horen of laten de zaak aanslepen waardoor de respondent uiteindelijk toch een eigen advocaat onder de arm neemt.

“Bijvoorbeeld door mijn financiële situatie kon ik geen gewone advocaat pakken. En geen gewone advocaat betekent pro-deo. En een pro-deo krijgt ge toegewezen. Maar die pro-deo moet dan ook een specialisatie gehad hebben in echtscheidingen. En als dat niet zo is, dan verandert ge gelijk mij... 4 advocaten in totaal. Dus ik had eerst een gewone gepakt, die was veel te duur, overgestapt naar een pro-deo, die had specialisatie in werkrechten en dergelijke, en ja, arbeidersrechten en dergelijke, en dan veranderd naar een pro-deo, wel met ervaring in... specialisatie in echtscheiding, maar die was ook ni sterk genoeg. Zijn advocaat was enorm sterk en die gaf hem zelfs tips waar dat hij op moest letten en zo. En dan ben ik ook overgestapt weer naar een gewone advocaat, dat mij ook veel geld heeft gekost, want die was dan ook ni... allez ja, het feit dat ik 4 advocaten had veranderd, heeft ook in mijn nadeel gespeeld.”

(R21, Turkse vrouw, GG)

De advocaten vertegenwoordigen de mannen en vrouwen in de rechtbank, waarbij het regelen van alimentatie vaak een belangrijk aspect vormt. De Marokkaanse wet voorziet geen regeling omtrent alimentatie (enkele een financiële compensatie), terwijl dat in ons land wel verplicht is. In de Turkse wetgeving is wel alimentatie voorzien (Torfs, 2009). Bij onze respondenten bleek dat de mannen het vaak nalieten om de alimentatie correct te betalen, ondanks de verplichting die opgelegd was door de rechter. De advocaten treden hier vaak op als belangenbehartigers van de vrouwen, door hen er op te wijzen dat ze hun recht op alimentatie moeten inwilligen, ook al achten de vrouwen dit zelf vaak niet nodig.

Naast juridische bijstand zeggen sommige vrouwelijke respondenten dat ze ook een grote psychologische steun ervaren van hun advocaat. Voor mensen in een echtscheidingsprocedure is het heel moeilijk om heel het rechtsgebeuren en alles wat daar verteld wordt te begrijpen. Hun advocaat kan hier op dat moment een belangrijke vertrouwens- en steunfiguur vormen. De vaak moeilijke relatie met pro deo advocaten brachten we eerder al ter sprake. In die gevallen is er geen sprake van een vertrouwensrelatie. Of de advocaat van Belgische of Turkse/Marokkaanse herkomst is, lijkt hier niet van belang, zolang ze maar goed op de hoogte zijn van het specifieke domein van echtscheidingen en een eerlijke en open hulpverlening bieden.

“Mijn advocaat die me begrijpt, die me zegt : ‘Maak je geen zorgen, je hebt niets verkeerd gedaan. Je hebt het recht om te scheiden van je man, je hebt het recht om alleen te leven. Je hebt het recht. Wat je hebt gedaan? Je hebt iets normaal gedaan. Je hebt niets abnormaals gedaan. En hij steunt me tot op de dag van vandaag. Hij verdedigt me goed, hij verdedigt me goed. En ik heb die dame graag. Het is een Vlaamse advocate, maar ze praat goed Frans. Ze verdedigt me goed ».
(R14 : Marokkaanse vrouw, HG, vertaald uit het Frans)

Mannen lijken echter niet te kunnen rekenen op ruggensteun van een advocaat tijdens hun echtscheidingsproces. Het merendeel van onze mannelijke respondenten gaf aan negatieve ervaringen te hebben gehad met deze personen. Zij hebben sterk de indruk dat ze in ons Belgische rechtssysteem niet aan en tot hun rechten komen. Dit in tegenstelling tot de vrouwen, die naar hun gevoel steeds gelijk krijgen en altijd geholpen worden. Zij voelden zich door advocaten (die zij zelf betaald hadden) vaak in de steek gelaten en bedrogen. We komen hier later nog uitgebreider op terug.

6.2.3.2 Welzijnsvoorzieningen: OCMW

Één van de enige welzijnsvoorzieningen waarop door onze onderzoeksgroep vaak beroep wordt gedaan, is het OCMW. Het zijn echter voornamelijk vrouwelijke huwelijksmigranten en mannen die zich naar deze instelling begeven. Dit gebeurt in vele gevallen na doorverwijzing van een huisarts of medewerkers van het vluchthuis. De personen hopen hier voornamelijk een antwoord te vinden op hun financiële en praktische hulpvragen waarin hun informeel netwerk tekort schiet. Het blijkt ook hier niet van belang of de hulpverlener van allochtone afkomst is. Wel is het belangrijk dat er geen taalbarrière is met de hulpverlener en dat hij op de hoogte is van de specifieke context waarin allochtonen en in het bijzonder de huwelijksmigranten zich in ons land bevinden en dat hij of zij daar ook respect voor heeft.

Gezien het typische hulpverleningsaanbod dat de OCMW's bieden, vragen wij ons af in welke mate al de sociaal werkers op de hoogte zijn van de specifieke problematiek die deze echtscheidingen kleuren. Bepaalde respondenten geven ook aan dat ze zich door de

sociaal werkers van deze dienst niet begrepen voelden, wat vaak een einde van de hulpverleningsrelatie inhoudt.

Hoewel zowel mannen als vrouwen de weg naar een OCMW lijken te vinden, zijn hun ervaringen met deze welzijnsvoorziening sterk uiteenlopend. Vrouwen lijken eerder tevreden met de hulp die het OCMW hun bood, terwijl de mannen uit ons onderzoek die beroep deden op de hulp van een OCMW eerder negatief waren. Zij leken de weg tot de instelling wel te vinden, maar kregen daar niet de verwachte hulp. Zo wordt er verteld over lange wachttijden vooraleer ze hulp krijgen, waardoor ze gedurende die wachtperiode aan hun lot overgelaten worden. Voor de vrouwen blijkt dit dan weer geen probleem te zijn, vermits zij kunnen rekenen op opvang van een vluchthuis of crisisopvangcentrum.

Het OCMW helpt meestal om de schuldenproblematiek onder controle te krijgen. Zo worden schuldbemiddelaars aangesteld of wordt het inkomen volledig door het OCMW verschaft. In ruil wordt door het OCMW in sommige gevallen (aan de huwelijksmigranten) taalcursussen opgelegd als opstap naar een toetrede op de arbeidsmarkt.

6.2.3.3 Gezondheidszorg: huisarts

De huisarts speelt een niet onbelangrijke rol in het echtscheidingsproces. De huisarts lijkt voor het merendeel van de respondenten een belangrijke vertrouwenspersoon te zijn. Buiten zorg om hun emotioneel en fysiek welzijn, fungeren huisartsen vaak als toegangspoort naar de geestelijke gezondheidszorg⁴⁴. Dat is in zekere zin een enge doorverwijzing omdat de problematiek vaak breder is dan depressies maar ook financiële kanten heeft die minder vanuit de artspraktijk een juiste doorverwijzing krijgen.

R: Mijn huisdokter is mijn alles.

I: Ja.

R: Dus mijn huisdokter is normaal gezien voor mijn ex-man. Want ik heb via hem mijn huisdokter leren kennen. En mijn huisdokter heeft mij veel geholpen, echt, toen dat ik...

⁴⁴ Binnen de geestelijke gezondheidszorg verwijzen zij voornamelijk naar psychologen (zie ook Van Peer e.a., 2007). Slechts één respondent werd door zijn huisarts doorverwezen naar een OCMW.

I: Is dat een Belg of... ?

R: Da's een Belg.

I: ja

R: Da's een heel goeie dokter, dus als er iets is, ga ik direct bij haar.

(R24: Turkse vrouw, GG)

6.2.3.4 Wonen en opvang: Vluchthuis

De vrouwen deden, bij gebrek aan opvang in eigen netwerk, vaak beroep op een vluchthuis of crisisopvangcentrum. Dit gebeurde meestal na doorverwijzing van de politie, die hen ook begeleidde naar deze instelling. De vluchthuizen bieden de vrouwen (en eventueel hun kinderen) residentiële opvang, waarbij de vrouwen begeleid worden door sociaal assistenten. Deze zullen de vrouwen trachten door te verwijzen naar de gepaste instellingen, die een minder ingrijpende hulpverlening bieden zoals OCMW's. Dit met als doel om de vrouwen zo vlug mogelijk terug een zelfstandig bestaan te laten leiden. In deze opvang vinden de vrouwen eveneens een heel netwerk van lotgenoten, wat een grote emotionele steun betekent. De vrouwen lijken psychologisch ook sterker uit de hulpverlening te komen. Mannen blijken geen toegang te vinden tot een dergelijke instelling, wat zij zelf als problematisch ervaren (zie verder).

6.2.3.5 Geestelijke gezondheidszorg: Psychologen

Een echtscheiding vormt vaak ook op emotioneel gebied een zware dobber. Niet enkel door de roddels en de eventuele gevoelens van schaamte waarmee ze geconfronteerd worden, maar ook door de veranderingen dat het leven van de ex-partners ondergaat. We hebben reeds besproken dat er vaak emotionele steun gevonden wordt in het eigen netwerk, maar soms voldoet deze hulp niet en wordt er beroep gedaan op de professionele hulpverlening van een psycholoog (al dan niet na doorverwijzing door de huisarts of door de omgeving). Ondanks de verschillende vermeldingen van respondenten die een psycholoog aangeraden kregen, zien we het effectief bezoeken van een psycholoog weinig gebeuren.

Er zijn enkele factoren die ervoor zorgen dat allochtone mannen en vrouwen geen beroep (moeten) doen op de diensten van de geestelijke gezondheidszorg. Ten eerste is er het feit dat ze voor psychologische hulp in het eigen netwerk voldoende steun zeggen te vinden. Ten tweede is er de hulp die geboden wordt door lotgenoten. Vrouwelijke huwelijksmigranten lopen, gezien hun vaak kleiner netwerk hier, meer kans om bij een echtscheiding een tijd in een vluchthuis te verblijven. Door het netwerk van lotgenoten dat hen daar omringt heeft deze groep minder nood aan een gesprek met een psycholoog. Een derde grote oorzaak die wordt genoemd is het gebrek aan allochtone psychologen. Wat bij andere hulpverleningsinstanties geen vereiste was, lijkt dat hier wel te zijn. Zowel de mannen als de vrouwen geven aan dat ze zich niet begrepen voelen door een psycholoog die niet van Turkse of Marokkaanse origine is. Dit zou te maken hebben met het feit dat deze niet vertrouwd is met het eigen gedachtegoed en de cultuur. Deze bevinding werd in voorgaand onderzoek naar hulpverlening bij allochtone vrouwen ook reeds gedaan. Bij een begeleiding op emotioneel gebied is het belangrijk dat een hulpverlener zich goed kan inleven in het referentiekader van zijn doelgroep. Daarom is het beter om een hulpverleningsrelatie aan te gaan met iemand van eigen herkomst (PRIC Limburg/Vlaams Brabant, 1999).

Een vierde belangrijke drempel, die voornamelijk speelt bij de mannen in ons onderzoek, zijn de voorgaande negatieve ervaringen met andere hulpverleners. Een negatieve ervaring kan immers het beeld dat zij hebben van de hulpverlening aantasten, waardoor ze nog minder snel naar buiten zullen treden om beroep te doen op formele hulp. Dit effect zien we ook in het onderzoek naar de toegankelijkheid van CAW's voor etnisch culturele minderheden van Van Horebeek (2005). Een mannelijke respondent, die een aantal negatieve ervaringen achter de rug had met onder andere advocaten en de rechtbank, vertelt het volgende:

“Maar op het moment zelf, ge staat ge wordt door niemand bijgestaan. Want uiteindelijk, elke keer dat ge denkt dat ge door iemand wordt bijgestaan, zijt gij in ‘t zak gestoken.”

(R3: Marokkaanse man, GH)

Deze respondent geeft ook aan geen hulp te willen van een psycholoog:

“Dat zou in mijn nadeel gewerkt hebben”.

(R3: Marokkaanse man, GH)

Enkele respondenten geloven wel dat een psycholoog hen goed van dienst kan zijn, omdat het beter en gemakkelijker is om met een onpartijdige buitenstaander over hun problemen te praten. Sultan Balli omschrijft dit mooi als het verschil tussen een 'vriendelijke hulpverlener' en een 'helpende vriend'.

"Een helpende vriend ja die adviseert jou vanuit haar/zijn betrokkenheid. Maar een vriendelijke hulpverlener wordt verondersteld dat die de deskundigheid heeft en dat ruimer kan bekijken en ja mensen kan ondersteunen." (Sultan Balli, deskundige).

Voor de meeste personen blijkt de stap naar de formele hulpverlening toch erg moeilijk, waarschijnlijk omdat het duidt op een falen van de persoon in kwestie en van zijn netwerk (PRIC Limburg/Vlaams Brabant, 1999).

*"I: Ja. Euh, en zijt gij ooit naar hulpverlening, formele hulpverlening gestapt?
R: Nooit, nooit. Daarvoor had ik te veel energie, doorzettingsvermogen, trots ook. Euh neen, ik ben zo iemand van, ik wacht niet tot dat er iets uit de lucht valt. Ik stroop mijn mouwen op en ik zeg van oké, wat ga ik nu eerst aanpakken en ik werk dat gewoon. Ik zou dat niet kunnen. Nee, nee."
(R11, Marokkaanse vrouw, GH)*

Vanaf het moment dat de problemen niet meer te negeren zijn en de nood zich opdringt, kunnen ze niet anders en zullen ze externe hulp inschakelen. Nieuwkomers zijn doorgaans sneller aangewezen op formele hulpverleners, hoewel zij ook aangeven dat het niet gemakkelijk is om 'hulp te vragen'.

6.3. Allochtone mannen in België: een dubbele achterstelling?

Mannen lijken zich doorheen heel het echtscheidingsproces niet gesteund te voelen door onze hulpverleningsinstanties. Dit is uiterst problematisch en verdient nadere aandacht. In de literatuur is voornamelijk aandacht besteed aan de situatie van de allochtone vrouwen omdat zij doorgaans als grootste slachtoffer worden beschouwd (Geets, 2006;

Timmerman e.a., 2000). Doordat zij vaak slachtoffer zijn van partnergeweld en zelfs na de veranderingen van de Mudawana hebben ze nog altijd minder rechten dan de mannelijke populatie (Torfs, 2009). Uit ons onderzoek blijkt echter dat Marokkaanse mannen bij een echtscheiding aan het kortste touw trekken. De verhalen over intra-familiaal geweld op vrouwen, zijn legio doorheen de interviews. De trajecten die vrouwen afleggen om uit het huwelijk te raken, zijn moeilijke trajecten die gaan via vluchthuizen en OCMW's. Toch vinden vrouwen relatief beter hun weg doorheen het hulplandschap dan mannen. Niet alle mannen zijn er financieel goed aan toe of hebben voldoende sociaal en economisch kapitaal om de procedure en de gevolgen van de scheiding aan te pakken. In dit deel staan we daarom expliciet stil bij de situatie van deze allochtone mannen. Het betreft hier in hoofdzaak huwelijksmigranten die een moeilijke scheiding te verduren krijgen, al is de groep niet beperkt tot deze (meer extreme) gevallen. We gaan dieper in op de wijze waarop zij hun lidmaatschap van een Westerse cultuur ervaren om daarna hun ervaringen met de hulpverlening verder uit te diepen.

Allochtone mannen hebben redenen om zich achtergesteld te voelen in onze samenleving. Zij bevinden zich in een etnische minderheid in een Westerse maatschappij, waarin ze daarbovenop geconfronteerd worden met allerlei nieuwe genderverhoudingen en genderrollen. Over de moeilijke man-vrouwverhoudingen hebben we eerder al uitgebreid verslag gedaan in hoofdstuk 3 van dit rapport. De autoriteit die een man wordt toegekend binnen de Marokkaanse en Turkse cultuur verschilt sterk van de uiteindelijke positie die ze in ons land verwerven. We spreken in dat geval van rolinversie tussen land van oorsprong en land van bestemming (Timmerman e.a., 2000; Van der Heyden, 2006).

De traditie vraagt dat de man de zorg om het sociaal-economisch welzijn van het gezin op zich neemt; de rol van kostwinner zeg maar. Het vervullen van deze taak lijkt echter niet steeds vanzelfsprekend. Het werkloosheidscijfer onder allochtone mannen ligt erg hoog en zij ondervinden als etnische minderheid een aanzienlijke discriminatie op de arbeidsmarkt (Martens, 2005). Hun status wordt vaak ondermijnd doordat zij er niet in slagen een job te vinden. Dit heeft als gevolg dat de mannen zich in ons land vaak bedreigd en genegeerd voelen, omdat ze geen job kunnen uitoefenen (Timmerman, 2006). Ook zijn zij vaak mikpunt van racisme en ondervinden ze moeilijkheden in het openbare leven (Veenman, 2003). De moeilijkheden vloeien ook door naar de privésfeer, waar hun patriarchale status sterk bedreigd wordt. Sultan Balli, vertelt in haar interview over de moeilijke positie van de Marokkaanse en Turkse mannen in ons land.

“G. Ja. Maar die bedreiging komt niet alleen vanuit de Turkse of Marokkaanse gemeenschap, maar die bedreiging komt ook van uit de Belgische samenleving. Veel meer voor de mannen dan voor de vrouwen. Dus de jongeren die hier opgroeien die hebben eigenlijk heel weinig erkenning (...) En euhm plus heb je dan ook nog eens de ontvangende samenleving, die veel negatiever... die de mannen veel negatiever percipiëren dan de vrouwen, dus ook daar krijgen ze geen erkenning. Dus ge krijgt ja euhm wil je zo van die sterke mannen hebben die sterk genoeg zijn... een sterke persoonlijkheid begint bij een gezonde zelfwaardegevoel. En zelfwaarde ja, dat ontwikkel je door voldoende erkenning te krijgen voor je capaciteiten, voor je zijn. Dat begint bij de opvoeding maar ook de omgeving speelt daar een heel belangrijke rol in.

En bij jongens zien we dat dat ontbreekt: van thuis uit krijgen ze te weinig erkenning voor hun zijn. Van ja... Ze weten eigenlijk ook niet meer waar een man aan moet beantwoorden, dus kunnen ze ook niet goed doen. En van de Belgische samenleving krijgen ze dat ook niet. Dus krijgt ge eigenlijk mannen die het 'man zijn' koppelen aan traditionele externe elementen.”

(Sultan Balli, deskundige)

Daar komt bij dat de Westerse bevolking steevast de kant van 'de arme onderdrukte vrouw' kiest. Deze 'arme onderdrukte vrouwen' lijken zich hier vaak van bewust te zijn en weten goed hoe ze dit 'voordeel' kunnen hanteren. Zo zagen we meermaals in de verhalen van de mannen (maar ook van de vrouwen) hoe vrouwen hun situatie zo optimaal mogelijk proberen uit te spelen in ons rechtssysteem. Het gebeurt dat ze over bepaalde feiten liegen, om hun (ex-)man schade te berokkenen en zichzelf sterker als slachtoffer te profileren.

“En nu kan ik uiteindelijk zeggen van “zijn karakter past niet met die van mij, gedaan”. Maar ervoor kon ik dat nog ni zeggen, want... ook al zei ik dat en ook al ging ik vertellen van “ik heb dat en dat en dat meegemaakt en ik denk en ik denk”, toch was ik niet zeker van wat dat ik zei. En misschien... Ik kon wel gemakkelijk liegen, ik kon gemakkelijk zeggen dat hij mij sloeg of dat hij dit of dat deed, terwijl dat dat niet zo het geval was. Maar toch diep in m'n eigen weet ik dat dat een leugen is en dat is niet altijd aangenaam voor uw eigen hè. Dus nu weet ik de waarheid, nu weet ik van “wij zijn gewoon twee verschillende karakters”.

(R8: Marokkaanse vrouw, GG)

Mannelijke migratiepartners kampen doorgaans met een bijkomend nadeel. Zij zijn vaak nog minder in staat om hun traditionele rol te vervullen. Hun vrouw is vertrouwd met de taal en de westerse cultuur en zal voornamelijk moeten optreden als contactpersoon naar de buitenwereld. Doordat deze mannen vaak sterk vasthouden aan de traditionele rolpatronen, vormt dit een zware psychologische last. Zo spreekt Sultan Balli van een wisseling van machtsfactoren bij deze migratiehuwelijken en omschrijft ze op welke manier de mannen in deze huwelijken ijveren naar een wederomkering van de machtsbalans:

“G ; Ja. En ik zie ook, ik zie ook hé... ik bedoel, bij die migratiehuwelijken met een vrouwelijke partner van hier en een man van ginder, dan krijg (...) krijg je in eerste instantie een verwisseling van machtsfactoren. De vrouw hier heeft alles. Ze heeft het inkomen, heeft de positie, kent de taal, kent... is ook de vrouw maar heeft eigenlijk zowel de mannelijke als de vrouwelijke macht. De man die overkomt die wordt op een... ja, op de hiërarchie onderaan geplaatst. Hij moet nu positie gaan verwerven. (...) Dus de vrouw zit hoog en droog boven en de man zit beneden en die vindt dat daar niet leuk, die wilt naar omhoog, dus die probeert dan naar omhoog te komen door bepaalde dingen te verwerven. Maar werk vinden voor een nieuwkomersman is niet zo evident. Daarom dat je een tijdje geleden ook heel veel misbruik zag van die mannen: zwart werk, onderbetaald werk, gevaarlijk werk. Omdat ze alles aannemen om terug die positie te verwerven en ook omdat ze dan ook nog beloftes hebben naar het land van herkomst. Nu dat lukt niet zo... (...) Zeker voor nieuwkomersmannen, die vinden niet altijd direct werk. Die heeft eigenlijk geen andere manier om naar boven te komen. Nu ondertussen merk je ; ja dan zijn ze... dan hebben ze gezien maar als zij naar beneden komt, geraak ik ook naar boven. Dat zijn communicerende vaten, he. Dus beginnen ze dan af te geven op haar identiteit: je bent geen goede vrouw, geen goede moslim, uw taal, Turks of Arabisch, trekt op niets. Dus als ze die andere neerhalen komen zij omhoog. En dan zie je soms ook fysieke mishandeling. En dat is dan wat er dan dikwijls gebeurt.” (Sultan Balli, deskundige)

Allochtone mannen hebben het dus globaal beschouwd alles behalve gemakkelijk in onze westerse cultuur. Alles waar zij ooit in geloofd hebben en als vanzelfsprekend aanschouwden wordt nu aan het wankelen gebracht. Indien ze daar bovenop nog eens worden geconfronteerd met een echtscheiding (in een land dat de kant van ‘de arme onderdrukte vrouw’ kiest), worden ze in een nog meer achtergestelde positie gedreven.

Uit ons onderzoek blijkt dat de mannen (zowel gevestigde als nieuwkomers) zich sterk benadeeld en onderkend voelen in onze samenleving. Hun eergevoel is aangetast en niet zelden spreken ze over depressieve gevoelens (één respondent pleegde zelfs bijna zelfmoord).

“Ja, ik vind gewoon dat de Belgische regering een beetje ook aan de mannen moeten denken van wij, wij hebben een waarde, hebben we geen waarde. Zijn we iets in dit land hier of zijn we niks eigenlijk, van... Dat ze ook is naar ons kijken van... wij zijn er ook nog.”

(R1: Marokkaanse man, GG)

“X : De Belgische wet is goed, maar ze heeft niet veel over voor de mannen.

I: Voor de mannen?

X: Enkel voor de vrouwen.

R: Voor de vrouwen. Het is altijd voor de vrouwen. Ik, ik heb niets... ik heb niets verkeerd gedaan aan mijn vrouw en zij hebben mij mijn verblijfskaart en alles afgenomen..”

(R5a en R5b (X): Marokkaanse mannen, HG)

Zo stellen zij zich grote vragen bij onze echtscheidingswetgeving die het door de jaren heen steeds ‘gemakkelijker’ maakt om te scheiden. Hier kan een vrouw zonder problemen de echtscheiding aanvragen, met of zonder toestemming van de echtgenoot. In hun thuisland is het echter de gewoonte dat de rechter eerst tracht te bemiddelen alvorens de echtscheiding uit te spreken (Babazia e.a., 2005). De mannen staan er bijgevolg van versteld hoe gemakkelijk het is om in België te scheiden:

“België schrikt mij af met de wetten dat ze eigenlijk hebben voor een huwelijk. Als ik dat zo mag geloven gelijk dat ik het heb meegemaakt, dan is België tegen huwelijken hé.”

(R3: Marokkaanse man, GH)

In de beginfase van de echtscheiding stuiten ze veelal op groot ongeloof. Wanneer het komt tot een breuk tussen de partners en één van hen moet de woning verlaten, zien we dat het vaak de vrouw is die in huis blijft met de kinderen. De man staat dan op straat. Wanneer hij in zo’n geval niet kan rekenen op steun van z’n informeel netwerk ondervindt

hij enorme problemen om ergens onderdak te vinden. Een vrouw in dezelfde situatie kan onderdak vinden in een vluchthuis, voor mannen lijkt er geen gelijkaardige opvang voorzien te zijn. Dit heeft als gevolg dat mannen vaak zelf onderdak moeten zoeken en tijdens deze zoektocht soms een tijd op straat doorbrengen. Het feit dat de mannen zich goed bewust zijn van de opvangmogelijkheden die de overheid biedt aan de vrouwen, versterkt hun gevoelens van achterstelling alleen maar.

Tijdens hun echtscheidingsproces lijken zij opnieuw het onderspit te moeten delven. Het merendeel van onze mannelijke respondenten gaf aan het gevoel te hebben dat ze geen rechten hebben in onze maatschappij, die 'enkel geeft om de vrouwen'. Zo leek het voor hen tijdens hun echtscheidingsproces voor de rechtbank dat ze geen weerstand konden bieden en niet konden opkomen voor hun rechten, ook al deden ze beroep op een advocaat:

“Dus vanaf dat ik zag dat ik niks... dus niks gelijk kreeg... Eén ding, ja, dat ik op de rechtbank vlakaf tegen ding... tegen de rechter in euh... hoe noemt dat, in kortgeding tegen de rechter had gezegd van “weet ge...”. Ik zeg “hoe dat een man in een scheiding behandeld wordt hier in België, heb ik de indruk van vrouwen dat de justitie lesbisch is”. En die moest ermee lachen. En effenaf, de procureur, die viel naar achter zo van 't lachen. En dan krijgt ge ook wel een indruk van die mensen hè. En dan kwam die voorzitter, en dat was een oudere persoon, en die knikte van “ja, ge hebt gelijk”. Ja maar, wat sta ik hier dan te doen, uitgelachen te worden hè. Want ik kreeg een krop toen in m'n keel, maar ja, wat gaat ge dan zeggen of wat gaat ge doen, ge gaat 't erger maken.”

(R3, Marokkaanse man, GH)

Ervaringen met hulpverleners lijken ook niet altijd een groot succes te zijn. Zo zouden de advocaten (hulpverleners die ze zelf betalen ter hun verdediging) hen vaak in de steek hebben gelaten. Het OCMW bleek hen in vele gevallen ook niet de hulp te kunnen geven die ze vroegen en confronteerden hen daarbij vaak met lange wachttijden. De mannelijke respondenten gaven ook aan dat ze het gevoel hebben dat ook de hulpverlening in ons land enkel gericht is op de vrouwen. Mannen die wel positieve ervaringen hebben met een hulpverlener wijten dit aan het feit dat zij deze kennen en dat ze daardoor als het ware een 'voorkeursbehandeling' kregen.

Een ontzettend belangrijk gevolg van deze negatieve ervaringen met formele diensten, is dat de mannen het vertrouwen erin verliezen, wat hen ervan zal weerhouden om nog beroep te doen op officiële hulpverleningsinstellingen (Van Horebeek, 2005). Door zich niet meer te beroepen op externe hulp kunnen mannen verder verglijden in hun achterstelling, waardoor hun situatie meer en meer uitzichtloos wordt en hun negatief beeld van onze overheid en maatschappij alleen maar bevestigd en eventueel vergroot wordt.

6.4. Voorwaarden voor aangepaste hulpverlening

Tot slot van dit hoofdstuk, willen we uit de analyses van de gescheiden manen en vrouwen lessen trekken voor de hulpverlening. Meer bepaald gaan we op zoek naar 'voorwaarden voor goede hulpverlening' bij deze specifieke populatie. We beperken ons daarbij uiteraard tot de hulp die door het formele netwerk verschaft wordt.

In eerste instantie is het belangrijk dat de allochtone mannen en vrouwen een zelfde taal⁴⁵ kunnen spreken met de hulpverlener. Een andere belangrijke voorwaarde is dat de hulpverlener respect toont voor de respondent en dat hij eerlijk is. *Vertrouwd zijn met het specifieke domein* van de wetgeving in het thuisland is een andere vereiste (Sannen, 2003). Een laatste groot aandachtspunt voor de hulpverlening is dat de respondenten uit ons onderzoek aangeven *niet als slachtoffer behandeld* te willen worden. Ze worden graag sterker door de hulpverlening en dat kan enkel wanneer ze op hun krachten aangesproken worden en ze niet in de slachtofferrol gedwongen worden. Dit duidt op een vraag naar empowerment⁴⁶ in de hulpverlening. Dhr. Girouille vertelde in zijn interview hoe zij steeds trachten om mensen sterker te maken en om niet steeds alles in hun plaats op te lossen:

⁴⁵ Dit hoeft niet perse hun moedertaal zijn, zolang ze maar verstaanbaar zijn voor elkaar.

⁴⁶ 'Empowerment is een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie' (Van Regenmortel, 2002).

“G: zoals ik zei, ze zijn soms ongelooflijk goed geïnformeerd over hun rechten en plichten maar dat neemt niet weg, om rechten en plichten of rechten te kunnen... of rechten te kunnen uitoefenen moet je een zekere stabiliteit hebben, moet je een zekere empowerment hebben, moet je een zekere eigen... zelfzeker zijn, sterk zijn en durven de situatie te confronteren, ja? En dan is de vraag... daar moeten we dikwijls hulp bij bieden. Dat wij moeten zeggen van kijk, je moet daar naartoe, of daar naartoe. Je moet met die personen praten. Soms moeten wij ook vertalingen doen. Moeten wij documenten verzorgen en de juiste documenten krijgen, is dikwijls een probleem of althans zien dat je de juiste documenten... dat je wat de administratie vraagt ook nog juist vertaalt naar het specifieke document dat de administratie wil hebben, want...”

(Dhr. Girouille, deskundige)

Naast de kwaliteit van de gevonden hulpverlening is ook de toegankelijkheid van het formele hulpverleningsaanbod belangrijk. In de studie van Van Horebeek (2005) naar de toegankelijkheid van CAW's voor etnisch culturele minderheden omschrijft ze de 'toegankelijkheid' van hulpverlening met behulp van de vijf B's van Parmentier: bereikbaarheid, beschikbaarheid, betaalbaarheid, begrijpbaarheid en bruikbaarheid (Parmentier, 1998; Van Horebeek, 2005). Ook Van Peer e.a. hanteerden in hun onderzoek naar toegankelijkheid van het hulpverleningsaanbod bij echtscheiding deze opdeling (Van Peer e.a., 2007) Elke organisatie zou moeten voldoen aan deze vijf B's. Door dit toe te passen op de ervaringen met de instellingen van de door ons bevroegde populatie, kunnen eventuele drempels die de allochtonen in de hulpverlening bij echtscheiding ondervinden aan het licht komen.

6.4.1 Bereikbaarheid

Bereikbaarheid gaat in eerste instantie over de kennis van het aanbod. In het complexe geheel van aangeboden diensten moeten personen de dienst weten te vinden. De respondenten uit ons onderzoek hebben tijdens hun echtscheiding slechts in beperkte mate beroep gedaan op formele hulpverlening. Bovendien blijkt het daarbij om een heel beperkte groep van diensten te gaan die steeds opnieuw in de interviews terugkomt. Doordat sommige mannen en vrouwen (voornamelijk huwelijksmigranten) niet erg

vertrouwd zijn met onze maatschappij en onze instellingen, is de kans groot dat ze gewoonweg niet op de hoogte zijn van het bestaan van bepaalde diensten. Een gebrek aan kennis van het hulpverleningsaanbod vormt een grote drempel in de zoektocht naar de juiste hulpverlening. Het merendeel van hen kwam immers enkel via bekende instanties (politie en huisarts) tot instellingen die voor hen minder bekend waren. Hier bovenop bleken de hulpverleners ook niet steeds voldoende op de hoogte te zijn van de specifieke problemen waar onze populatie mee te kampen heeft en verwezen ze hen niet telkens adequaat door.

6.4.2 Beschikbaarheid

Dit aspect houdt in dat er continuïteit in de zorg geboden wordt, waar dit nodig is. Professionals hebben vaak weinig zicht op de hulpverlening die buiten hun eigen kader valt, terwijl in een echtscheiding de problemen zich juist op verschillende niveaus situeren (Dogan e.a., 2000). Zo zagen we bijvoorbeeld dat de huisarts voornamelijk doorverwees naar de geestelijke gezondheidszorg, iets wat toch in hetzelfde terrein ligt.

Een tekort aan plaatsen en soms lange wachtlijsten is een ander aspect van beschikbaarheid van diensten. De vrouwelijke respondenten die beroep deden op de hulp van een vluchthuis moesten soms naar een verder gelegen vluchthuis, wegens plaatsgebrek in één dat dichterbij gelegen was. Ook bij de huisvestingsmaatschappijen zijn er vaak lange wachtlijsten. Mensen moeten als gevolg daarvan een woning op de privaatmarkt huren, wat een erg grote financiële last met zich meebrengt. Een mannelijke respondent die beroep deed op hulp van een OCMW gaf aan dat hij twee weken moest wachten indien zijn hulpvraag ingewilligd werd, waardoor hij naar eigen zeggen al die tijd op straat moest leven. De vaak trage werking van de rechtbanken brengt eveneens een lange gerechtelijke procedure met zich mee die de respondenten vaak belemmert in hun bewegingsvrijheid.

6.4.3 Begrijpbaarheid

Begrijpbaarheid omhelst ten eerste dat er een transparante hulpverlening geboden wordt. Voor de cliënten moet het duidelijk zijn welk engagement een voorziening op zich zal nemen (Bouverne-De Bie, 2004). Er moet een duidelijke en open communicatie naar de cliënten toe zijn. Zo is het belangrijk dat bijvoorbeeld een advocaat open kaart speelt naar zijn cliënt toe.

Een ander belangrijke vereiste is dat de hulpverleners een duidelijke, begrijpbare taal spreken. Ze moeten geen ingewikkelde taal hanteren, maar zich aanpassen aan de cliënten die misschien helemaal niet met onze maatschappij vertrouwd zijn. Indien zij analfabeet zijn of de taal van de schriftelijke documenten niet beheersen, is het belangrijk dat dit hen helemaal uitgelegd wordt. Naast het letterlijk dezelfde taal spreken, is het ook belangrijk dat de hulpverlener en cliënt elkaar voor de rest 'begrijpen'. Hier gaat het dan eerder over eventuele cultuurverschillen die er tussen de hulpverlener en de hulpvrager zijn, die een goede hulpverleningsrelatie in de weg kunnen staan. Zo gaven een aantal respondenten aan dat ze het gevoel hadden dat de hulpverlener zijn/haar specifieke situatie niet begreep. De door ons geïnterviewde experts gaven eveneens aan dat er nog veel barrières zijn om beroep te doen op een autochtone hulpverlener, omdat die hen niet zouden begrijpen.

"I ; Merkt u ook dat euhm , dat er nog barrières zijn om naar de hulpverlening te stappen bij heel wat...?"

G; Oh ja, oh ja hopen! Noch vrouwen noch allochtone mannen stappen naar autochtone hulpverleners. Die barrière is torenhoog. Autochtone hulpverleners worden in principe gezien als deel van het kwaad.

I: In de zin van dat ze mensen zouden aanzetten tot ...

G ; Nee, er wordt geen vertrouwen aan gegeven. Mensen begrijpen ons niet. Autochtone hulpverleners begrijpen ons niet."

(Dhr. Girouille, deskundige)

6.4.4 Betaalbaarheid

Betaalbaarheid verwijst naar de verschillende 'kosten' waar de hulpvragers op stuiten in de hulpverlening. Dit houdt ook rekening met de negatieve gevolgen die een

hulpverleningsinterventie met zich kan meebrengen. Dit zijn vaak psychologische kosten (Nicaise, De Wilde, 1995), zoals het verlies van autonomie en het besef dat ze de problemen niet meer alleen aankunnen. Zoals we reeds vermeld hebben worden de mensen in een echtscheidingsprocedure niet graag als slachtoffer behandeld. Ze willen zoveel mogelijk zelf hun problemen aanpakken en enkel als het zelf écht niet meer gaat zullen ze beroep doen op de hulpverlening.

De financiële betaalbaarheid van degelijke huisvesting of psychologische hulpverlening is vaak te hoog voor deze populatie. Door de echtscheiding ondergaat de financiële situatie veranderingen en worden schulden opgebouwd (doorgaans binnen het familiale netwerk). De alimentatie wordt door mannen vaak niet betaald waardoor vrouwen in een erg benarde positie terecht kunnen komen.

Voor de juridische regeling kon het merendeel van onze respondenten beroep doen op een pro deo advocaat, wat ook voor hen deze hulpverlening betaalbaar maakt. De tevredenheid met deze pro deo advocaten was echter zo laag dat we zien dat velen snel wijzigen van advocaat omdat ze het gevoel hebben niet correct verdedigd te worden. Dat proces van uitwijking stelt de betaalbaarheid van de juridische hulp uiteraard in een ander daglicht.

6.4.5 Bruikbaarheid

Bruikbaarheid wijst op de mate waarin de hulpvraag overeenstemt met het aanbod. Belangrijk hierbij is dat de hulpverlener voldoende op de hoogte is van het specifieke karakter van allochtone echtscheidingen en in het bijzonder van de dubbele juridische positie waarin ze zich bevinden. De deskundigheid van de hulpverleners op het domein is dus van groot belang. Het probleem van alimentatie vinden we hier eveneens terug. Er worden met de hulp van de advocaten vaak uitgebreide alimentatieregelingen getroffen, maar de mannen houden zich er zelden aan. Dit stelt de bruikbaarheid uiteraard sterk in vraag, al moeten we hier aan toevoegen dat dit gebaseerd is op de interviews van de vrouwen. Wanneer we de verhalen van de mannen beluisteren, vinden we veel meer correcte betalings. Het is niet altijd mogelijk om uit te vissen in welk mate het al dan niet betalen strookt met de afspraken die gemaakt werden of de bedragen die (niet) gestort

worden. Naast het correct betalen, komt ook de armoedeproblematiek boven bij het niet-betalen. Soms wordt er niet betaald omdat de financiële moeilijkheden langs de kant zo nijpend zijn dat alimentatie betalen quasi onmogelijk wordt.

R: Euh nee, want toen was ik onderhoudsmechaniker. En dan ben ik gestopt omdat ze mij natuurlijk... Ja, speelt dat maar is... Ik was m'n dak boven mijn kop kwijt. Ik moest mij beroepen op mijn ouders en mijn broers en mijn zusters. Ze pakken... ze pakken... Allez, ik betaalde letterlijk zelf mijn alimentatie in het begin.

I: ja

R: En daarna had ik een appartement kunnen terug... met die 550 dan dat mij restte, van de sociale woningen, die hadden mij er eentje toegewezen. En wat vragen die aan mij voor huur, terwijl dat ze het vonnis hebben dat ik 700 euro moet afgeven van een pree van 1200, vragen ze... dat was rond de 500 euro. Dus, en dan blijft er 50 euro, daar moet ik mijn elektriciteit dan mee betalen. Maar dat was 73 euro. Probeer dat maar op te lossen hè."

(R3: Marokkaanse man, GH)

6.5. Besluit

Het huwelijk in de Turkse en Marokkaanse cultuur is nog steeds een sterke familiale aangelegenheid. Dit maakt ook dat een echtelijke breuk gezien wordt als een fenomeen dat het individuele koppel overstijgt. Bij de gevestigde huwelijken zien we echter dat vooral vrouwelijke respondenten onafhankelijker staan van hun familie. Zij nemen de beslissing om het huwelijk te ontbinden en regelen redelijk autonoom de afhandeling. Bij migratiehuwelijken zien we vaker (vooral langs de mannelijke kant) dat bij echtelijke problemen de familie ingeschakeld wordt om te bemiddelen. Ouders zullen in veel huwelijken proberen een echtscheiding te voorkomen maar dringen zich niet steeds op. Zodra de beslissing tot echtscheiding genomen is (al dan niet in overleg met de familie), zullen de ouders hun kinderen toch nog een groot vangnet bieden, op zowel emotioneel, praktisch als financieel gebied. Dat vangnet vinden we bij alle huwelijkstypes terug, al gaat dat bij de gevestigde huwelijken meer gepaard met een eerder aangestuurde vraag vanuit de ex-partner. Huwelijksmigranten kunnen doorgaans niet rekenen op hulp van hun familie, aangezien deze meestal nog in het thuisland woont. Toch zoeken ook zij contact met hun ouders, zij het dan meestal telefonisch. Doordat de ouders in het herkomstland niet vertrouwd zijn met de Belgische cultuur, zal het idee van een scheiding door de respondenten hier vaak op onbegrip stuiten. Bij mannelijke huwelijksmigranten die verlaten werden door hun echtgenote, biedt de schoonfamilie vaak een vangnet, al dan niet met de intentie het huwelijk terug op de sporen te krijgen.

We kunnen de Turkse en Marokkaanse cultuur omschrijven als een typische 'wij-cultuur'. Zij trachten telkens eerst problemen op te lossen en hulp te zoeken binnen hun eigen netwerk, alvorens beroep te doen op hulp van de buitenwereld. Hierbij zijn weinig verschillen terug te vinden tussen de Turkse en Marokkaanse respondenten. Het solidariteitsgevoel is dan ook heel sterk aanwezig bij beide groepen. Gedurende de verschillende fases van het echtscheidingsproces putten zij zoveel mogelijk hulp en kracht uit het eigen netwerk, waardoor er slechts in zeer beperkte mate beroep gedaan wordt op externe hulpverlening. Het informele netwerk kan gezien worden als een soort trechter die enkel die hulpvragen waarop het zelf geen antwoord kan bieden laat doorstromen naar het formele netwerk. Afhankelijk van de grootte en diversiteit van dit netwerk zal er meer of minder hulp van buitenaf ingeroepen worden. Huwelijksmigranten hebben doorgaans meer steun nodig van officiële dienstverleners, doordat zij niet altijd de mogelijkheid hebben om een eigen netwerk uit te bouwen.

Net als in het onderzoek van Van der Heyden (2006) stellen we ook hier vast dat zowel huwelijksmigranten als gevestigde allochtonen, personen uit hun informeel netwerk nodig hebben die een soort 'brugfunctie' vormen naar de officiële hulpverlening. Deze brugfunctie lijkt in de meeste gevallen vlot te werken. De weg naar instanties als het OCMW of de VDAB wordt vlot gevonden. Voor huwelijksmigranten ligt de zaak gecompliceerder omdat zij minder kunnen bogen op een netwerk. Hier zijn 'toevallige ontmoetingen' vaak doorslaggevend. Eens zij in een hulpsituatie terecht komen, worden zij vlot geholpen en doorverwezen. Het gevaar is echter de eerste schakel: wie geen 'toevallige ontmoeting' heeft of pas zeer laat, valt uit de boot. De verhalen van de mannelijke huwelijksmigranten tonen dat aan.

Een andere vaak vernoemde persoon door de respondenten was de huisarts, die naast zijn functie van arts ook een belangrijke vertrouwenspersoon vormt en een belangrijke doorverwijsfunctie heeft (zij het bijna exclusief richting geestelijke gezondheidszorg). Voor de psychologische bijstand tijdens deze fase lijkt voornamelijk het contact met lotgenoten enig soelaas te bieden. Hier bevinden de vrouwen in vluchthuizen zich in een 'bevoorrechte positie'. Het oprichten en bekend maken van praatgroepen voor mensen die in een echtscheidingssituatie verwickeld zitten, zou een grote ondersteuning vormen voor de betrokkenen. Het opleiden en inschakelen van ervaringsdeskundigen is een ander mogelijk initiatief in dit kader. De bestaande zelfhulpgroepen in de Marokkaanse en

Turkse gemeenschap nemen een dubbele positie in. Aan de ene kant zijn ze gekend door de respondenten en zijn het mogelijke aanspreekpunten voor hulp. Aan de andere kant ervaren de respondenten ze als religieus en politiek gekleurd. Respondenten voelen zich daar niet altijd goed bij en haken af omdat ze vaak traditionele rollen opgedrongen krijgen. Vooral vrouwelijke respondenten geven aan dat ze na de echtscheiding geen behoefte hadden aan dat type discours en de groepen dan ook niet of slechts één keer bezochten.

De partners praten niet vaak over hun echtelijke problemen, wat maakt dat zij problemen vaak laten groeien en escaleren tot een echtscheiding de enige uitweg lijkt. Indien er in deze fase een hulpverleningsinstantie die kan werken rond relatiebegeleiding (zoals een CAW of een bemiddelaar) te hulp was gekomen, zou voor velen de schade heel wat beperkter zijn. Een gerichte eerstelijns hulpverlening op relationeel gebied zou een grote buffer kunnen vormen voor een echtscheiding. Deze diensten zouden in de toekomst meer uitgebouwd kunnen worden en de bestaande diensten zouden zeker meer bekendheid moeten verwerven in de allochtone gemeenschap. Sensibiliseringsacties die benadrukken dat relatieproblemen geen abnormaal verschijnsel zijn dat deze besproken moeten kunnen worden, lijken ons dan ook zeer zinvol.

Vlaanderen beschikt over een ruim hulpverleningsaanbod bij echtscheiding (Van Peer e.a., 2007). De allochtone gemeenschap in ons land blijkt slechts van een klein aantal diensten gebruik te maken. Voornamelijk de juridische (advocaten) en gerechtelijke actoren (rechtbanken) worden vaak ingeschakeld, zowel door huwelijksmigranten als door gevestigde personen. Advocaten worden voornamelijk ingezet ter verdediging in de rechtbank (in België en in het thuisland) en met name voor het regelen van de alimentatie. In de formele hulpverlening zoekt men in eerste instantie financiële hulp bij het OCMW of opvang. Voor vrouwen lijkt deze hulpverlening doeltreffend te zijn, vermits zij vaak versterkt uit een echtscheidingsproces komen. Dat betekent niet dat zij geen problemen meer hebben maar hun kijk is veranderd en zij gaan op een probleemgerichte manier om met de zaak (Verheyen, Mortelmans, 2008). Hoewel uit de interviews vaak indirect bleek dat verschillende instanties gekend en gebruikt werden, komen enkele specifieke diensten nergens in de interviews terug. Het vermoeden bestaat dan ook dat bijvoorbeeld de juridische helpdesk van het Vlaams Minderhedencentrum (VMC), migrantenconsulenten (bv. Foyer), onthaalbureaus, trajectbegeleiders, docenten Maatschappelijke Oriëntatie of Nederlands voor Anderstaligen minder gekend zijn in de

allochtone populatie of minder centraal staan in de hulpverlening waardoor ze niet in de interviews aan bod kwamen. Ook de DAVO (Dienst voor alimentatievorderingen) wordt door geen enkele respondent aangesproken (Boelaert, 2008). We stellen dit vast maar verbinden hier niet onmiddellijk verregaande conclusies aan. Vermits de meeste respondenten aangeven dat ze hun problemen konden oplossen, al dan niet met behulp van het eigen familiale netwerk of de diensten die wel gekend zijn, is het de vraag of de niet-bekendheid van deze diensten problematisch is.

De allochtone mannen tot slot kregen afzonderlijk aandacht in deze studie. Niet helemaal ten onrechte overheersen in deze groep gevoelens van achteruitstelling in onze maatschappij. In talloze anekdotes vertellen ze hoe de diverse hulpverleningskanalen waarop ze beroep doen tijdens hun echtscheiding geen gepaste steun lijken aan te reiken. Dit resulteert in een groot wantrouwen ten opzichte van het Belgische rechtssysteem en onze welzijnsinstellingen. Dit wantrouwen brengt met zich mee dat zij geen externe hulp meer inschakelen, waardoor ze vaak verder en verder verglijden in een achtergestelde situatie. Het probleem wordt hier echter niet opgelost met gerichte sensibilisering. De kijk van de juridische en hulpverleningswereld ten aanzien van de tweedeling "vrouw-slachtoffer" en "man-dader" is diepgeworteld. Niet enkel allochtone mannen botsen hier op (Mortelmans, 2008). De problematiek van intra-familiaal geweld is reëel en geeft aanleiding tot deze ingewortelde denkbeelden maar het verhindert autochtone en allochtone mannen op andere plaatsen en in andere situaties om gepaste hulp te krijgen als ze die nodig hebben.

Algemeen besluit: kwalitatief luik

Het kwantitatieve luik van dit rapport bood een antwoord op de eerste onderzoeksvraag naar de prevalentie van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen. In dit kwalitatieve luik van het rapport zochten we naar het antwoord op de tweede onderzoeksvraag: **welke factoren eigen aan de specifieke context van deze populaties spelen een rol bij de echtscheidingen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst?** Deze ambitieuze onderzoeksvraag heeft betrekking op een erg ruime en diverse onderzoekspopulatie. Het gaat zowel om personen van Turkse als Marokkaanse herkomst, zowel om mannen als vrouwen en zowel om partners met een zelfde socialisatieachtergrond als partners met een verschillende socialisatieachtergrond. Deze verschillende specifieke contexten spelen bovendien een rol in zowel de echtelijke problemen vóór de echtscheiding, de uiteindelijke stap naar de echtscheiding, als de gevolgen na de echtscheiding. Om de onderzoekspopulatie enigszins af te bakenen, hebben we ons gefocust op de tweede generatie. Minstens één van beide ex-partners van Turkse of Marokkaanse herkomst moest in België geboren zijn of voor de leeftijd van 7 jaar naar België gemigreerd zijn. We maakten een onderscheid tussen *gevestigde* partners uit een *gevestigd* huwelijk (partners zijn allebei in België opgegroeid), *gevestigde* partners uit een migratiehuwelijk en huwelijksmigranten uit een migratiehuwelijk.

We interviewden 13 gescheiden mannen en 16 gescheiden vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Onze opzet was niet theoretische saturatie maar een goede exploratie van het thema. Dankzij de aandacht voor de diverse facetten van de onderzoekspopulatie en van de echtscheiding, heeft het onderzoek oog voor een aantal belangrijke leemtes in de (schaarse) literatuur rond echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst (zie deelrapport 1). De aandacht voor gescheiden mannen, voor *gevestigde* huwelijken en voor de ervaringen met de (in)formele hulpverlening tijdens het echtscheidingsproces is nieuw bij deze populaties en levert belangrijke resultaten op. Het onderzoek werpt ook meer licht op de belangrijke verschuivingen die zich in het bestaande onderzoek aankondigden in de wijze waarop binnen de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen met echtscheiding wordt omgegaan (zie deelrapport 1). In dit besluit zullen we vooral verslag brengen van deze nieuwe resultaten.

Het is mogelijk dat de grote diversiteit in de steekproef, het uitklaren van de verschillen tussen personen van Turkse herkomst en personen van Marokkaanse herkomst met betrekking tot echtscheiding (zie ook kwantitatief luik) heeft bemoeilijkt. Het is echter ook mogelijk dat de personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die gescheiden zijn minder van elkaar verschillen dan de personen die nog getrouwd zijn. De verschillen tussen personen van beide herkomsten werden in dit rapport slechts sporadisch aangehaald. Nader onderzoek met een andere aanpak zal in dat opzicht nodig zijn.

In het onderzoek kregen we ook te kampen met een belangrijke non-respons. De zoektocht naar respondenten verliep (vooral voor mannen) zeer moeizaam. Als we naar de verhalen luisteren van de gescheiden mannen en vrouwen uit ons onderzoek, hebben we echter niet de indruk dat zij een minder moeilijk parcours achter de rug hebben dan de mannen en vrouwen die we niet gesproken hebben (in tegendeel zelfs). Het valt ons wel op hoe sterk sommige van de door ons geïnterviewde mannen en vrouwen in hun schoenen staan. Uit dit besluit (zie hulpverlening) zal ook blijken waarom bij mannen het wantrouwen erg groot kan zijn om aan onderzoek deel te nemen.

We starten de bespreking echter in chronologische volgorde en beginnen met de periode vóór de echtscheiding of de *causale condities* die aanleiding gegeven hebben tot echtelijke problemen in de gezinnen van de mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst uit ons onderzoek.

Vóór de echtscheiding: causale condities

Welke specifieke kenmerken van de huwelijksrelaties aangegaan door personen van Turkse en Marokkaanse herkomst geven aanleiding tot echtelijke problemen? Het is belangrijk een onderscheid te maken tussen gevestigde huwelijken en migratiehuwelijken.

De echtelijke conflicten van de partners uit gevestigde huwelijken getuigen van heel wat onduidelijkheid over de rol van de man en de rol van familie in het gezin. Deze mannen en vrouwen zijn opgegroeid met de gewoonten en tradities van hun ouders die in de jaren '60 uit Turkije of Marokko naar België zijn gemigreerd. Daarin stond de grootfamilie centraal, met gezinsrelaties die gekenmerkt werden door hiërarchische en patriarchale verhoudingen. Naast deze primaire socialisatie worden ze onder meer op school, in hun directe omgeving en op televisie, geconfronteerd met alternatieve gezinsmodellen zoals

het kerngezin en het ideaalmodel van het egalitaire of zelfs geïndividualiseerde gezin. Met de overgang van het hiërarchische naar het egalitaire gezin en van de grootfamilie naar het kerngezin, worden zij gedwongen om van de ene generatie op de andere een stap te zetten waar autochtone gezinnen al generaties lang mee bezig zijn. De beleving van de islam in een seculiere samenleving kan de verwarring over de rol van de man en de vrouw in het gezin voor deze partners nog vergroten. Vermits ze zich aan geen enkel dominant gezinsmodel kunnen spiegelen dat bevredigend genoeg is voor hun specifieke situatie en achtergrond, en zich niet kunnen beroepen op vaststaande schema's en vanzelfsprekendheden, wordt van hen een verhoogde communicatie gevraagd over soms erg gevoelige onderwerpen. Het ontbreekt hen echter aan de communicatieve vaardigheden die nodig zijn om samen te spreken over de problemen in het gezin, omdat de communicatie in grootfamilies vaak heel anders verliep. De meeste mannen en vrouwen waren bovendien erg jong op het ogenblik van hun huwelijk.

Zonder afbreuk te doen aan de problemen die partners kunnen ervaren als ze beide in België zijn opgegroeid, lijkt de omvang van echtelijke problemen in migratiehuwelijken vaak groter. Terwijl de partners uit gevestigde huwelijken nog geconfronteerd worden met *dezelfde* veelheid aan gezinsmodellen, moeten de partners uit migratiehuwelijken hun weg vinden in een soms erg *verschillende* veelheid aan gezinsmodellen. Daarmee verwijzen we naar de vaak grote verschillen in achtergrond tussen de huwelijkspartners. De specifieke man-vrouw dynamiek die dit met zich meebrengt, werd in eerder onderzoek al aangetoond (Timmerman, Van der Heyden e.a. 2000, Van der Heyden 2006). De verschillende verwachtingen tussen de partners in huwelijken met een vrouwelijke migratiepartner enerzijds en tussen de partners in huwelijken met een mannelijke migratiepartner anderzijds, zijn bekend. Dat is ook het geval voor de rolomkering die optreedt in dit laatste huwelijkstype (zie o.m. Timmerman 2006a: 11, Van der Heyden 2006: 89). Andere factoren waarvan in dit onderzoek bevestigd wordt dat ze een belangrijke rol spelen, zijn de gezinsvorming (waarbij er een grotere kans op *mismatching* optreedt), de migratie (die om aanpassing vraagt) en de communicatie (die bemoeilijkt wordt door de grote verschillen in achtergrond, maar soms ook door het superioriteitsgevoel van de gevestigde partner).

In deze interviews met partners uit migratiehuwelijken worden ook heel vaak misbruiken aangehaald binnen het huwelijk, zowel op psychisch, fysisch als economisch vlak. Interessant is dat alle partners in het migratiehuwelijk slachtoffer kunnen zijn van misbruik. De migratiehuwelijken blijken een oefening te zijn in het leren omgaan met

macht (door de gevestigde partners), rolomkering (door de mannelijke huwelijksmigranten) en vrijheid (door de vrouwelijke huwelijksmigranten). De ernst van dit misbruik varieert en neemt de meest ernstige proporties aan ten overstaan van de vrouwelijke huwelijksmigranten. Dit zijn soms erg schrijnende verhalen. Het onderzoek toont echter aan dat zij het klassieke maar zeker niet het enige slachtoffer zijn van misbruik in migratiehuwelijken.

Het rapport gaat ook dieper in op de extra vertrouwenskwesitie die deze migratiehuwelijken bemoeilijkt. Ook het huwelijk zelf kan immers misbruikt worden en dit om een verblijfsvergunning te verkrijgen. In dat geval wordt er gesproken van een schijnhuwelijk. De angst voor misbruik hangt als een zwaard van Damocles boven de huwelijken en zorgt voor extra wantrouwen. De gevestigde partners hebben erg snel het gevoel dat van hen geprofiteerd wordt wanneer er zich problemen voordoen en verwijzen vaak naar de term *schijnhuwelijk*. Bij meerdere verhalen kunnen we ons de vraag stellen of het huwelijk niet op dezelfde manier zou verlopen zijn zonder de context van de verblijfsvergunning.

Zowel bij gevestigde huwelijken als bij migratiehuwelijken vormt drugsverslaving, al dan niet in combinatie met alcoholverslaving, soms een belangrijk probleem in de relatie. Dit kan ernstige geweld- en/of geldproblemen met zich meebrengen. Dit blijkt ook uit eerder onderzoek en wordt eveneens bevestigd door de deskundigen in dit onderzoek. Ook gokverslaving komt in de interviews ter sprake maar daar werd geen van de respondenten zelf mee geconfronteerd.

In de aanloop naar de echtscheiding: interveniërende condities

De vraag die zich vervolgens stelt, is: **Welke specifieke omstandigheden, condities vergemakkelijken of bemoeilijken het effectief overgaan tot echtscheiding, eens deze causale condities voorhanden zijn?** Enige voorzichtigheid is geboden omdat de respondenten uit ons onderzoek uiteindelijk allemaal gescheiden zijn en niet allemaal zelf het initiatief namen voor hun echtscheiding. Elk van hen wordt op zeker moment echter geconfronteerd met omstandigheden die het effectief overgaan tot echtscheiding

bemoeilijken of vergemakkelijken. Deze variëren voor partners uit een gevestigd huwelijk, gevestigde partners uit een migratiehuwelijk en huwelijksmigranten.

In de literatuur wordt de collectivisering van het huwelijk vaak als beschermende factor voor het huwelijk genoemd bij personen van Turkse of Marokkaanse herkomst (Luyckx 200, STO 2001, Van der Heyden 2006, Yalçın , Lodewyckx e.a. 2006). Het huwelijk is een zaak tussen families en deze worden ook ingeschakeld om te bemiddelen bij echtelijke problemen. Samen met de partners moet ze er alles aan doen om het huwelijk in stand te houden. Het gaat daarbij niet over wat het individu zelf belangrijk vindt, maar over wat als vrouw of als man belangrijk is binnen het huwelijk en de rechten en plichten die daaraan verbonden zijn. Als beide partners hun plichten nakomen, is er geen nood aan een echtscheiding. Het huwelijk vormt zo een onbreekbare band en de basis van het samenleven. Soms wordt echter ook een dubbele standaard gehanteerd. Men vindt dan dat vooral de vrouw moet zorgen voor het behoud van het huwelijk. Als dit mislukt, wordt zij met de vinger gewezen. Zij mag alleszins haar man niet verlaten, dat zou oneerbaar zijn.

Naast de overgang van de grootfamilie naar het kerngezin en van het hiërarchische naar het egalitaire gezin, maakt het gezin in onze samenleving nog een derde verschuiving door. Onze maatschappij onthuwelijkt (Théry 1993). Het huwelijk vormt niet langer de basis van het samenleven, maar wel de liefde, en het huwelijk heeft een erg facultatieve, subjectieve rol gekregen. Het is privé-zaak geworden. De mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst die in België zijn opgegroeid, werden grootgebracht met de centrale rol van het huwelijk maar worden tegelijk geconfronteerd met deze andere mentaliteit. Hun stap naar echtscheiding is zeker niet gemakkelijk, maar ook zij zijn van mening dat uiteindelijk vooral het eigen geluk telt. De partners uit gevestigde huwelijken die nagenoeg allemaal zelf hun huwelijkspartner hebben gekozen, worden door hun directe omgeving ook vrijgelaten in hun beslissing om hun partner te verlaten. Ouders houden zich op de achtergrond, ook al zijn ze niet meteen voorstander van een echtscheiding. Dit wil niet zeggen dat alle tradities overboord worden gegooid. Toch proberen zeker de vrouwelijke partners de familie niet al te veel te betrekken bij de echtelijke problemen. De gevestigde partners uit migratiehuwelijken ondervinden dan weer wat meer druk. Hun partnerkeuze verliep vaak minder vrij (vooral bij de vrouwen) en ze worden ook moeilijker vrijgelaten in de keuze om te scheiden (zelfs bij vrije partnerkeuze). De ouders dringen vaker bij de partners aan om samen te blijven en de

vrouwen worden vaker met de vinger gewezen als er problemen zijn in het gezin. De familie wordt ook vaker betrokken bij echtelijke problemen. De groep is niettemin erg divers. Toch worden vrouwen soms gedwongen om in een relatie te blijven ondanks misbruik door hun partner. Het kleinerende, abusieve gedrag van die partner bemoeilijkt de stap naar echtscheiding nog.

Huwelijksmigranten onderschrijven vaker de visie van het huwelijk als hoofvoorwaarde voor het leven. De vrouwelijke huwelijksmigranten moeten een heel ontvoogdingsproces doormaken vooraleer ze de stap naar echtscheiding kunnen zetten. Zij bevinden zich vaak ook in een (sociaal, juridisch, financieel) afhankelijke en (in dit onderzoek) ook abusieve relatie. Ze moeten met heel wat preconcepties breken om in te zien dat ze het recht hebben om te scheiden. Ze krijgen daarbij geen hulp van familie. Deze beschouwt echtscheiding als een schande of woont te ver om echt steun te kunnen bieden. De mannelijke huwelijksmigranten uit het onderzoek werden dan weer meestal zelf verlaten. Omwille van de manier waarop zij het huwelijk interpreteren, voelt hun echtscheiding aan als een straf en als gezichtsverlies. Zij begrijpen niet waarom hun partner hen verlaten heeft, vermits ze niets 'verkeerd' gedaan hebben, en waarom hun schoonouders hen niet steunen. Ook hun ouders begrijpen het niet. De Belgische wetgeving lijkt in de ogen van deze mannelijke huwelijksmigranten tegen mannen en tegen het huwelijk gekant (vooral in vergelijking met de Marokkaanse wetgeving). De zwakke juridische positie van de huwelijksmigrant wordt daarenboven door de gevestigde partner soms misbruikt om zich bij echtelijke problemen snel van de partner te ontdoen.

Kinderen vormen zowel voor mannen als vrouwen een belangrijke rem op echtscheiding, al geloven vooral gevestigde koppels dat echtscheiding ook in het belang kan zijn van de kinderen. Het literatuuronderzoek stond daarnaast ook lang stil bij de complexe juridische context van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België. De moeilijkheden die hiermee gepaard gaan, lijken niet zozeer de wil om te scheiden af te remmen, maar wel de echtscheiding zelf (zie voorbeelden in het rapport). De nieuwe echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk (schuldloze echtscheiding) is voor sommige vrouwen een erg welkome vernieuwing, maar kan door de mannen ervaren worden als een nieuwe kaakslag. Op de formele hulpverlening als interveniërende conditie in het echtscheidingsproces komen we later in dit besluit terug.

Na de echtscheiding: de gevolgen

Eens de echtscheiding een feit is, rest er nog een vraag: **Wat zijn de specifieke gevolgen waarmee mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst geconfronteerd worden na de echtscheiding?** Niet iedereen in het onderzoek is even lang gehuwd geweest en niet iedereen heeft de echtscheiding al even lang achter de rug. Toch is het mogelijk een aantal belangrijke conclusies te maken.

In de literatuur gaat heel wat aandacht uit naar het sociale stigma waarmee echtscheiding verbonden is, vooral voor vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst, waardoor zij soms sterk sociaal geïsoleerd leven na hun echtscheiding (Welslau, Deven 2003, Yalçın 2006, Van der Heyden 2006, Lodewyckx, Geets e.a. 2006, STO 2001). Er waren evenwel indicaties dat er zich de laatste 10 à 15 jaar belangrijke mentaliteitswijzigingen voordoen (Welslau, Deven 2003, Ingelbrecht, Persijn, Saey 2002, STO 2001). Voor de mannen en vrouwen uit ons onderzoek lijkt het stigma alleszins niet zo'n belangrijke preoccupatie. In hun verhaal horen we wel dat gescheiden vrouwen, maar zeker ook mannen, soms scheef bekeken worden, statusverlies lijden, dat er geroddeld wordt en dat ze niet ontsnappen aan sociale controle. Vooral wie sterk ingebed is in de Turkse of Marokkaanse gemeenschap ondervindt dit. Sommigen benadrukken echter dat dit vooral vroeger zo was, of vooral in Marokko of Turkije. Wat de ruimere gemeenschap denkt of doet, lijkt hoe dan ook niet hun belangrijkste zorg. De mening van hun directe omgeving is van veel groter belang. Daar kunnen ze doorgaans op veel steun rekenen na de echtscheiding. Directe familieleden en vrienden blijven aan hun zijde staan, zelfs wanneer ze tijdens het huwelijk nog erg hebben aangedrongen op een verzoening. Ze springen in waar nodig en de band binnen de familie wordt soms hechter. Toch kan niet iedereen rekenen op deze steun. Zo woont de familie van huwelijksmigranten erg ver. Zij kunnen niet alleen praktisch minder steun bieden, maar kunnen zich ook moeilijker inleven in de situatie van de gescheiden mannen of vrouwen in België. Er zijn ook families die niet bijdraaien na de echtscheiding, bijvoorbeeld bij de gedwongen huwelijken uit ons onderzoek. Als men dan ook nog eens een beperkt sociaal netwerk heeft, omdat men tijdens het huwelijk sociaal geïsoleerd werd, staat men er na de echtscheiding helemaal alleen voor. Op dat ogenblik is het belangrijk dat men zijn weg naar de formele hulpverlening vindt (zie verder). Opvallend is dat (het afwijzen van de

religie soms een veel belangrijker taboe lijkt te zijn dan echtscheiding en veel meer verregaande sociale implicaties lijkt te hebben.

Het contact tussen de ex-partners na de echtscheiding varieert. De ex-partner en diens familie kunnen soms bijdragen tot de roddels die worden verspreid na de echtscheiding. Het is echter opvallend dat, vooral in gevestigde koppels, ex-partners niet langer als vijanden tegenover elkaar hoeven te staan in een echtscheiding. Mannelijke huwelijksmigranten hebben het dan weer doorgaans erg moeilijk met het idee dat hun vrouw hen verlaten heeft en slagen er moeilijk in om zich hierbij neer te leggen. Dit brengt heel wat frustratie met zich mee.

Belangrijk is dat de financiële gevolgen vaak de sociale gevolgen overtreffen voor de gescheiden mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Voor de partners uit migratiehuwelijken zijn deze gevolgen doorgaans groter dan voor de partners uit gevestigde huwelijken. Ze zijn het allergrootst bij de huwelijksmigranten, die bovendien weinig beroep kunnen doen op familie en soms ook een erg beperkt sociaal netwerk hebben om op terug te vallen bij problemen. Deze mannen en vrouwen zijn erg afhankelijk van de formele hulpverlening. Vrouwen zijn voorts kwetsbaarder dan mannen, ouders kwetsbaarder dan partners zonder kinderen. Huisvesting is voor sommigen een groot probleem.

De psychologische (en soms ook fysieke) gevolgen van de echtscheiding blijven de gescheiden mannen en vrouwen het meeste bij. De echtscheiding weegt over het algemeen erg zwaar. Naarmate het huwelijk langer heeft geduurd en problematischer is geweest en naarmate de echtscheiding zelf moeilijker is verlopen, zal men soms meer tijd nodig hebben om de echtscheiding te verwerken. Ook achterliggende opvattingen over huwelijk en echtscheiding kunnen de scheiding traumatischer maken. Zo kampen mannelijke huwelijksmigranten met heel wat schaamtegevoelens als hun partner hen verlaat, omdat ze in hun ogen zwaar gestraft worden voor iets wat ze niet gedaan hebben, namelijk hun rol in het huwelijk verwaarlozen. Wanneer ook nog eens hun verblijfsvergunning wordt ingetrokken na de echtscheiding voelen ze zich dubbel gestraft. De echtscheiding kan tegelijk ook een belangrijk kantelmoment in het leven vormen, vooral voor de gescheiden vrouwen, maar soms ook voor de gescheiden mannen. Wanneer de grond vanonder hun voeten lijkt te verdwijnen, worden ze geforceerd de automatische piloot uit te schakelen en zelf hun leven in handen te nemen. Heel wat mannen en vrouwen zijn versterkt uit hun echtscheiding gekomen.

Het rapport gaat verder in op de gevolgen van de echtscheiding voor de kinderen. Voor sommige kinderen is de echtscheiding heel moeilijk te verwerken, voor anderen is het een hele opluchting. Nog anderen zijn te jong om er zich ten volle bewust van te zijn. Ook de verblijfsregeling werd onderzocht. Opvallend is onder meer het belang van de familie als vangnet voor de kinderen. Veel moeders maken zich voorts zorgen over de toekomst en de opvoeding van hun kinderen.

De rol van formele en informele hulpverlening

In het laatste hoofdstuk van dit kwalitatieve luik werden Prof. Dimitri Mortelmans en Anneleen d'Hooge uitgenodigd om een meer diepgaande analyse te maken van het gebruik van de (in)formele hulpverlening door personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in de loop van hun echtscheidingsproces. Tijdens het onderzoek werd immers duidelijk dat zich hier een aantal sterktes, maar ook zwaktes situeerden van hun echtscheidingsverhaal.

De analyse van de *informele* hulpverlening in dit hoofdstuk sluit aan bij wat we eerder onder de intervenierende condities en de sociale gevolgen van de echtscheiding beschreven. Het vormt één van de sterktes voor de mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst na hun echtscheiding. Ouders en nabije familie vormen vaak een sterk vangnet waar men zich uitgebreid op kan beroepen na de echtscheiding. Hierdoor hoeft men zich weinig te beroepen op formele hulpverlening. In die zin heeft het informele netwerk een filterfunctie naar de formele hulpverlening toe. Daarnaast vervult het ook een brugfunctie. Zo verloopt ook de toeleiding naar de officiële dienstverlening via het informele netwerk. Eerder bleek echter dat niet iedereen kan rekenen op evenveel steun van zijn directe omgeving. Sommigen hebben ook een erg beperkt sociaal netwerk. Huwelijksmigranten, maar ook soms gevestigde vrouwen uit erg restrictieve of abusieve relaties, moeten meer beroep doen op officiële dienstverleners, maar zijn tegelijk ook afhankelijk van 'toevallige ontmoetingen' om hun weg naar deze hulpverlening te vinden. Eens zij in een hulpsituatie terecht komen, worden zij vlot geholpen en doorverwezen. Hun eerste stap vormt echter een zwakke schakel in het proces.

Problematisch is ook dat heel wat gescheiden mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst zich doorheen het echtscheidingsproces helemaal niet gesteund voelen door de hulpverleningsinstanties. Ondanks de soms smartelijke verhalen van de gescheiden vrouwen uit het onderzoek, lijken de gescheiden mannen aan het kortste eind te trekken. De vrouwen hebben soms lange, moeilijke trajecten afgelegd om uit het huwelijk te raken via vluchthuizen en OCMW's. Toch vinden zij relatief beter hun weg in het hulplandschap. Bij de mannen overheerst echter een gevoel van een dubbele achterstelling. Ze voelen zich achtergesteld als etnische minderheid in een Westerse cultuur en als man in een samenleving die in hun ogen de kant kiest van de *"arme onderdrukte vrouw"*. Dit resulteert in een groot wantrouwen ten opzichte van het Belgische rechtssysteem en onze welzijnsinstellingen. Het brengt met zich mee dat zij geen externe hulp meer inschakelen, waardoor ze vaak verder en verder verglijden in een achtergestelde situatie.

Mortelmans en d'Hooge overlopen in hun hoofdstuk tot slot de 'voorwaarden voor goede hulpverlening' bij deze specifieke populatie. Een belangrijke voorwaarde is onder meer dat men niet als slachtoffer wil behandeld worden in de hulpverlening. Ze willen niet dat de hulpverlening hen doet wentelen in hun problemen, maar ze willen aangesproken worden op hun krachten. Er is een duidelijke vraag naar empowerment. Andere voorwaarden met betrekking tot de kwaliteit van de hulpverlening zijn de taal en de bekendheid met de specifieke (juridische) situatie van de doelgroep. Ook wat betreft de toegankelijkheid van de hulpverlening ondervinden ze nog belangrijke drempels. Deze worden beschreven aan de hand van de vijf B's van Parmentier: bereikbaarheid, beschikbaarheid, betaalbaarheid, begrijpbaarheid en bruikbaarheid.

Beleidsaanbevelingen

Ter afronding van dit rapport willen we nog aanbevelingen formuleren voor het beleid. In het kwantitatieve luik werden al een aantal aandachtspunten aangehaald die we hier niet zullen herhalen (zie Kwalitatief luik – paragraaf 1.6). Aan het eind van dit luik willen we een aantal aanbevelingen bundelen die uit het kwalitatieve onderzoek naar voren komen. Daarbij laten we ons inspireren door de gescheiden mannen en vrouwen uit het onderzoek, die tijdens hun interview zelf heel wat suggesties en vragen aanhaalden voor het beleid. Aan de hand van hun verzuchtingen werken we onze aanbevelingen uit. Het is belangrijk dat ook zij in de aanpak van hun eigen problemen een stem krijgen.

Echtelijke problemen

- Allereerst is het belangrijk dat er preventief gewerkt wordt. Er is nood aan initiatieven die de gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst begeleiden bij de versnelde stap die ze moeten zetten van een grootgezin naar een kerngezin en van een hiërarchisch gezin naar een egalitair gezin. Autochtone gezinnen hebben deze stap over meerdere generaties gezet, omringd door een maatschappelijke context die deze evoluties op de voet volgde. Voor de gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België ontbreekt deze maatschappelijke omkadering vandaag. Binnen de gemeenschappen zelf wordt er veel gesproken over echtscheiding maar weinig over hoe men aan gezinsvorming moet doen. De gezinnen zijn nochtans vragende partij voor meer duidelijkheid. Eenmalige initiatieven die aan deze behoefte proberen te voldoen en de koppels handvatten proberen te bieden voor hun gezinsvorming die rekening houden met hun specifieke situatie en achtergrond, worden druk bezocht (cf. Lezing Professor en psycholoog Ustün Dökmen (Turkije) over communicatie in Turkse gezinnen, georganiseerd door het Steunpunt Allochtone Meisjes en Vrouwen). Er is echter nood aan initiatieven die het incidentele karakter overstijgen en die op structurele wijze begeleiding bieden voor deze gezinnen. Deze maatschappelijke omkadering kan het debat van het individuele niveau (of het niveau van het koppel) naar een ander – sociologisch, cultureel – niveau tillen.

“Want vandaag de dag zie je dat vaker en vaker dat mensen trouwen - en zeker bij de moslims, die hebben dezelfde opvattingen van ‘kijk, we gaan islamitisch samen vooruitgaan en zo’- en baf, 3 maanden later is er een scheiding. Dan kan je vragen ‘hoe komt dat? hoe zou dat komen?’”. Want uiteindelijk heb je eigenlijk één hetzelfde doel, zal ik maar zeggen. Want hè, het is die religie die u zo echt samenhoudt. En toch gaat dat ni. En dan denk ik van “wordt die religie dan te letterlijk geïnterpreteerd of wordt die te filosofisch geïnterpreteerd”. Ik weet het ni. En ja, dat is wel... Dat vind ik wel raar zo. Dat houdt mij wel de laatste tijd bezig. Ja. Mijn vrienden hebben zo hetzelfde probleem. Da’s ook altijd religieus, en de man dit en de vrouw dit, en de vrouw dit en de man dit. Dan heb ik zoiets van ‘maat, we hebben echt wel nood aan iemand die het duidelijk kan zeggen hè”

(R2: Marokkaanse man, GG)

- Er zijn heel wat obstakels die het slagen van een migratiehuwelijk in de weg staan. Toch kiest de tweede generatie mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst vaak voor een partner uit het land van herkomst. Deze huwelijken hoeven niet noodzakelijk problematisch te verlopen. Toch ontstaat er een problematische huwelijksmigratie doordat het huwelijk voor heel wat Turkse en Marokkaanse jongens en meisjes de enige migratiemogelijkheid is om naar Europa te komen. Dit kan aanleiding geven tot misbruik (zowel door de huwelijksmigrant als door de gevestigde partner). Het kan ook partners samenbrengen die in andere omstandigheden nooit voor elkaar gekozen zouden hebben. We herhalen in dit kader de aanbevelingen die opgenomen werden in eerder Steunpuntonderzoek naar Turkse huwelijksmigratie (Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 211). Sensibiliserings-acties over het leven in België kunnen potentiële (huwelijks)migranten voorbereiden op de belangrijke stap van hun migratie. Tegelijk zou er werk gemaakt moeten worden van de uitbreiding van tewerkstellingsmogelijkheden in de typische migratieregio’s in Turkije en Marokko.
- Het is belangrijk dat ook in de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in België het bewustzijn groeit over de dynamieken en machtsonevenwichten die spelen in het migratiehuwelijk en de problemen die deze met zich mee kunnen brengen. Initiatieven die de gemeenschappen hierover sensibiliseren en informeren moeten verder worden ondersteund. Een bottom-up benadering lijkt daarbij

aangewezen. Deze vormen een belangrijke aanvulling op bestaande overheidsinitiatieven, die zich voornamelijk moeten toespitsen op de aanpak van manifest misbruik van het huwelijksstelsel of van verblijfsvergunningen.

“Nee nee, ik ben ook ni het type om te zeggen van “er moet dit gedaan worden voor mij”, wat kan ik er zelf aan doen? De gemeenschappen moeten zelf bewust worden. Want uiteindelijk ‘schijnhuwelijken’, wie heeft het probleem gecreëerd? Niet de overheid, wij zelf hè. (...) En ik denk ni zozeer dat de overheid of de instellingen hier iets moeten doen. ‘t Is goed dat er de cel schijnhuwelijken is etcetera. Maar ‘t is ni waterproof hè. En da’s het spijtige eraan. De mensen zelf moeten gaan nadenken.”
(R11: Marokkaanse vrouw, GG)

Echtscheidingsprocedure

- Uit het kwantitatieve luik blijkt dat huwelijken met een mannelijke huwelijksmigrant het vaakst ontbonden worden. In ons onderzoek gebeurde dit doorgaans op initiatief van de vrouwelijke partner en zonder akkoord van de mannelijke partner. Volgens sommige van deze vrouwen duurde de procedure veel te lang. Dankzij de nieuwe echtscheidingswet uit 2007 kunnen zij bij éézijdige aanvraag al na één jaar feitelijke scheiding de echtscheiding verkrijgen (in plaats van na twee jaar). Voor heel wat vrouwen betekent dit een stap vooruit, zeker wanneer zij een erg moeilijk huwelijk achter de rug hebben. Niet alle vrouwen zijn zich echter bewust van deze nieuwe mogelijkheid, maar dit lijkt vooral eigen aan de overgangsfase.

“Dus ik heb toch lang moeten wachten hoor vooraleer dat dat allemaal geregeld werd. En daar heb ik echt klachten in. Dus het ministerie moet echt met de scheidingen van vrouwen echt meer... vlugger het regelen. Echt waar. Want die blijven je maar daardoor slepen. Want als het niet lukt, lukt het niet. Iemand die twijfelt over zijn feitelijke scheiding, die gaat zo’n stap niet ondernemen, vind ik. Verstaat ge. Die trekken dat te lang.”
(R26: Turkse vrouw, GH)

- De geïnterviewde mannelijke huwelijksmigranten, zeker van Marokkaanse herkomst, (maar ook sommige gevestigde mannen) hebben het daarentegen

moelijk met de *snelheid* waarmee een vrouw in België zonder wederzijds akkoord kan scheiden, zeker na de invoering van de nieuwe echtscheidingswet. Het versterkt bij hen het gevoel dat het Belgische recht tegen huwelijken is en tegen mannen. De nieuwe snelle echtscheidingsprocedure kan bovendien de drempel verlagen voor de gevestigde partners om een migratiehuwelijk 'uit te proberen'. Als het niet lukt, is men na één jaar al terug gescheiden. Bovendien is de ex-partner dan verplicht terug te keren naar het land van herkomst en wordt men er niet langer mee geconfronteerd, vermits deze sinds 2007 drie jaar samen met zijn partner moet gewoond hebben om een verblijfsvergunning te verkrijgen. De impact op de huwelijksmigrant die een grote stap gezet heeft om naar een ander land te migreren, is echter erg groot. Meer onderzoek is nodig naar de impact van de nieuwe echtscheidingswet op de prevalentie van echtscheiding bij deze onderzoekspopulatie, alsook naar de psychologische impact van de 'snelle' echtscheidingsprocedure op gescheiden huwelijksmigranten die niet zelf het initiatief namen voor de echtscheiding.

“Hier in Brussel veel collega’s, veel divorces. Veel dezelfde problemen. Veel divorces. Waarom zo? Waarom zo. Waarom is de loi belge directement... Een klein probleem met jouw vrouw, en dan je vrouw “oké, morgen naar de justice of naar de politie”. En dan, de politie komt. Dat is je vrouw, dus la loi belge, elle fait veel procenten voor vrouwen. En dan directement naar de justice. Allez...(…) Très vite, pas très vite, très vite, het is een groot probleem. »

(R5 : Marokkaanse man, HG)

Hulpverlening

- Het juridische en hulpverleningsaanbod dat ter beschikking staat van mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst zowel vóór, tijdens als na de echtscheiding moet gericht zijn op of bijdragen tot het ontwikkelen van een *probleemgerichte copingstijl* in tegenstelling tot een *emotiegerichte copingstijl* gedurende het echtscheidingsproces (Verheyen, Mortelmans 2008). Uit het onderzoek blijkt welke zware psychologische impact de echtelijke problemen en de echtscheiding kunnen hebben op vrouwen en mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Met behulp van de juiste begeleiding kan men voorkomen

dat deze hevige emoties de mannen en vrouwen verlammen om iets aan hun situatie te doen. Emoties kunnen hen verhinderen om de juiste hulp te zoeken bij echtelijke problemen en de noodzakelijke stappen te zetten om hun situatie te verbeteren (een echtscheiding of juist niet), ze kunnen hen verhinderen om tijdens de echtscheiding voor hun rechten op te komen en hun toekomst veilig te stellen en ze kunnen hen verhinderen om na de echtscheiding hun leven weer in eigen handen te nemen.

“En euh, het feit dat de vrouwen vooral emotioneel bezig zijn en dat er bij de politie ook echt wel op feiten gefocust wordt, dat... allez, ja, dat die vrouwen misschien een betere begeleiding zouden hebben.”

(R21: Turkse vrouw, GG)

- Belangrijk daarbij is het verlaten van de tweedeling *vrouw-slachtoffer* en *mandader* in het juridische en hulpverleningsaanbod. Het is erg belangrijk dat de nodige aandacht geschonken wordt aan de problematiek van intrafamiliaal geweld in deze gezinnen. Uit het onderzoek blijkt echter dat er ook andere vormen van misbruik mogelijk zijn en dat vrouwen niet altijd het slachtoffer en mannen niet altijd de dader zijn in deze gezinnen. Diepgewortelde denkbepelden kunnen er voor zorgen dat mannen op andere plaatsen en in andere situaties niet de hulp krijgen die ze nodig hebben. Dit kan leiden tot gevoelens van dubbele achterstelling en hoogoplopende frustraties, in die mate zelfs dat de gescheiden mannen soms een reëel gevaar vormen voor zichzelf en/of hun directe omgeving. De gesprekken met sommige van deze gescheiden mannen vormen een belangrijk alarmsignaal voor het beleid, dat dringend aandacht moet gaan besteden aan gescheiden mannen of mannen met echtelijke problemen van Turkse en Marokkaanse herkomst en een goede omkadering voor deze groep moet voorzien. Over het algemeen hebben de gescheiden mannen de indruk dat ze in de kou gelaten worden en ze botsen op heel wat muren bij de formele hulpverlening.

“R: Maar wat ik wel over het algemeen kan zeggen, is zoals ik in het begin van... aan het begin van het gesprek ook zei “er is te weinig belangstelling voor de situatie van de man die gescheiden is”. Er is te weinig opvang voor. (...) Op dat moment had ik niet echt door dat dat een gemis was, maar als ik nu terugkijk naar hoe ik toen was,

als er toen een degelijkere opvang was, echt een professionele opvang, dan denk ik dat het proces om het te verwerken toch veel vlotter zou gegaan zijn.”

(R15: Turkse man, GG)

“Hoe meer dat ge weet eigenlijk voor eigenlijk iets te kunnen aantonen hè, uiteindelijk ge helpt er waarschijnlijk misschien met hetgeen dat gij wilt doen, misschien 10 man die dat hun kinderen wilden gaan afmaken, en die dat gij tegengehouden hebt. (...) Ja maar, 't is zo wel hè. We leven in zo een zotte maatschappij waarin dat gij heel waarschijnlijk meer als 10 man zult gaan tegenhouden hè. Ik vind het spijtig...”

(R3: Marokkaanse man, GH)

“De minister van buitenlandse zaken gaat naar Congo en dan zegt die van “mensenrechten”, maar hier hebt ge het ni hè, als man die gescheiden is. Zo ken ik verschillende Italianen die ook gescheiden zijn. Die zijn kapot aan het gaan. Maar wie kijkt naar ons. Wie gaat ons bekijken, wie gaat ons vragen van “wat zijn uw gevoelens, wat voelt ge, wat maakt ge mee”. (...) Ja, ik vind gewoon dat de Belgische regering een beetje ook aan de mannen moeten denken van “wij, wij hebben een waarde, hebben we geen waarde. Zijn we iets in dit land hier of zijn we niks eigenlijk”, van... Dat ze ook is naar ons kijken van... wij zijn er ook nog. (...) In die islamitische landen hebben de vrouwen minder rechten dan de mannen. Dat vind ik ook niks. Ik wil gewoon... (...) hetzelfde hebben. Wat zij heeft, moet ik ook hebben. Wat ik heb, moet zij ook hebben. (...) Ik zeg gewoon van “mensenrechten”. Dat zou ik willen verwachten hier in België, dat we dat tenminste hebben. Niet dat onze minister van Buitenlandse Zaken naar Congo gaat om het daar te zeggen hoe ze het daar moeten doen. Kijk eerst is naar uw eigen land hier. Dan hoef ik mij ni te schamen dat ik Belg ben, ja.”

(R1: Marokkaanse man, GG)

- Vrouwen die effectief slachtoffer geweest zijn van partner of schoonfamilie in het huwelijk, verkiezen niet als “slachtoffer” behandeld te worden door de hulpverlening. Het leidt er enkel toe dat men zich blijft wentelen in de slachtofferrol en geen concrete acties onderneemt. De hulpverlening heeft de belangrijke taak om vrouwen, en ook mannen, te *empoweren* door hen te wijzen op hun rechten, mogelijkheden, alternatieven... .

“Want het is erg negatief wanneer men zich in die situatie bevindt en je gaat naar iemand en men begint je te behandelen als een slachtoffer. Dat is niet goed, dat is echt niet goed. Men moet de waarheid zeggen zoals ze is ‘Mevrouw, luister, voilà, er is dat, dat, dat. Je moet opletten voor dat, dat en dat.’ (...) Dus hij kan je vertellen ‘Je bent een mens. Je hebt problemen, en dan?’ Dus hij gaat je (XXX) ‘men moet niet altijd slachtoffer blijven’. Dus hij heeft tegen me gesproken op een manier die ik nooit (XXX). En voilà, ik heb mijn werkelijkheid onder ogen gezien. En ik heb me geëngageerd om een beslissing te nemen tegen alle... de echtscheiding.”

(R13 : Marokkaanse vrouw, HG)

- De nadruk op een probleemgerichte copingstijl, betekent niet dat emoties uit de weg moet worden gegaan. Integendeel, het is belangrijk dat men ze een plaats weet te geven opdat ze het probleemgericht handelen niet domineren. Het bezoek aan een psycholoog kan helpen om de emoties die gepaard gaan met een echtscheiding te verwerken. Een belangrijke drempel is het gebrek aan (allochtone) psychologen die vertrouwd zijn met het gedachtegoed en de cultuur van de gescheiden mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Een gedeelde achtergrond blijkt bij de psychische hulpverlening meer dan bij overige hulpverleningsinstanties een vereiste. Dit is een bekend probleem voor de psychische hulpverlening.

“Bij ons, bij Marokkaanse mensen, wij gaan ni gemakkelijk naar een psycholoog. Waarom, wij hebben nood... wij hebben wel nood aan Marokkaanse psychologen. Daar hebben we wel nood aan. En als die mensen er in de toekomst meer zouden zijn, dan is 't gemakkelijk. Waarom, zij zouden ons beter begrijpen, denk ik, dan een Belgische psycholoog. Maar wij, als wij hulp nodig hebben, dan gaan we meestal in de familiekring zoeken. Maar ik heb... Ik ken iemand die Psychologie studeert aan de universiteit hier van Antwerpen in de avondlessen en zij doet Psychologie in zo'n modules hè. Ik zeg tegen haar, en zij is 38 jaar, ik zeg “waarom psychologie, waarom?”. “Ja, onze Marokkaanse mensen hebben daar nood aan, aan een Marokkaanse psycholoog”. Ze heeft gelijk hè. (...) Ik heb er... Ik ken er eigenlijk... Ja, ik heb er misschien in zo'n boekje 2 of 3 namen gezien, maar die zijn ni zo gekend hè.(...) Dus ik zeg het, ik denk, een Marokkaanse psycholoog zal zijn

Marokkaanse medemens... (...) beter begrijpen. ... wat de omgang is van een Mar... het gedachtegoed van een Marokkaan. "

(R4: Marokkaanse man, GH)

- Het oprichten en bekendmaken van praatgroepen voor mensen van Turkse en Marokkaanse herkomst die in een echtscheidingssituatie verwickeld zitten, zou ook een grote ondersteuning vormen voor de betrokkenen. Lotgenoten begrijpen de situatie waarin men verkeert en helpen om in te zien dat men geen geïsoleerd geval is. Opvallend is dat de bestaande zelfhulpgroepen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap volgens de mannen en vrouwen uit dit onderzoek deze nood niet opvangen. Ze worden als niet neutraal en als niet menselijk genoeg ervaren. Ze stellen de mens en zijn probleem niet centraal, maar eerder religie of politiek. Bovendien heeft men soms nood aan een opgeleide hulpverlener eerder dan aan een helpende vriend. De gescheiden mannen en vrouwen vinden met andere woorden geen luisterend oor binnen de gemeenschap. Hierin ligt ook een uitdaging voor de bestaande Turkse en Marokkaanse verenigingen.

"R: Maar binnen de allochtone gemeenschap is er ook eigenlijk niet veel opvang. En 't is eigenlijk een beetje paradoxaal. Op dat moment ben je ni klaar... Ik had ook zelf een initiatief kunnen nemen om mensen met een gelijkaardige achtergrond samen te brengen, maar op dat moment is uw hoofd er niet naar. Nu, ik ben er grotendeels overheen. Om dan nu te zeggen "ik ga een praatgroep beginnen", dat gaat mij dan weer er voor zorgen dat ik weer ga...(...) achteruit ga.. Dus 't is eigenlijk paradoxaal. Dus eigenlijk zou iemand die daar totaal niks mee te maken heeft, zou een werkgroep moeten oprichten.

I: Ja, ja. En zouden die ni bestaan, nee?

R: Ik heb het eigenlijk ni gezocht. Ik heb het ni...

I: Want hier zijn toch Turkse verenigingen en centra van Maatschappelijk Werk...? R:

Ja, maar daar sta ik eigenlijk niet zo positief tegenover omdat de meeste van die verenigingen hebben ergens wel ofwel een religieuze ofwel een politieke achtergrond. Dus echt iets neutraal... (...) is er niet.

I: En aan een religieuze... Daar zou je niets aan hebben, aan een religieuze opvang?

R: Euh nee, want die... De dingen die ze dan... die ze dan zeggen, de raad die ze dan geven, is volledig gebaseerd op de islam, volgens de regels dus eigenlijk. En daar

heb ik ni... Het menselijke zit daar ni in. Dat is gewoon "kijk, dit is de regel en gij moogt... binnen zoveel tijd moogt gij opnieuw trouwen en gij moet dan opnieuw kinderen maken en God verplicht u dat, ge moet terug gelukkig zijn. En ge moet, moet, moet, moet". Maar niks moet. Het gaat niet om het "moeten". (...) Ja, te veel echt regels. Gewoon alles, alles aframmelen. En er zit... Het menselijk aspect zit er niet in. (...) En ook die praatgroepen, ja, er zullen wel praatgroepen zijn. Maar zoals ik al zei, bij religieuze praatgroepen, ja, dan moet je dan effectief ook gaan meedoen met alles wat dat ze doen. En ik heb dan ook... Qua religie heb ik dan ook weer heel aparte gedachten die niet stroken met de islam. Dus daar ga ik sowieso op dat gebied al niet geaccepteerd worden. En politiek, politiek is nog altijd een item dat heel hot is binnen de Turkse gemeenschap. En dat gaat van Koerden, Turken tot Alevieten... Alevitische Turken en soennitische Turken, dat klikt daar weer dan ni mee. Dan heb je dan de linkse, dan heb je dan de rechtse. Er zit van alles en nog wat. En ja, ik kan mij in geen van die politieke dingen vinden. Dus het heeft voor mij ook geen zin. Ik kan daar... Ik kan daar geen... Het menselijke mis ik nog altijd. Dat is er ni. Dus er is zo geen onafhankelijke groep die gewoon... waarbij de persoon zelf centraal staat. Altijd staat er iets anders centraal. Maar ik wil mijn verhaal doen en het verhaal van anderen horen zodat ik het gevoel krijg "ik ben ni alleen", of het gevoel geven "gij zijt ni alleen"."

(R15: Turkse man, GG)

- Heel wat geïnterviewde gescheiden vrouwen nemen na hun echtscheiding het engagement aan om vanuit hun positie als ervaringsdeskundige andere vrouwen met problemen te helpen. Initiatieven zouden kunnen ontwikkeld worden om dergelijke ervaringsdeskundigen op te leiden en in te schakelen in de hulpverlening. Er moet nagegaan worden of ook mannen voor deze rol kunnen gemotiveerd worden.
- Bij gebrek aan opvang in het eigen netwerk, komen mannen soms letterlijk op straat te staan op het moment van de echtscheiding. Vrouwen lijken op dat ogenblik meer beroep te kunnen doen op crisisopvang. Crisisopvang voor mannen bestaat nochtans en wordt onder meer aangeboden door de Centra voor Algemeen Welzijnswerk. Een tekort aan opvangplaatsen of een gebrekkige bekendheid van deze diensten kunnen de oorzaak zijn van problemen en dienen aangepakt te worden.

- Net als vele anderen, ondervinden ook de gescheiden mannen en vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst het probleem van de lange wachtlijsten in de sociale huisvesting. In het geval van echtscheiding, komt daar nog bij dat de ex-partner die de gezamenlijke woonst verlaten heeft, zich niet kan inschrijven op een wachtlijst zolang diens echtscheiding nog loopt en het gezamenlijke huis nog niet verkocht is. Een ander probleem is dat de sociale huurprijs berekend wordt op basis van het netto belastbare inkomen en bijgevolg geen rekening houdt met het betalen van alimentatievergoedingen. Het krijgen van alimentatie zorgt echter wel aan het ontvangende eind ervan voor een hogere sociale huurprijs, maar geeft aan het betalende eind geen aanleiding tot een vermindering. Dit effect moet verder uitgeklaard worden en er moet onderzocht worden of de sociale huurprijs geen rekening kan houden met dergelijke alimentatievergoedingen. Wanneer men toch beroep moet doen op de private woningmarkt, is niet enkel de kostprijs een drempel om een goede woning te vinden. Er moet onderzocht worden of alleenstaande moeders van Turkse of Marokkaanse herkomst met meerdere kinderen uitgesloten worden op de private woningmarkt.

“En op vlak van de sociale woningen, dat die vrouwen die nog een woning op hun naam hebben, dat zij niet worden ingeschreven in een wachtlijst, want da’s een wachtlijst van 3-4 jaar, dat vind ik ook wel spijtig, dat er daar ook een mogelijkheid moet bestaan voor die vrouwen eigenlijk.”

(R21: Turkse vrouw, GG)

- Net als in het onderzoek van Van der Heyden (2006) stellen we in dit onderzoek vast dat zowel huwelijksmigranten als gevestigde personen van Turkse en Marokkaanse herkomst, personen uit hun informeel netwerk nodig hebben die een soort brugfunctie vormen naar de officiële hulpverlening. Uit het onderzoek bleek ook dat participatie in het maatschappelijke leven, zeker voor huwelijksmigranten, essentieel is om een dergelijk informeel netwerk op te bouwen. Geets (2006: 55) waarschuwt daarbij voor een te snelle arbeidsoriëntatie van de nieuwkomer. Maatschappelijke participatie is ruimer dan arbeid alleen. Heel wat respondenten uit het onderzoek zijn vragende partij voor

een dergelijke activering in de ruime zin. Er moet aandacht gaan naar de situationele factoren die hun activering in de weg staan (zie ook Geets 2006).

“Ik ben er helemaal tegen dat men blijft... Trouwens ik heb er vaak voor gevochten, via X, dat de vrouwen echt actief moeten zijn, dat ze bewegen hé, als ze iets willen bereiken in hun leven. Men moet niet de hele tijd thuis blijven en de kinderen en de werkloosheidsuitkering of op het OCMW... Neen, ik ben daar helemaal tegen. Ik heb zelfs voorgesteld opdat de vrouwen die een werkloosheidsuitkering krijgen of een leefloon, dat men verplicht is om te controleren, om te zeggen, voilà, nu moet je cursussen gaan volgen. Hier in X kunnen ze cursussen Nederlands gaan volgen, zo hebben jullie de kans om daarna werk te vinden. Ze moeten actief zijn. Het is duidelijk dat we onze kinderen moeten grootbrengen, maar als de kinderen... als ze op school zijn, dus, heb je zeker de tijd om een beetje actief te zijn, om 't even hoe.”
(R13: Marokkaanse vrouw, HG)

Bibliografie

- Babazia, N., Perneel, J., K., A. (Eds.) (2005) *Huwelijk en echtscheiding. Vragen en antwoorden met betrekking tot huwelijksrecht in België en Marokko. Met de veranderingen van de nieuwe Marokkaanse familiewetgeving van 2004.* Steunpunt Allochtone Vrouwen en Meisjes, Brussel.
- Boa, S. (1998) 'Wat betekent hulpverlening voor allochtonen? ', Team Maatzorg Allochtonen: 26 - 27.
- Boelaert, T. (2008) 'Alimentatie: tussen theorie en praktijk. Enkele beschouwingen over de tegemoetkoming van de Dienst voor alimentatievorderingen.', pp. 207-222, in: Cuypers, D., e.a. (Eds.), *Echtscheiding: werkelijk win for life ? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen.* Die Keure, Brugge.
- Bouverne-De Bie, M. (2004) *Sociale agogiek.* Academia Press, Gent.
- Bulckens R., Mortelmans D., Casman M.T. & C. Simaÿs (2007). *Families in beweging. Een gezinsbeleid op maat?* Luc Pire, Brussel.
- Coene, G. (2005) *Vrouwen slaan hun vleugels uit. Een inleiding op het thema gender en migratie.* In: *Verslagen van het RUG-Centrum voor Genderstudies 14, Centrum voor Genderstudies, UGent.*
- CGKR (Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding) (2008). *Jaarverslag. Migratie 2007.* Brussel.
- CGKR (Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding) (2008). *Migraties en migrantenpopulaties in België. Statistisch en demografisch verslag 2007.* CGKR, Brussel: 170 p.
- Collins, P.H. (1991) *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment.* Routledge, New York/ Londen.
- Corijn, M. (1999) 'Echtscheiding in Vlaanderen', *Bevolking en Gezin*, 28(1): 59-89.
- Corijn, M. (2005) 'Huwten, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens', *CBGS werkdocument 2005(5): 112*
- Corijn, M., Lodewijckx, E. (2009) *Echtscheiding en leefvorm na echtscheiding in het Vlaamse Gewest: verschillen naar herkomst. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens voor volwassenen en kinderen.* Studiedienst Vlaamse Regering, Brussel.
- Council of Europe (2002) *Recent demographic developments in Europe. 2002.* Council of Europe Publishing, Straatsburg: 124 p.
- Council of Europe (2004) *Evolution démographique récente en Europe. 2004.* Council of Europe Publishing, Straatsburg.
- De Ley, H. (2007), *Muslims in de Europese, i.c. Belgische, lekenstaat.* Gepubliceerd op http://www.flwi.ugent.be/cie/RUG/deley30_1.htm, laatst geconsulteerd op 18 juli 2007.
- De Swaan, A. (2006). *De botsing der beschavingen – en de strijd der geslachten.* Ger Guijs, Rotterdam: 40 p.

- Dewilde, C. (2006) 'Becoming poor in Belgium and Britain: the impact of demographic and labour market events', *Sociological research online*, 11(1).
- Dewilde, C. (2009) 'Divorce and Housing: A European comparison of the housing consequences of divorce for men and women', pp. in press, in: Andress, H.-J., Hummelsheim, D. (Eds.), *Economic and social consequences of partnership dissolution. Comparative Perspectives*. Kluwer.
- Dijkstra, A., de Jager, R., Koops, Th. & H. Philippons (2007). *Civitas, Maatschappijleer voor de tweede fase havo/vwo*. Garant, Antwerpen/Apeldoorn: 122 p.
- Dogan, G., Van Dijke, A., Terpstra, L. (2000) *Wie zijn er 'moeilijk bereikbaar'? Aanknopingspunten voor ondersteuning en begeleiding van 'moeilijk bereikbare' gezinnen en jongeren*. NIZW, Utrecht.
- DS, *De Standaard*, 22 januari 2009. Buitenlanders omzeilen strenge controle op schijnhuwelijk met samenlevingscontract.
- Entifi, K (2007). *Moroccan Women and Gender Inequality in the Workplace*. Gepubliceerd op http://www.europeanpwn.net/index.php?article_id=164, laatst geconsulteerd op 21 november 2007.
- Esposito, J.L. & DeLong-Bas, N. (2001). *Women in Muslim Family Law*. Syracuse University Press, 2 Sub Edition: 27.
- Geets, J. (2006) 'De kwetsbare socio-economische situatie van Marokkaanse huwelijksmigranten', pp. 41-58, in: Lodewyckx, I., Geets, J. (Eds.), *Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Antwerpen.
- Hermans, P. (1994). *Opgroeien als Marokkaan in Brussel*. Cultuur en Migratie vzw, Brussel: 293 p.
- Heyse, P., Pauwels, F., Wets, J., Timmerman, C., Perrin, N. (2007) *Liefde kent geen grenzen: Een kwalitatieve analyse van huwelijksmigratie vanuit Marokko, Turkije, Oost-Europa en Zuidoost Azië*. Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding, Brussel.
- Hooghiemstra, E. (2003). *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Ingelbrecht L., Persijn S. & B. Saey (2002), *Zeg het aan niemand dat ik verliefd ben... Een verkennend onderzoek naar relaties en seksualiteitsbeleving bij islamitische meisjes en jonge vrouwen in Vlaanderen*. C.I.E.: 29 p.
- Jansen, M. (2008) 'De financiële gevolgen van relatiebreuken: terugval en herstel bij mannen en vrouwen', pp. 39-68, in: Cuypers, D., e.a. (Eds.), *Echtscheiding: werkelijk win for life? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen*. Die Keure, Brugge.
- Janssen, J.P.G. & P.M. De Graaf (2000). *Heterogamie en echtscheiding. Gebrek aan overeenkomst in voorkeuren of gebrek aan sociale steun*. In: *Mens en Maatschappij*, 75, 298-319.
- KHLIM (2005). *Partnerkeuze bij allochtone jongeren. Resultaten van de vragenlijst*.
- Koelet, S, Hermans, Ph, Torfs, N & K. Vanvoorden (2009). *Echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Deel 1: Literatuurstudie*. Steunpunt Gelijke Kansenbeleid, Antwerpen/Hasselt: 181 p..

- Krols, Y. (2008). Gelijke kansen voor morgen. Een verkenning van armoede bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen. Acco, Leuven: 96 p.
- Lesthaeghe, R.L. (1997) (red.). Diversiteit in sociale verandering. Turkse en Marokkaanse vrouwen in België. VUBPress, Brussel.
- Lesthaeghe, R.L. (2000) (Ed.) Communities and generations: Turkish and Moroccan populations in Belgium. NIDI-CBGS Publications 36, Brussel.
- Lesthaeghe, R.I., Surkyn, J. (1994) Turkse en Marokkaanse vrouwen in België: gezinsvorming en waarden bij de generatiewisseling. Working Paper 1994-2. Centrum voor Sociologie. VUB, Brussel.
- Lesthaeghe, R.I., Surkyn, J. (1997), Aisha is Fatma niet... Culturele diversiteit en fragmentatie van de moderniteit bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in België. In: Lesthaeghe, R. (red), Diversiteit in sociale verandering. Turkse en Marokkaanse vrouwen in België. VUBPress, Brussel: p. 241-281
- Lievens, J. (1997). Kenmerken van gezinsvormende migratie. In: R. Lesthaeghe (red.), Diversiteit in sociale verandering. Turkse en Marokkaanse vrouwen in België. VUBPress, Brussel: 73-104.
- Lievens, J. (2001). Partner selection and divorce in ethnic minorities. Poster Conference of the IUSSP, Brazilië, 18-24 augustus.
- Lodewyckx, I., Geets, J., C. Timmerman (reds) (2006). Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijke Kansenbeleid, Antwerpen: 122 p.
- Lodewyckx, I. & R. Marynissen (2006). Marokkaanse huwelijksmigratie in cijfers. In: I. Lodewyckx & J. Geets (Eds.) Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Antwerpen: 19-40.
- Loobuyck, P. (2005) 'De sociale dynamiek van huwelijksmigratie bij etnische minderheden in West-Europa', pp. 23-35, in: Caestecker, F. (Ed.), Huwelijksmigratie, een zaak voor de overheid? Acco, Leuven.
- Luyckx, K. (2000) Liefst een gewoon huwelijk? Creatie en conflict in levensverhalen van jonge migrantenvrouwen. Acco, Leuven.
- Marquet, J. (2007) Contractualisering van de huwelijksbanden: Van huwen uit liefde tot scheiden uit verloren liefde. In: Bulckens R., Mortelmans D., Casman M.T. & C. Simaÿs, Families in beweging. Een gezinsbeleid op maat? Luc Pire, Brussel.
- Masid, N. (2002). Islam working against women in Morocco. Paper voorgesteld op het 17de Middle East history and theory conference. Centre for Middle Eastern Studies, The University of Chicago, 10 mei 2002.
- Matthijs, K. (2007) De verrassende actualiteit van het klassieke gezin. In: Bulckens R., Mortelmans D., Casman M.T. & C. Simaÿs, Families in beweging. Een gezinsbeleid op maat? Luc Pire, Brussel.
- Mortelmans, D. (2007). Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden. Acco, Leuven: 534 p.
- Mortelmans, D. (2008) 'Copingstrategieën en beleving van sociaal-economische gevolgen bij gescheiden vaders', pp. 123-134, in: Cuypers, D., e.a. (Eds.), Echtscheiding: werkelijk win for life ? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen. Die Keure, Brugge.

- Mortelmans, D., Ghysels, J., Coertjens, L., ea. (2007). Een kwalitatieve studie naar de beleving van social-economische gevolgen van echtscheiding en copingstrategieën. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 168 p.
- Mortelmans, D., Dewilde, C. (2008) 'De economische gevolgen van echtscheiding: armoederisico's en copingstrategieën'. In: Vranken, J., G. Campaert, K. De Boyser, C. Dewilde & D. Dierckx (red.), Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2008. Acco, Leuven: 199-219.
- Mortelmans, D., Swennen, F., Alofs, E. (2008) 'Echtscheiding en de gevolgen, een vervlochten evolutie van recht en samenleving', pp. 1-37, in: Cuypers, D., e.a. (Eds.), Echtscheiding: werkelijk win for life? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen. Die Keure, Brugge.
- Mortelmans, D., Snoeckx, L., Raeymaeckers, P. (2009) 'Belgium: Economic hardship despite elaborate childcare and leave time programmes', pp. in press, in: Andress, H.-J., Hummelsheim, D. (Eds.), Economic and social consequences of partnership dissolution. Comparative Perspectives. Kluwer.
- Nicaise, I., De Wilde, C. (1995) Het zwaard van Damocles. Arme gezinnen over de bijzondere jeugdzorg. Garant, Leuven.
- NVR (2002). Gezinshereniging... Welke prijs betaalt de vrouw? Verslag van het colloquium van 14 maart 2002. Nederlandstalige Vrouwenraad, Brussel: 40 p.
- Orobio de Castro, I. (2003), Hoeksteen des aanstoets? Marokkaanse en Turkse huwelijksmigratie. In: Kohlmann, C., Kraus, S. & I. Orobio de Castro, Vrouwen in het migratiebeleid, E-QUALITY, Den Haag: 59-74.
- Parmentier, S. (1998) 'Kansarmoede en rechtshulp', Alert, 1: 24 - 31.
- Perneel, J. (2006) 'Veranderingen van de Moudawana: meer dan een juridisch discours. Informatie- en sensibiliseringsstrategieën van het steunpunt allochtone meisjes en vrouwen', pp. 111-112, in: Lodewyckx, I., Geets, J. (Eds.), Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijke Kansenbeleid, Antwerpen.
- Pels, T. (2000). Muslim Families from Morocco in the Netherlands: Gender Dynamics and Fathers' Roles in a Context of Change. In: Current Sociology, 48(4): 75-93.
- Perneel, J. (2006). Veranderingen in de Moudawana: meer dan een juridisch discours. Informatie- en sensibiliseringsstrategieën van het Steunpunt allochtone meisjes en vrouwen. In: Lodewyckx, I. & J. Geets (reds), Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen: 111-122.
- Phalet, K. & C. Van Praag (2004), Moslim in Nederland: een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen: samenvatting. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-onderzoeksrapport; 2004-9).
- PRIC Limburg/Vlaams Brabant (1999) 'Allochtone vrouwen op zoek naar goede hulpverlening', Noega, tijdschrift van de directie welzijn van het Limburgs Provinciebestuur, 79.
- Raeymaeckers, P., Snoeckx, L., Mortelmans, D. (2006) 'Marriage and divorce in Belgium. The influence of professional, educational and financial resources on the risk on marriage dissolution', Journal of Divorce and Remarriage, 46(1/2): 151-174.

- Reniers, G. (2000). On the Selectivity and International Dynamics of Labour Migration Processes: An Analysis of Turkish and Moroccan Migration to Belgium. In: R. Lesthaeghe (red.) *Communities and Generations. Turkish and Moroccan Populations in Belgium*. VUB Press, Brussel: 59-94.
- Riessman, (1993). *Narrative Analysis. Qualitative Research Method Series*, 30. Sage, Newbury Park CA.: 79 p.
- Riessman, C.K (2002). *Analysis of Personal Narratives*. In: Gubrium, J.F. & J.A. Holstein (Reds.), *Handbook of Interview Research: Context and Method*. Sage, Thousand Oaks.
- Sannen, L. (2003) *Drempels naar welzijnsvoorzieningen: de cliënt aan het woord. Literatuurstudie en diepteinterviews bij kansarmen en etnisch-culturele minderheden*. HIVA, Leuven.
- Schoenmaeckers, R.C., E. Lodewijckx & S. Gadeyne (1999). *Marriages and Fertility among Turkish and Moroccan women in Belgium: results from Census data*. In: *International Migration Review*, 33, 901-928.
- Senaeve, P. (2004). *Compendium van het Personen- en Familierecht*.
- S-GKB (2006). *Meerjarenplan voor de periode 2007-2011. Steunpunt voor Beleidsrelevant Onderzoek, thema Gelijkekansenbeleid, Antwerpen/Hasselt: 77p.*
- Simon, R. (2002) 'Revisiting the relationships among gender, marital status and mental health', *American Journal of Sociology*, 107(4): 1065 - 1096.
- Snoeckx, L., Dronkers, J., Mortelmans, D. (2008) 'Cross-regional divorce risks in Belgium', Paper presented at the Fifth Meeting of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce, London, UK.
- Snoeckx, L., Raeymaeckers, P., Mortelmans, D. (2006) 'Relationele kenmerken en echtscheiding in België. Een analyse op basis van de Panel Studie van Belgische Huishoudens', *Tijdschrift voor Sociologie*, 27(2): 157-177.
- Sterckx, L. & C. Bouw (2005). *Liefde op maat. Partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- STO (2001). *Eerwraak en de positie van Turkse vrouwen*. Steunpunt Minderheden Overijssel, Almelo: 53p.
- Struijs, A., Brinkman, F. (1996) *Botsende waarden: ethische en etnische kwesties in de hulpverlening*. NIZW, Utrecht.
- Tabutin, D., Schoumaker, B. (2005). *La démographie du monde arabe et du Moyen-Orient des années 1950 aux années 2000. Synthèse des changements et bilan statistique*. In: *Population*, 60 (5-6): 611-724.
- Talhaoui, F. (2006). *De nieuwe Marokkaanse familiewetgeving: van de ketenen van de Moudawana naar meer gelijkheid tussen man en vrouw in het gezin?* In: Lodewijckx, I. & J. Geets (reds), *Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht*. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen.
- Théry, I. (1993). *Le démariage : justice et vie privée*. Odile Jacob, Paris: 396 p.
- Tiggelovend, I.. (2005) *Etnocommunicatie. Communiceren met een multicultureel publiek*. Verbal Vision vzw, Antwerpen.
- Timmerman, C. (2000a). *Muslim Women and Nationalism: The Power of the Image*. In: *Current Sociology*, 48(4): 15-27.

- Timmerman, C. (2000b). Creativiteit binnen conformisme: huwelijksregelingen van Turkse migrantenmeisjes. In: K. Luyckx (red.) *Liefst een gewoon huwelijk? Creatie en conflict in levensverhalen van jonge migrantenvrouwen. Minderheden in de Samenleving*, Acco, Leuven: 117-138 p.
- Timmerman, C. (2006a). De man-vrouwdynamiek in de context van de Marokkaanse huwelijksmigratie. In: Lodewyckx, I. & J. Geets (reds), *Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid*, Antwerpen: 5-17.
- Timmerman, C. (2006b). Gender Dynamics in the context of Turkish Marriage Migration: The Case of Belgium. In: *Turkish Studies*, 7(1): 125-143.
- Timmerman, C. & K. Van der Heyden (2005). Turkish and Moroccan newcomers in Flanders. In: H. De Smedt, L. Goossens & C. Timmerman (reds), *Unexpected Approaches to the Global Society. OASeS – monografie. Garant, Leuven-apeldoorn*: 87-104.
- Timmerman, C., Van der Heyden, K., Abdeljelil, B., Geets, J. (2000) *Marokkaanse en Turkse Nieuwkomers in Vlaanderen. UFSIA, Antwerpen.*
- Torfs, N. (2009) 'Impact van de nieuwe echtscheidingswet op de partners van Turkse of Marokkaanse origine', pp. 257-286, in: Cuypers, D., e.a. (Eds.), *Is echtscheiding werkelijk Win for life? Die Keure, Brugge.*
- Van Craen, M., Vancluysen K. & J. Ackaert (2007). Voorbij wij en zij? De social culturele afstand tussen autochtonen en allochtonen tegen de meetlat. *Vanden Broele, Brugge.*
- Van der Heyden, K. (2006) 'Echtelijke problemen bij Marokkaanse vrouwen, een kwalitatief onderzoek', pp. 71 - 109, in: Lodewyckx, I., e.a. (Eds.), *Marokkaanse huwelijksmigratie. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Antwerpen.*
- Van Horebeek, K. (2005) 'Een open deur voor elke kleur. Werken aan toegankelijkheid van het CAW voor etnisch-culturele minderheden', *Alert*, 31(1): 77-85.
- Vanhove, T. & K. Matthijs (2002). The socio-demographic evolution of divorce and remarriage in Belgium. Ongepubliceerde paper gepresenteerd op 'Divorce in cross-national perspective: a european research network'. Firenze, 14-15 November 2002.
- Van Huis, M. & L. Steenhof (2004). Echtscheidingskansen van allochtonen in Nederland. In: *Bevolking en Gezin*, 33(2): 127-154.
- Van Peer, C. (2007) De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners. *Studiedienst van de Vlaamse Regering, Brussel.*
- Van Peer, C., Carrette, V., Plompen, M., Bronselaer, J. (2007) 'Het hulp- en dienstverleningsaanbod bij (echt)scheidingssituaties', *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, 31(283): 43.
- Van Regenmortel, T. (2002) 'Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede', pp. 71-84, in: Vranken, J. (Ed.), *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2002. Acco, Leuven/Leusden.*
- Van Robaey, B. & I. Perrin (2006). Armoede bij personen van vreemde afkomst becijferd. Deelverslag van 'Armoede bij personen van vreemde herkomst' Oases (UA), Antwerpen, Centre d'études de l'ethnicité et des migrations (ULg), Luik: 25 p.
- Vanvoorden, K. (2009). De juridische context van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België. In: Koelet, S., Hermans, Ph., Torfs, N. & K.

- Vanvoorden, Echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Deel 1: Literatuurstudie. Steunpunt Gelijke Kansenbeleid, Antwerpen/Hasselt: 101-130.
- Veenman, J. (2003) 'Discriminatie op de arbeidsmarkt: De resultaten van Nederlands onderzoek', *Beleid en Maatschappij*, 30(2): 90-101.
- Verheyen, W., Mortelmans, D. (2008) 'Hoe gaan vrouwen om met de financiële gevolgen van echtscheiding. Een kwalitatieve kijk op copingstrategieën', pp. 69-97, in: Cuypers, D., e.a. (Eds.), *Is echtscheiding werkelijk Win for life?* Die Keure, Brugge.
- Wauterickx, N., Bracke, P. (2004) 'Echtscheiding, attitudes en welbevinden. Een longitudinale studie', Mortelmans, D., e.a. (Eds.), *Elf jaar uit het leven in België: Socio-Economische Analyses op het Gezinsdemografisch Panal PSBH*. Academia Press, Gent.
- Welslau, S., Deven, F. (2003) *De opvoedingssituatie in allochtone éénoudergezinnen: een verkennend onderzoek*. CBGS, Brussel.
- Wienese, I. (1995). *Nazmiye en Sultan: verhalen van gescheiden Turkse vrouwen en hun dochters*. Jan van Arkel, Utrecht: 208 p.
- Yalçın, H, Lodewyckx, I, Marynissen, R. & R. Caudenberg (2006) *Verliefd, verloofd... gemigreerd. Een onderzoek naar Turkse huwelijksmigratie in Vlaanderen*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Antwerpen/Hasselt, 230 p.
- Zemni, S., Peene, N. & M. Casier (2006) *Studie naar de factoren die de vrijheid van keuze van een echtgenoot beperken, bij bevolkingsgroepen van vreemde afkomst in België*. Synthese. Centrum voor Islam in Europa, Universiteit Gent: 13 p.